

СУЮН ҚОРАЕВ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ –
БУЮК ЁЗУВЧИ,
КАМТАРИН ИНСОН,
СОДИҚ ДЎСТ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

Тошкент
2015

УДК: 821.512.133(092) ·

ББК: 83.3(5Ўзб)

Қ-59

Қораев С. Чингиз Айтматов – буюк ёзувчи, камтарин инсон, содиқ дўст. –Т.: «Янги аср авлоди», 2015, – 352 б.

ISBN 978-9943-08-883-2

Ушбу китобимни 57 йиллик умр йўлдошим, инсонни улуғлаган беназир аёл, шу қўлёманинг биринчи синчиси, унинг дунёга келишини илҳақ кутган Равза Акрам қизи Калонхўжаеванинг ўчмас хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

Китоб XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошларида яшаб ижод қилган буюк ёзувчи, жамоат ва давлат арбоби, гуманист, дунёда тинчлик учун толмас курашчи Чингиз Тўрақулович Айтматовнинг адабий ва шахсий портретига бағишланган. Китобда ёзувчининг серқирра фаолияти чуқур таҳлил қилинган; ёзувчи ижодининг географияси кўрсатилган, яъни унинг китоблари дунёдаги неча мамлакатда, қанча марта, қайси тилда, қанча тиражда нашр этилгани тилга олинган; буюк кишиларнинг, улкан мунаққидларнинг, ўзбек зиёлиларининг, дунё китобхоналарининг Чингиз Айтматовнинг шахси ва ижоди ҳақидаги фикрлари келтирилган. Ёзувчининг асарларида тилга олинган ҳикматлардан намуналар босилган; халқлар дўстлигига алоҳида урғу берилган; Чингиз Айтматовнинг ўзбек-қирғиз дўстлиги байроқдори эканлиги таъкидланган; ўзбек-қирғиз дўстлиги тарихи ва абадийлигига насрий ва назмий исботлар чоп этилган. «Сўнмас қуёш» бобида дунёнинг ёзувчи билан видолашиши ҳақида материаллар босилган.

УДК: 821.512.133(092)

ББК: 83.3(5Ўзб)

Юридик фанлари доктори, профессор
А.Х.САЙДОВнинг умумий таҳрири остида

ISBN 978-9943-08-883-2

© Суюн Қораев, «Чингиз Айтматов – буюк ёзувчи, камтарин инсон, содиқ дўст». «Янги аср авлоди», 2015 йил.

Мен Чингиз Айтматовнинг истеъдоди ва донишмандлиги олдида таъзим қиламан ва уни қирғиз халқининггина эмас, балки ўзбек халқининг, шунингдек Марказий Осиёлик барча халқларнинг ифтихори деб биламан.

*Ислом КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси
Президенти*

ОҚ ЙЎЛ!

Шарқ маданияти тараққиётида Ўзбекистон қадимдан муҳим роль ўйнаб келган. Ҳаётимда журналистлик, ижодий, ижтимоий фаолиятимда Ўзбекистон билан узлуксиз қон-қардошлик алоқада бўлиб, хизмат юзасидан борди-келди қилиб юрар эканман, туркий тилли халқларнинг тарихий-ижтимоий масалаларида, маданий, маърифий жараёнларида ўзбек халқининг хизмати катта эканлигини мудом қайд қилиб келаман.

Бугина эмас. Совет ҳокимияти даврида Ўзбекистонга нисбатан бутун иттифоқ миқёсида нотўғри фикрлар тарқатилиб, тазйиқ кўрсатилаётган, ўлка устида қора булутлар айланаётган пайтда, Ўзбекистон халқи ва унинг содиқ фарзандлари миллатчиликда айбланаётган кезде уларни қўллаб-қувватлашни ўзимнинг қардошлик фарзим деб билганман. Икки халқ ўртасида экстремистлар олов ёқаётган бир паллада биз, ўзбек қаламкаш дўстларим билан биргаликда иноқликни, тотувликни, биродарликни сақлаб қолишга ҳаракат қилганмиз. Бундай қараганда, у ўзича бир давр, ўзича бир замон бўлган экан, ҳозир эса тарих бўлиб қолди. Ана шундай мураккаб, қатағон пайтларда бир гуруҳ одамлар мен билан фикрдош бўлди.

Умримда касб-кори бошқа-бошқа эса-да мен билан ҳамфикр, ростгўй, ҳақиқатгўй кўп одамлар билан учрашиб келганим билан фахрланаман, уларни ҳурмат қиламан, қадрлайман, қўлга киритган ютуқларини кўриб хурсанд бўламан.

Ана шундай инсонлардан бири – ўзбек-қирғиз халқларининг фарзанди, заҳматкаш олим Суюн Қораевдир. У менинг бир қатор асарларимни ўзбек тилига моҳирона таржима қилиб, булар ҳақида матбуотда қанча мақолалар эълон қилган, лекциялар ўқиб, радиоэшиттиришларда, телекўрсатувларда фикрлар билдириб келаётир. Меҳнаткаш олимнинг илмий ишлари менинг ижодим билан чекланиб қолган демоқчи эмасман. Суюн Қораев ўзбек-қирғиз халқлари ўртасидаги маданий-адабий қардошлик алоқаларини янада мустаҳкамлаш, уларнинг маънавий, чин қадриятларини тарғиб қилиш, янги, юксак поғоналарга кўтаришга ўз ҳиссасини қўшиб келаётир. Публицистик адабий мақолалари оташин қардошлик туйғулари билан суғорилган. «Манас» ва «Алпомиш» эпосларига, ўзбек ва қирғиз тилларининг айрим муаммоларига бағишланган дадил исботли фикрлари барча ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди. Ҳар қандай ижодкор инсон қанотдош икки элга Суюн Қораевдай жон-дили билан бирдай хизмат қилса – жамиятимиз учун ўта самарали бўлган бўлув эди.

Суюн Қораев бугунги кунда ҳам замондан орқада қолмай, икки халқнинг маданияти учун фидокорона хизмат қилиб келаётир. Ҳормай-толмай изланишда бўлган сермаҳсул ижодкор инсоннинг ёруғ дунёга келаётган бу китоби китобхонлар учун қизиқарли бўлишига шубҳа йўқ, мен бунга кафил бўла оламан.

*Чингиз АЙТМАТОВ,
Брюссель, 2005 йил*

УЛКАН АДИБ ИЖОДИГА КИЧИК БИР ТОРТИҚ

Буюк кишилар ҳақида қанча ёзилса оз. Чингиз Айтматов ижоди ва ҳаёти тўғрисида мақолалар тўпланадиган бўлса, 20-30 жилдга сифмаса керак. Шу боисдан мен унинг ижоди ҳақида эмас, инсоний фазилатлари тўғрисида, улуғ адибнинг ички дунёсидан тасаввур берадиган айрим воқеалардан ҳикоя қилсам ҳам катта гап.

Хом сут эмган бандамиз-да. Чингизнинг «Жамила»-сини ўқиганимдан кейин чирансам бундай қиссани мен ҳам ёза олардим, деган ўйга бориб эдим. Орадан кўп ўтмай, Айтматовнинг «Оқ кема», «Алвидо, Гулсари» деган қиссалари чоп этилди-ю, у бас келиб бўлмайдиган ноёб истеъдод эгаси эканлигига дил-дилимдан иқрор бўлдим.

Чингиз билан тенгқурмиз десам бўлаверади – у мендан икки ёш кичик. Биз сенлашиб гаплашамиз. Бизнинг ошнализимиз, дўстлигимиз 45 йиллик синовдан ўтди. Шу давр ичида унинг ижодидан ташқари шахси, ички дунёси, табиати ҳақида ҳам муайян тасаввурга эгаман.

Айтматов ниҳоятда суҳбати ширин, дунё ва ҳаёт тўғрисида теран мушоҳада юритувчи доно инсон. Кўплар Чингизни ўта мағрур одам, улуғ ёзувчи, унга яқинлашиб ҳам бўлмайди, деб ўйлашса керак. Аслида эса у ҳаётда жуда оддий, ҳатто бола табиат инсон. Чингизда калондимоғликдан, манманликдан нишона ҳам йўқ. Мақтовга тоби йўқроқ. Жуда катта заковат соҳиби экани шундоқ кўриниб турибди.

Одамни яхшироқ билмоқчи бўлсангиз, унинг туғилиб ўсган ватанига боринг, дейишган экан. Чингиз 50 ёшга тўлганда, у таваллуд топган овулга борганмиз. Шакар овули қудратли Манас тоғининг шундай пойида жойлашган экан. Бошига қордан оппоқ салла ўраган бу тоғ исми жисмига монанд – ҳам юксак, ҳам улуғ-

вор, ҳам мафтункор бир чўққи экан. Тоғ бағрида осмонга мағрур бўй чўзган қарағайлар ва тераклар тағида яшнаб турган турфа гулларни ва шарқираб оқиб ётган тоғ дарёсини кўриб кўнглинг яйрайди. Мен бу гўзал манзарани кўрганимда Чингиз ижодининг шопирона ва мафтункор жиҳатларини тўлалигича илғаб олгандай бўлдим. Ҳамқишлоқлари, қариндош-уруғларининг Чингизни бошига кўтариб ҳурмат қилганларини айтмайсизларми.

Чингизнинг доврўғи бутун дунёни қамраб олди. Шу жиҳатдан қараганда, Чингиз менга Ҳимолай тоғларининг Жомолунгма чўққисини забт этган альпинистни эслатади. Фарқи фақат шундаки, Жомолунгмага кўтарилишга аҳд қилган гала-гала альпинистларнинг кўплари мақсадига етолмай, орқага қайтишган. Чингиз эса санъат соҳасидаги осмонўпар чўққини танҳоликда забт этди.

Айтмоқчи бўлган гапим шуки, Аллоҳ менга бир неча йил шу улуғ инсон билан ёнма-ён туриб ишлашни насиб этди. Мен бунга тақдирнинг бир инояти деб билманки, шу даврда уни яқиндан кузатиш имконига эга бўлдим, орамиздаги илиқлик янада теранлашди, самимиятимизга самимият кўшилди.

Чингиз бир суҳбатида водород бомбасини яратган академик Андрей Сахаровнинг совет даврида Москвадан ҳайдалиб, Волга бўйидаги бир шаҳарчада ғарибона ҳаёт кечираётганини эслаб, «қара, Адил, одамзод қанчалик буюк инсонларни яратишга қодир» деб эди.

Дўстим, Аллоҳ яратган буюк инсонлардан бири сенси, бизнинг бахтимизга, нафақат туркий халқлар, балки бутун жаҳон халқлари китобхонларининг бахтига ҳамиша соғ бўл, қаламинг бундан-да ўткирлашиб бораверсин, қадрли Чингиз.

Сен оқ фотиҳа берган бу китоб айтматовшунослик – чингизнома фондида кўшилган камтарин бир улуш бўлиб қолса дейман.

Айтматовнинг ўзи, шахси бир дунё бўлса, ижоди бир олам. Унинг ижтимоий, дипломатик фаолиятини айтмайсизми! Чингизнинг асарларини ўқиган сари янги-янги қирраларини топасиз, ҳар сафар ўйга толасиз. Китобхонни, томошабинни ўйлантириб қўйиш эса чинакам санъат асарининг бош фазилатидир. Чингиз Айтматовнинг сўз санъатига қойил қолмаган китобхонни топиш қийин бўлса керак. Унинг мулоҳим табиатидан, ширин-шакар суҳбатларидан, теран мушоҳадаларидан баҳра олганлар кам дейсизми!

Буюк ёзувчининг асарлари кўплаб тилларга таржима қилинган, қисса-романлари бўйича деярли барча қитъаларнинг театрларида минглаб сахна асарлари қўйилган, республикамиз театрларида, жумладан Ўзбек миллий театрида қўйилган спектакллардан ўзбек томошабинлари кўзларида ёш ила олам-олам завқ олганлар.

Чингиз умумхалқ муҳаббатига сазовор инсон. Унинг юбилейларида, тўйларида бир неча марта бўлганман. Туғилиб ўсган Шакар овулида бўладими, пойтахт Бишкек шаҳрида бўладими, у халқ ардоғида. Бишкек шаҳри кўчаларида Чингиз кетаётган бўлса, аёллар болаларига дуо беришини илтимос қиладилар, Чингиз чақалоқнинг қулоғидан чўзиб, алқаб қўяди.

Чингиз Айтматов ўз ижоди, жумладан экранлаштирилган асарлари, жамоат арбоби сифатидаги фаолияти туфайли Фарбда ҳам, Шарқда ҳам маълум ва машҳур ижодкор. Бироқ санъаткорнинг умумхалқ муҳаббатига сазовор бўлишида унинг шахси, ҳусн-таровати ҳам муҳимдир. Бундан 45 йиллар олдин биринчи бор танишганимизда у қирчиллама йигит эди. Худо севган бандасига ақл билан бирга ҳусн ҳам берар экан, деб қўйиб эдим ўзимча. Бўйи ўртачадан баланд, гавдали, ўсиқ қошлари, қалин сочлари ўзига ярашиб тушган. Сўзларини чертиб-чертиб салмоқ билан гапиради. Кўнғироқдай овозида қандайдир илиқлик бор. Айтматов фикр доираси кенг, доно суҳбат-

дош. Ўтган йилларда иш юзасидан бўлсин, шахсий мулоқотда бўлсин, у билан кўп марта учрашганмиз, суҳбат қурганмиз. Шу даврда Чингизга бўлган ҳурматим, муҳаббатим ошса ошдики, асло сусаймади. Чингизга «Бор бўл, омон бўл, менинг суҳбатдошим, сирдошим, дўстим» дейман.

Чингиз Айтматовдай улкан ижодкор ҳақидаги мухтасар фикримизни яқунлар эканмиз, жаҳон адабиётшунослигида «айтматовшунослик» таркиб топиб ривожланаётганини ва дунёда ёзувчининг кўп қиррали ижоди ҳусусида кўплаб китоблар, тадқиқотлар, диссертациялар, мақолалар, тақризлар пайдо бўлаётганини айтмоқчимиз.

Афсуски, Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида тўлароқ тасаввур берадиган биронта ўзбекча йирикроқ нашр йўқ.

Қўлингиздаги китобдан улуғ ёзувчининг ўрнатилган бўларли ҳаёти, шахси, сермахсул ижодий йўли ҳақидаги материаллар, давлат ва жамоат арбобларининг, буюк алломаларнинг адиб тўғрисида айтган сўзлари ўрин олган, унда ўзбек-қирғиз зиёлиларининг дўстлигидан лавҳалар келтирилган; китобга Чингиз Айтматовнинг «Манас отанинг оқ қори, кўк музи» деган автобиографик очерки, «Кўчманчи қушнинг ноласи» деган ривояти, ёзувчининг шеърлари киритилди. С.Қораев таржимасидаги бу материаллар илк бор китоб ҳолида дунё юзини кўрмоқда.

Хилма-хил фактларга бой бу китоб улуғ ёзувчи ва камтарин инсон Чингиз Айтматовнинг ижодий ва ҳаётий тафсилотлари билан қизиқувчи талабчан китобхонларнинг эҳтиёжларини озми-кўпми қондиради, деб ўйлаймиз.

*Одил ЁҚУБОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.
2007 йил.*

МУАЛЛИФДАН

Буюк ёзувчи, давлат ва жамоат арбоби, Меҳнат Қаҳрамони, Давлат мукофотлари лауреатлари, Неру, Этрурия, Виктор Гюго, А. Мен номларидаги халқаро мукофотлар совриндори, Қирғизистон Фанлар академиясининг академиги, Европа Фанлар, санъат академиясининг, Жаҳон Фанлар ва санъат академиясининг аъзоси Чингиз Тўрақулович Айтматов XX аср ёзувчилари орасида буюк мутафаккирлардан, асарлари энг кўп нашр этиладиган, энг кўп ўқиладиган, саҳналарда, экранларда энг кўп намоёниш қилинадиган, эфирда энг кўп эшиттириладиган энг сермаҳсул ижодкорлардан бири эди.

Бундан ярим аср муқаддам атоқли миср ва араб адиби, доктор Тоҳо Ҳусайн «Ҳақиқий адиб қандай бўлмоғи керак?» деб саволга шундай жавоб берган экан:

«Бундай адиб танилган шахсият, қомусий маълумот, юксак ақл, олий тафаккур, сезгир руҳ, кенг дунёқараш, латиф тахайюл ва кучли бадий ифода услубига эга бўлган ҳолда, ўз миллатининг руҳияти, психологияси, ижобий ва салбий томонлари, удум-анъаналари, тараққиёт босқичлари ва тарихий фожиаларини ҳар томонлама англаб, уларни чуқур таҳлилдан ўтказгандан кейин воқеликка эришиш истеъдодидан баҳраманд бўлиши керак.

Бундай адиб ўз халқи ва мамлакатининг келажаги ва тақдири учун қайғуриш билан бирга, барча инсоният учун ҳам қайғуриш, мураккаб инсоний муаммоларнинг туб моҳиятига етиб бориб, уларнинг ечимини топишга уруниш, ўз миллати ва барча инсоният келажагига оптимистик, ишонч билан қараш хусусиятига эга бўлиши лозим».

Ана шу хусусиятлар Чингиз Айтматовда ўз ифодасини топган деб ҳисоблаймиз. Чингиз Айтматов «социалистик реализм» қолипини ёриб ўтиб, ўз халқиға-

гина эмас, балки жаҳон аҳлига манзур асарлар ярата олди, у ўзининг чексиз дунёқараши билан Ўрта Осиё халқларининг дўстлиги ва биродарлиги куйчиси, миллий ва тарихий қадриятларимиз ҳимоячиси бўлиб қолди. Чингиз Айтматов ўз ижодида юксак чўққилардан қуйига тушмади, умуминсоний ғояларни илгари сурди.

Буюк кишилар ҳақида бирон янги нарса айтиш қийин. Лекин Чингиз Айтматов ижодининг ихлосманди сифатида унинг асарларини русчадан ўзбекчага таржима қилар эканман, санъаткорнинг асарлари руҳини, тилини, услубини, синтаксисини ўрганиш соҳасида маълум бир тажрибага эга бўлдим. Ёзувчининг **«Солдат ўғли»** ҳикоясини **«Отадан қолган тирноқ»**¹ номи билан бундан салкам 35 йил олдин таржима қилиб, 1975 йилда «Меҳнат ва турмуш» журналининг 8-сонидан эълон қилган эдим; ёзувчининг **«Манас отанинг оқ қори, кўк музи»**² номи тарихий-биографик бадиий очерки менинг таржимамда 1987 йилда Республика ёшлар газетасининг 4-сонидан босилиб чиққан эди («Ёш ленинчи», 1987 йил 3,4,5,8-сентябр сонлари). Шундан сўнг муаллифнинг яна бир неча ҳикоясини, жумладан **«Ўтар қушлар ноласи»**³ ҳикоясини («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1997 йил 10 октябр), ниҳоят **«Кассандра тамғаси»** романини ҳамда **«Чингизхоннинг оқ будуги»** қиссасини таржима қилганман. Шуни айтиш керакки, бу романнинг эпилонг қисми 1995 йилда «Чўлпон» нашриётида **«Икс-зуррият»**⁴ номи билан 10 минг нусхада босилиб чиққан эди (бу роман муаллифнинг розилиги билан 2001 йилда «Шарқ» нашриётида **«Охирзамон нишонлари»**⁵ номи билан 5000 нусхада дунё юзини кўрди). Таржима

---

¹ «Меҳнат ва турмуш» журнали 1975 йил, 8-сон

² «Ёш ленинчи» газетаси, 1987 й. 3,4,5,8 сентябр сонлари

³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997 йил, 10 октябр

⁴ «Чўлпон» нашриёти, 1995 й.

⁵ «Шарқ» нашриёти, 2001 й.

жараёнида муаллиф билан бир неча марта учрашиб, суҳбатлашишга, ёзувчининг лисоний (лингвистик) «лабиринтларидан» чиқиш йўларини аниқлаб олишга тўғри келди.

Ёзувчининг охириги романи бизнинг таржимамизда «**Тоғлар қулаётган замон**»⁶ (**Абадий қаллиқ**) номида 2009 йилда «Вектор-пресс» нашриётида чоп этилди.

Шу билан бирга, Чингиз Айтматовнинг ижодий фаолияти ҳақида, «Кассандра тамғаси», «Чингизхоннинг оқ булути» асарлари тўғрисида, «Қиёмат» романининг ўзбекча ва қирғизча таржималари хусусида қатор мақолалар ёздим. Бу айтилганларнинг ҳаммаси ёзувчининг ижоди, фаолияти борасида қисман бўлса-да тасаввур ҳосил қилишимга имкон берди. Бироқ булар буюк шахс ҳақида ва унинг ижоди тўғрисида фикр юритиш учун етарли эмас эди, албатта.

Яхшиямки, Чингиз Айтматов асарларининг 8 жилдик мажмуаси бор. Яхшиямки, дунёда ижодкор «бедовининг» чопқирлигига баҳо берадиган синчилар – талабчан мунаққидлар бор, яхшиямки, санъаткор асарларининг ипидан нинасигача тадқиқ қиладиган ва донгига донг қўшадиган турли миллатлар вакилларидан иборат бедор адабиётшунос олимлар бор, яхшиямки, ёзувчи ёнида яхшисини ошириб, ёмонини яшириб юрган содиқ дўстлари бор, яхшиямки Москванинг «Воскресенье» нашриётида адиб туғилган кунининг 75 йиллиги муносабати билан юбиляр ижоди ва ҳаёт йўлининг ранг-баранг қирралари таҳлилидан баҳс этадиган «**Чингиз Айтматовнинг нажот кема-си**» номли нашр дунё юзини кўрди, энг муҳими, яхшиямки, муаллиф асарларининг кўп тилли заршунос китобхонларининг фикрлари бор.

Чингиз Айтматовнинг ижодий фаолияти ҳақида қуйида битилган сатрлар адибнинг яқин дўстлари ва

---

⁶ «Вектор-пресс» нашриёти, 2009 й.

ҳамфикрлари Одил Ёқубов, Шукрулло, Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов, Асил Рашидов, Анвар Жўрабоев, Паризод Мирзааҳмедова, Акмал Саидовлар билан қурган суҳбатларимизсиз, ўзбек интеллектуалларининг Чингиз Айтматов тўғрисида ёзган мақолаларисиз тўлиқ бўлмаган бўлар эди.

Бу ўринда Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси томонидан Чингиз Айтматов юбилейлари муносабати билан ёзувчининг беқиёс ижодий фаолиятдан баҳс этадиган иккита тўплам нашр этилганини алоҳида қайд қилиш керак. Аксари ўзбек олимлари, адабиётшунослари, файласуфлари, ёзувчилари, журналистларининг Айтматов ҳақидаги дил сўзларидан таркиб топган ва адибнинг 75 йиллигига бағишланиб «Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижоди фалсафаси»⁷ деб аталган 1-тўплам Тошкентда 2004 йилда чоп этилган; ёзувчининг 80 йиллик юбилейига бағишланиб «Чингиз Айтматов ўзбекистонликлар юрагида мангу қолажак»⁸ номи билан нашр этилган иккинчи тўплам хотиралар китобидан иборат бўлиб (2008 йил), унда адибнинг ижодий, ижтимоий-сиёсий, дипломатик фаолияти билан бирга, Ўзбекистон адабиёт, санъат намояндалари, давлат ва жамоат арбоблари билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги мақолалар ва фотоматериаллар ўрин олган.

Улкан ёзувчининг дунё бўйлаб зафарли юришига, чўнг муваффақиятларига давлат арбоблари, дунё интеллектуаллари, ўзбек ва қардош халқлар адиблари муносиб баҳо берганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов 2004 йил 27 июл кунини Чингиз Айтматовга йўлаган табригида бундай деган эди: «**Сиз жаҳоннинг**

---

⁷ Тўплам. Философия жизни и творчества Чингиза Айтматова. –Т.: 2004.

⁸ Тўплам. Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. –Т.: 2008.

кўплаб мамлакатларида, жумладан Ўзбекистонда юксак обрў-эътиборга ва катта ҳурматга сазоворсиз. Мен ўзаро мулоқотларимизни ҳамиша мамнуният билан эсга оламан ва учрашувларимизни истиқболда давом эттириш учун кўплаб қудай имкониятлар бўлишига умидворман».

Китобда Чингиз Айтматовнинг курраи заминда кўплаб мухлисларга эга, юз миллионлаб китобхонларнинг қалбига кириб борган улкан адиб эканлиги, кишиларнинг дунёқарашига ҳам, яшаш ақидаларига ҳам чуқур таъсир кўрсатгани, XX асрдаги интеллектуал ривожланишини Чингиз Айтматовсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги, бугунги алғов-далғов дунёда тинчликни барқарор қилишда, маданиятни юксалтиришда Айтматовнинг беқиёс хизматлари ҳақида гапирилади. Шу нарса алоҳида қайд қилинадикки, Чингиз Айтматов мамлакатимизнинг ютуқлари, истиқболига, ўзбек халқининг бахт-иқболига қувонадиган Ҳазрати инсонлардан бири эди. Буюк адибнинг юртимизга, халқимизга, унинг ижод аҳлига меҳр-ихлоси қанчалик баланд бўлса, ўзбек халқининг Чингиз Айтматовга бўлган муҳаббати, ҳурмати, эътиқоди унданда баланддир. Ўзбек-қирғиз дўстлиги, Айтматов бу дўстликнинг байроқдори бўлганлиги, икки халқ адабий алоқалари ҳақидаги маълумотлар ҳам китобдан ўрин олган.

БИРИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – УЛУФ ЁЗУВЧИ ВА КАМТАРИН ИНСОН

*Мен учун сўзнинг гўзаллиги –
Худонинг барҳақлиги исботидир.*

Михаил Шишкин, рус ёзувчиси

*Санъаткор ва мутафаккир Чин-
гиз Айтматов XX асрнинг интеллек-
туал зобитидир.*

Р.Раҳмоналиев, академик

Чингиз Айтматов ҳикматлари

▣ Ҳар бир кишининг юксаклик даражаси унинг куч-қудрати, имкониятлари билан белгиланади. Тақдир менга ёзувчилик қаламини тутди. Агар шу қаламдан моҳирона фойдаланилса, сўз кучи қудратли қурол бўла олади.

▣ Демократия учун масъулият – президентдан бошлаб жамиятнинг ҳар бир аъзоси кўтариб юриши керак бўлган умумий юкдир. Демократияни турмуш тарзи сифатида танладикми, биз осмондан олтин ёғилишини кутиб ётаверишимиз керак, деган хаёлдан воз кечиш даркор.

Биз идеал жамиятдан ҳали жуда узоқмиз. Буни ақл билан билиб, юрак билан сезиш керак. Ҳокимият ва имкониятлардан шахсий манфаатлар учунгина эмас, балки ўз халқи манфаатлари йўлида фойдаланиладиган бўлгандагина демократия мева беради. Шунинг учун масъулият ҳисси тоталитаризм давридагидан кўра беқийс юксак бўлмоғи даркор.

Менинг назаримда ўзларини демократ деб атайдиганларнинг кўплари бу ёқимли сўзни яхши

кўрадилар-у, унинг моҳиятини тўла тушунмайдилар.

■ Сершамол кунларда соҳил қояларига шиддат билан уриладиган қайсар денгиз тўлқинлари янглиғ ёшлик йилларимиз ўтди-кетди. Энди эса бизнинг ёшимиз ўша серқоя қиргоқ ёнида сокин чайқалиб турган денгиз мавжларини эслатади.

Ўз кемаларини Ҳаёт деб аталмиш денгизнинг қутирган тўлқинлари сари йўллаган қанотли авлодлар бизнинг юртимиздан ана шу дунёга кириб келди. Бизларга ўтиб бўлмайдигандай юксак кўринган қоялар, илоҳо, улар учун паст бўлган бўлсин, шубҳа ва хавотирларга гарқ губорли кунларда уларнинг кемалари саёзликлар ва сув ости қояларидан бешикаст ўтсин, бизлар эриша олмаган орзу-умидларга етишиш уларга насиб этган бўлсин.

■ XX аср инсониятни икки жаҳон урушидан ташқари, қанчадан-қанча маҳаллий қирғинларнинг гувоҳи, космосни ўзлаштириш ва фан-техниканинг гуриллаб ўсишининг шоҳиди қилиш баробаринда, аждодларимиздан бизларга мерос қолган маънавий-ахлоқий ақидаларнинг мислсиз даражада тубанлашишига олиб келди, буюк туйғу – ҳаётнинг посбони ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлмиш муҳаббат беҳудадан беҳудага ёшларнинг мазах ва таҳқирига учраб, ўз мавқеини бой бермоқда. Менимча, кишилик жамияти учун бу фақат ядро уруши хавфидан кейин турадиган даҳшатдир. Биз кўп нарсага эришдик, айни вақтда, эҳтимол, ундан-да кўпроқ нарса йўқотдик. Қадимдан инсоният ҳаётининг таянчи бўлиб келган маънавий-ахлоқий принциплардан маҳрум бўлдик.

■ Ер яратилгандан буён то ҳозирги кунгача миллион-миллион кишилар етишиш илинжида муҳаб-

бат кетидан қувмоқдалар. Маънавий тарафдан, табиатан, қиёфий жиҳатдан ўзига муносиб ёр топиш асрлар оша ҳақиқий эркакнинг яшашдан асосий мақсади бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак. Чинакам севги – ҳар доим улкан истеъдоддир. Ҳаётда нўноқ, ношуд ва чучмал одамлар кўп. Муҳаббатда ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам муҳаббат Эверести чўққисига кўтарила оладиганлар саноқлидир.

 Умидсизлик – мақсадсизлик демакдир. Бу эса ўлимдан ёмон.

XX АСРНИНГ УЛКАН ИНТЕЛЛЕКТУАЛИ (Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижодидан лавҳалар)

Бадиётнинг, хусусан бадиий адабиётнинг субъектив дунёга таъсири беқиёсдир. Шу маънода асрлар давомида буюк ижодкорлар томонидан яратилган шоҳ асарлар бебаҳо кучдир. Юксак маънавиятнинг рамзлари бўлиб қолган бу ёдгорликлар кишиларнинг тафаккурига, ақл-идрокига, билимлари ва имон-этиқодига ҳар томонлама таъсир этадиган зиё манбаларидир.

Бу борада туркий дунё ҳам ўзининг улкан алп санъаткорлари билан мақтана олади. Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Махтумқули, Абай жаҳон адабиётини бойитган асарлар яратганлар.

XX аср туркий прозаик романчиликнинг оёққа туриш ва юксалиш даври бўлди. Қўшни туркий халқларнинг бадиий дунёси уфқида тўпюлдуз янглиғ порлаган романнавис ёзувчилардан Мухтор Аvezов, Абдулла Қодирий, Ойбек, Берди Кербобоев, Тугалбой Сидиқбеков каби классиклар номларини тилга олиш

кифоядир. Алишер Навоийдан буён ўтган беш асрдан сўнг туркий халқлар қалам соҳибларидан Чингиз Айтматовнинг адабий Олимпга кўтарилганини фахр билан қайд қилиш мумкин.

Ҳозирги замон жаҳон адабиёти классиги, XX асрнинг буюк ёзувчилари орасида донишманд интеллектуаллардан бири, таниқли сиёсатчи ва жамоат арбоби, халқаро совринлар ва бошқа кўпгина нуфузли мукофотлар, фахрий унвонлар соҳиби, бир қанча халқаро академиялар академиги Чингиз Айтматовнинг адабий салтанати бутун дунёни забт этди: ёзувчи асарлари жаҳондаги 180 га яқин тилда, 860 марта 77 миллион нусхада нашр этилган.

Адабиётнинг энг илғор вакиллари жамиятнинг ўта долзарб муаммоларига ўзларининг фуқаролик позицияларини ифода этганлар. Чингиз Айтматовнинг ижоди эса инсон ҳаётининг барча «мангу» (абдий) муаммоларини қамраб олган. Эзгулик ва ёвузлик, севги ва эътиқод, бу дунёда инсоннинг ўрни муаммоларининг «лаънати» масалалар деб аталиши бежиз эмас, чунки уларга ҳануз аниқ бир жавоб йўқ.

Бир буюк файласуф эзгулик билан ёвузлик шундай дарёларки, уларнинг сувлари шу қадар қотишиб-чатишиб кетганки, уларни асло фарқ қилиб бўлмайди, деган экан. Чингиз эзгулик билан ёвузликни фарқлаган ва улар бир-бирига тенг миқдорлардир, ҳатто ёвузлик устун туради, эзгулик тақчил бўлса ҳам ёвузлик ошиб-тошиб ётибди, деган. Космик юксакликка кўтарилиб, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги азалий курашга янгича назар ташлаш, инсониятнинг тақдири ҳақида жон куйдириш Чингиз Айтматовдек буюк адибга насиб этди. Ёзувчи одам ўзидаги Азозилга ҳай бериши, терроризм, виждонсизлик, имонсизлик, шафқатсизлик каби балои азимларга қарши курашиши, ҳар қандай шароитда ҳам инсон бўлиб қолмоғи керак, деб таъкидлаган.

Чингиз Айтматов ўзининг адабий асарларида ва публицистикасида XX асрнинг ижтимоий, антропоген қасирғалари одамларнинг гуноҳи кабиралари дастидан эканлигини айтиб, кириб келган XXI асрнинг ечимини кутаётган муаммоларига жамоатчиликнинг эътиборини тортган. Шундай қилиб, Чингиз Айтматов XX аср жаҳон адабиётида алоҳида ўрин тутади: ёзувчи кишиларни, халқларни, миллатларни, дунёлар ва маданиятларни, динлар ва фалсафаларни бирлаштиришдек буюк роляларни олға сурди ва ўз-ўзидан дўстлик байроқдори бўлиб қолди.

Чингиз Айтматов ўз асарларида курраи заминда анъанавий маданиятни сақлаб қолиш ва ривожлантириш тўғрисида ўйлади, техноген цивилизациянинг, хусусан «оммавий маданият» номи билан машҳур сохта маданиятнинг халқ тамаддунини ямлаб ютаётганидан қайғурди.

Чингиз Айтматовнинг ўтган асрнинг 50-йилларида пайдо бўлган дастлабки ҳикоятларидан тортиб «Юзмаюз», «Жамила», «Момо ер», «Оқ кема», «Алвидо, Гулсари!» каби қиссаларигача ва «Асрга татигулик кун», «Қиёмат», «Охирзамон нишонлари» («Кассандра тамғаси»), «Тоғлар қулаётган замон» («Абадий қаллиқ») романларигача ўзбек тилига таржима қилинган. Шунинг учун бу асарлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиришга ҳожат йўқ. Фақат шуни айтиш мумкинки, Чингиз Айтматовнинг бадиёиети ўзи бир олам. Ёзувчи яратган ҳар бир образ – кўз илғамас кристаллнинг янги қиррасидир. Одамлар учун хос фазилатлар, хусусиятлар персонажларда образ, тип ва ҳатто рамз даражасига етказилган.

Жамила билан Дониёр образлари адабиётга муҳаббатнинг юксак рамзи сифатида кирди. Айтматов асарларида муҳаббат мавзуси биринчи ўринда туради; ёзувчи наздида муҳаббат қалб кайфиятигина эмас, балки дунё пойдеворидир, муҳаббатнинг ўзи бебаҳо қадриятдир.

Чингизнинг дастлабки асарларида воқелик қирғиз миллий ҳаётидан узоқ деювчилар ҳам бўлди (ёзувчи ўзининг сўнгги романида яна миллий мавзуга қайтди). Ёзувчи ижодининг тараққиёт жараёни замондан ўзиб кетди ва тушунмовчилик пайдо бўлди. Чингиз Айтматовнинг маҳорати шундаки, у келажакни, миллий ҳаётнинг равнақини олдиндан кўра билди. Яна шуни айтиш керакки, миллатдан чиққан даҳо миллий ҳаётнинг энг заиф, энг қолоқ шакллари ҳам янги тус, жило билан таърифлай олади.

Юксак тоғлар ва бепоён даштлар фарзанди Айтматов инсон даҳосининг буткул оддийлигини ва кўп ўлчамлилигини ўзида мужассамлаштира олди. Шу билан бирга, ўзининг ибтидосини сақлаб қолди.

Айтматов прозасининг мўъжизакор дунёси – чинакам халқ характерлари ва образлари дунёси, фожеий ҳаётий вазиятлар, турмушдаги ёрқин манзаралар дунёсикки, булар бошдан кечирилмаган, теша тегмаган бутунлай янги бир олам эди.

Айтматовнинг даҳолиги шунда эдики, у дунё маданиятини ўзида мужассамлаштира олди, жаҳон интеллектуал элитасининг вакиллари билан бири, халқаро нуфузли, кўплаб ижтимоий ташкилотларнинг етакчиси бўлиб қолди. Айтматов доимо ижодий изланишда юрган қудратли маънавий имкониятлар соҳиби эди; у юриб ўтилган манзилда тўхтаб қолмасдан, танҳоликда изланиш олиб борди, унинг топилмалари эса барчанинг мулки бўлиб қолаётир.

Овулдан чиқиб космосга кўтарилган Чингиз Айтматов шахси, бадиий, ижобий характери, адабий қаҳрамонларининг дунёқарашига кўра жаҳон миқёсидаги феномендир. Буни чет элларда нашр этилган бир қанча махсус монографик тадқиқотлардан билса ҳам бўлади.

Ҳозирда Чингиз Айтматовнинг ижодкор сифатидаги ролини ва билимини адабиётшунослик аспекти билангина чеклаб бўлармикин? Агар бадиий адабиёт

деганда бирон бир халқнинг ва бутун инсониятнинг сўзда ифода этилган шуури тушуниладиган бўлса, эҳтимол бу саволга «ҳа» деб жавоб бериш мумкиндир. Демак, ижтимоий онг, ижтимоий шуур ҳақида гап кетганда шуни айтиш керакки, унинг шакллари жуда хилма-хилдир. Айтматов ижтимоий онгнинг таркиб топишига даставвал ёзувчи сифатида, ижодий шахс сифатида, демакки, ўзи яратган бадиий образлар орқали таъсир этди. Лекин унинг ижтимоий фаолияти ҳам ўта муҳимдир.

Чингиз Айтматов Қирғизистон Республикасининг Бенилюкс ва Франция мамлакатларидаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси, НАТО ва ЮНЕСКО ҳузуридаги доимий вакил сифатида жуда катта профессионал ва ижтимоий фаолият кўрсатди. Ёзувчининг бу соҳадаги ишлари аҳамияти жиҳатидан унинг ижодий фаолиятдан қолишмаган дейиш мумкин.

Чингиз Айтматов ижодий шахсининг ўзига хослиги ва бир бутунлиги шундаки, унинг ижтимоий фаолиятини бадиий-адабий фаолиятдан ажратиб бўлмайди. Бу эса ёзувчи ташаббуси билан дунёга келган ва «Иссиққўл форуми» деб ном олган ноёб, янги ижтимоий ҳаракатда, айниқса, яққол кўринди. Форум гоёлари дунё интеллектуал элитаси томонидан илиқ қабул қилинди ва «совуқ муносабатлар уруши» сиёсатига сўнгги зарба бўлди.

Айтматовнинг публицистикаси унинг адабий ижодининг муҳим йўналишларидан биридир. Бутун дунёда публицист Айтматов овозига, ёзувчи Айтматов овозига қулоқ солгандай диққат билан қулоқ осдилар.

Чингиз Айтматовнинг Ўзбекистон билан, ўзбек халқи ва ўзбек қаламкашлари билан алоқалари ҳақида шуни айтиш мумкинки, у қаерда юрмасин, қайси диёрда бўлмасин ўзбек халқи, маданият арбоблари билан адабиётнинг равнақи тўғрисида кенг фикр алмашди, ўзбек қалам соҳиблари билан чамбарчас алоқа боғлаб, уларнинг асарлари тўғрисида фикр-мулоҳаза-

лар билдириб, дўстлик, биродарлик, иноқлик ғояларини олға сурди.

80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида «Пахта иши» масаласи бўйича ўзбек халқи шаънига туҳмат тошлари ёғдирилганда Чингиз Айтматов ўзбек халқини, унинг буюк маданиятини ҳимоя қилиб чиқди. Ўшанда ёзувчи Одил Ёқубов ажойиб инсон, адолатпарвар, буюк қалам соҳиби Чингиз Айтматов бизнинг адабиётимизнинг, халқимизнинг улкан дўстидир, деб ёзган эди.

Чингиз Айтматов қамрови кенг, сайёравий, қўйингки, космик миқёсда мушоҳада қиладиган улкан файласуф эди. Унинг асарлари энг янги жаҳон адабиёти классикасининг таркибий қисми бўлиб қолди ва кўпгина мамлакатларда мактаб ва олий ўқув юрталарининг дастурларидан ўрин олган. Масалан, республикамиз мактабларининг 10-синфларида Чингиз Айтматов ижоди ўрганилади. Адибнинг қисса ва романлари Осиё, Европа ва Америка театрлари сахналарида қайта-қайта қўйилмоқда. Ўзбекистон театрларида, жумладан Ўзбекистон миллий театрида, Муқимий номидаги театрда, вилоят театрларида «Момо ер», «Сарвиқомат дилбарим» спектакллари қўйилган ва қўйилмоқда.

Кишилар санъаткорнинг асарларидан кўра ҳам унинг ўзига, шахсига кўпроқ қизиқадилар. Ижодий шахснинг энг мукамал асарларига қараганда ҳам ўзини буюкроқ ва зарурроқ деб биладилар. Санъаткорнинг ҳаёти кишиларга фойдалироқ туюлади, унинг асарларига қараганда, ҳаётдан кўпроқ озиқ оладилар, унга тақлид қиладилар. Кишилар буюкларнинг шахсини, ҳаётини билишни хоҳлайдилар, уларнинг бетакрор суҳбатларидан баҳраманд бўлишга, йўқ деганда қўлини олишга – кўришишга, уни тавоф қилишга интиладилар.

Буюк кишиларнинг шахси, шахсий ҳаёти ҳақида бирор нарса ёзиш осон эмас. Бунинг учун уларнинг

ёнларида юриш, биографи бўлиш керак. Шундай бўлса-да, ўқиганларимиз, эшитганларимиз, билганларимиз асосида ёзувчининг жисму жони, табиати ва характери ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишга журъат қилдик.

Чингиз Айтматов жисмонан бақувват, ўртадан кўра баландроқ бўйли, чорпақил, елкадор, фариштали киши эди.

Эркаклар 25-27 ёшгача ўсади дейишади. Менимча, шароитга қараб одам 40-45 ёшгача ўсаверади. 30 ёшдан ошгандан кейин ҳам энига, ҳам бўйига ўсган кўп кишиларни биламан. Одам ўз ҳаётидан мамнун бўлса: ҳам «сизинг-бизинг» – ҳурмат-эътибор кўрса, ҳам «жизинг-бизинг» – яхши еб, яхши ичса, бўй тортаверар экан.

Чингиз овул кенгаши котиби бўлиб ишлаб юрган кезларида бир гал оёғи узангига етмаганида овул кенгаши раиси Қобилбек Турдибоев уни белидан тортиб, отга ўтиргизиб қўйган экан. «Паст бўйли эдим. Уялиб кетдим. Ёш боладай эгарга ўтирғизиб қўйишса, шу ҳам овул кенгашининг котиби бўлдим?»

– Мен бундай қилиб ишламайман, – деб кесиб гапирдим.

– Ҳеч ким кўргани йўқ, – деб юпата бошлади Турдибоев, – барибир ишлашга тўғри келади. Сен ҳали ўқишинг керак. Уруш тугади дегунча мактабга борсан. Кетдик».

Ёзувчи ўзининг ўсмирлик чоғини эслаб, «Болалигим» қиссасида бундай дейди: «Ўша пайтлар тенгдошларим сингари менинг ҳам бўйим унча ўсмай қолган – ёшим ўн тўрт-ўн бешларда бўлишига қарамай, пачоқроқ эдим. Мен 16-17 ёшларга киргач, секин-аста бўйим чўзила бошлади, қисқаси мен кечикиб вояга етдим. Шу сабаб ҳам мен отга чапдаст мина олмасдим. Бунинг учун аввал узангига осилиб бир оёғимни қўяр, сўнг от ёлидан тортиб, чап оёғимга таяниб, зўрға эгарга миниб олар эдим. Хуллас, отга миниш мен учун кони азоб эди. Бошқа ҳеч кимда бўлмаган, беўхшов узун

шинелимнинг барлари ўралашиб, отга минишга халақит берар эди. Шунинг учун ҳам мен бировлар олдида отга миниб олишдан ийманар эдим. Отни бирор-бир чуқурроқ жойга олиб борар, сўнг тепадан эгарга сак-рардим».

Демак, Чингиз Айтматов кўнгли ўсган сари, ҳурмат-иззат ошган сари ҳам ақлан, ҳам жисмонан ўсган. Лекин эъзоздан эсанкираб қолмаган.

Рус адиби А.Фёдоров «Чингиз... бу сўзда рус қалби учун қанчалар маънолар жамулжам» деган суҳбатида ёзувчининг даҳолигини унинг ташқи қиёфасидан излашга бағишлаган: «Унинг буткул жисму жони йирик. Оқара бошлаган соч толалари йирик-йирик. Қалин қошлар камондай эгилган.

Роденнинг «Мутафаккир» ҳайкалиникига ўхшаш кенг пешона, қақдини ростлаганда бақувват елкаларини кескин буради. Истеъдод унга олдиндан берилган ва бу истеъдод ўсиб, даҳолик даражасига етди».

Таниқли ўзбек файласуфи Омонулла Файзуллаев Нидерландия пойтахти Амстердам шаҳридан Тошкентгача самолётда 8 соат давомида Чингиз Айтматов билан ёнма-ён ўтириб, жаҳон цивилизацияси, ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак ҳақида суҳбатлашар экан, ёзувчининг шахси тўғрисида фикрлай кетди: «Айтгандай, у билан ёнма-ён ўтирар ва ён томондан унга кўз қиримни солар эканман, мен нима ҳақида ўйладим денг? Чеккасидаги бир тўп сочига боқаман ва ўзимча дейман: бошқа сочларидан ажралиб турган бир бўлак соч ўзгача, генетик жиҳатдан ўзининг ва фақат ўзининг кодига эга сочдир, бу код, эҳтимол, Одам Атодан ва Момо Ҳаводан, шунингдек Ҳомо Сапиенсдан келатгандир. Шарқ цивилизациясининг минг йиллик тажрибасини, қайта қуриш ва Европа маданиятининг тажрибасини ўзида мужассамлаштиргандир. Ҳар бир буюк шахс, улуғ интеллект – моддий ва маданий дунё тараққиётида талай ғайриоддий ҳодисаларнинг ҳам оқибати, ҳам сабабидир».

Йиғлаш ҳам кишининг шахсини кўрсатади. 1990 йилги Ўш воқеасидан кейин ёзувчи Анвар Обиджон «Чингиз офани ким йиғлатди?» деган мақола ёзиб, унда жумладан шундай деган эди: «Пўлат иродали Чингиз Айтматов миллионлаб телетомошабинлар кўз ўнгида ноилож қолган гўдакдай юм-юм йиғлади.

Бунгача тирик етим ўсган, ўсмирлик даври хўрликда, йигитлиги азоб-уқубатда ўтган, адабиёт майдонида қанча тазйиқ-сиқувларни писанд қилмаган, иродаси мустаҳкам ёзувчимизнинг кўз ёшини ҳали ҳеч ким кўрмаган эди.

Эй, кекса Мовароуннаҳрнинг содда фарзандлари, нима қилиб қўйдиларинг? Улуғ Чингизни йиғлатишга қандай журъат этдиларинг, нега бундан уялмайсанлар, бунга қандай чидаб турибсанлар? Мақсадларинг нима ўзи? Эртага Ўлжас Сулаймоновни ҳам, Эркин Воҳидовни ҳам, Гулрухсор Сафиевани ҳам, Тўлапберген Қайипбергеновни ҳам йиғлатмоқчисанларми? Ёки Рудакий, Навоий, Махтумқули, Абай боболаримизнинг руҳлари чирқилламагунча кўнгилларинг тинчимайдими?»

Таъсирчан, раҳмдил инсонларнинг кўнгли бўш бўлади. Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларини «ўлдириб» қўйиб, зор йиғлаган экан.⁹

Чингиз ёшлигиданоқ адолатсизликни, бедодликни кўрса йиғлайверар экан. 8 ёшида Москвада «Соловей-соловушка» кинофильмини кўрганини шундай эслайди: «Мен фильмдан қаттиқ таъсирланиб, бирдан ўкириб йиғлаб юбордим...

– Ўғлим, бу ерда йиғлаш мумкин эмас. Қўй йиғлама, – деб овутиди мени отам...

Уйга йиғидан кўзларим шишиб қайтдим. Отам куйиниб онамга дейди:

– Бу бола нега бунчалик таъсирчан? Кино ҳаммага таъсир қилди. Бироқ ҳеч ким бунингдай ўкириб йиғламади».

---

⁹ «Фрунзе шоми» газетаси, 1990 йил, 31 октябр

Ўша йили «Бир куни икки ўрис қўшнимиз урушиб қолишди. Тагин ота билан бола денг. Иккови бир-бирини аямасдан дўппослашар, тепкилашар эди. Мен уларга қараганимча жойимда қотиб қолдим. Бир маҳал кўққисдан йиғлаб юбордим-да, уйга қараб югурдим. Отам менинг рангимни кўриб чидай олмай, ўша томонга чопа кетди. Чамаси отам улар мени ҳам калтаклашибди, деб ўйлаган бўлса керак. Нима гаплигини билгач, уйга жаҳл билан қайтиб келди. Эшикдан кириши билан онамга гапира кетди:

– Бунинг одам бўлмайди, ота-бола солишса, бу боланг фарёд кўтарибди. Буниси қанақа бўлди? Ҳайронман, нега бунинг бунчалик таъсирчан?

Онам мени оқлашга уринди. Кинодаги воқеа яна такрорлангандай бўлди. Икки кишининг бир-бирини аямасдан калтаклашгани юрагимни тилка-пора қилган, қалбимга шунчалик таъсир қилган эди».

Қирғиз балет санъатининг ёруғ юлдузи Бубусора Бейшеналиева билан Чингиз Айтматов яқин муносабатда бўлишган. 1973 йилда Бейшеналиева қаттиқ касалдан кейин вафот этганда Чингиз Айтматов овозининг борича ўкириб узоқ йиғлаган. «Тумонат одам, катта-кичик, эркак-аёллар бор ҳам демайди, бўтадай бўзлаб ёшу қарини зор йиғлатди», деб ҳозир ҳам эслашади бу воқеани бишкекликлар.

Кўрганларнинг гувоҳлик беришича, Опера ва балет театрида Бубусора Бейшеналиева билан видолашиш маросимида Чингиз Айтматов овозининг борича ана шундай бўкириб йиғлаган.

Республиканинг ўша пайтдаги раҳбарларидан бири атрофдагиларга «Айтматовни тинчлантирсаларинг-чи» деб буйруқ берган экан. Ахир, тоталитар тузум даврида бутун умр бирга яшаган хотини дафн этилаётганда ҳам бошлиқнинг йиғлаши қораланар эди-да!

Машҳур қирғиз шоири Суюнбой Эралиев бу ҳақда шундай деган: «Бубусора гўзал, ақлли ва чин қирғиз қизига хос барча хислатларга эга ажойиб аёл эди. Ўша

кезларда бошқа кўпгина қирғиз шоирлари каби мен ҳам унга атаб шеърлар ёзганмиз. Бубусоранинг бевақт вафоти бутун қирғиз халқини ва истеъдоди шайдоларини қайғуга солди. Мен Чингиз билан Бубусора ўртасида катта, соф муҳаббат бор деб эшитар эдим. Чингиз Бубусоранинг дафн маросимига қоп-қора кийиниб, йиғидан кўзлари шишган бир аҳволда келди. Чингиз кўз ёшини ҳеч кимдан яширмади. Бу эса баъзи бировларга ҳеч ҳам ёқмади. «Хотини, болалари бор одам, уялса бўлар эди», деган пичир-пичирлар эшитилиб турди. Мен эса бу ҳақда бошқа фикрда эдим: «Чингиз адабиётда қандай буюк бўлса, севикли аёлни сўнгги манзилга кузатар экан, чинакам эркак сифатида ҳам буюклигини намойиш қилди».

Ҳа, буюк кишилар ҳам ўкириб йиғлар экан.

Нега шундай экан? Кўнгли нозик, дили тез ярала-надиган кишилар ҳиссиётини яшира олмасалар керак. Халқаро Айтматов клублари уюшмасининг Президенти, йирик айтматовшунос Абдулдажон Ақматалиев бундай дейди: «Табиатан зийрак бўлганлиги учун ҳам Чингиз уруш даҳшатларини эртароқ ҳис этган, яқинидан айрилганларнинг аламли йиғиси қалбини ларзага келтирган фожиалар ичра ички дунёси алғов-далғов бўлган... Буларнинг бари пировард натижада болакай Чингиздан ижодкор Айтматовни яратди».

Ёзувчи ўзининг «Болалигим» қиссасида дастлабки меҳнат тажрибасини ва кулфатли ўсмирлик даврини шундай эслайди: «Колхозда котиб ва солиқ йиғувчи бўлиб ишлаганим келгуси турмушим учун жуда катта ҳаёт мактаби бўлди. Шундай мўл ҳаётий материаллар тўпландики, ўша болалигимда кўрган-кечирганларим таассуротлари дастлабки қиссаларимни қаламга олишимга туртки бўлди. «Жамила», «Юзма-юз», «Сомон йўли», «Эрта келган турналар», «Алвидо, Гулсари» каби асарларим ана ўша йиллари бошдан кечирганларим таъсирида дунё юзини кўрди...»

Уруш воқеалари инсон қалбини бениҳоя тилка-пора қилган, даҳшатга солган эди. Мен мурғак болалик давримда, кишини сескантирадиган даҳшатли ҳодисалар, инсон чидамига бўй бермас чексиз азоб-уқубатлар, юрак-юракларни вайрон этувчи қайғу-аламлар, надоматлар авжини кўришимга тўғри келди...

Ўша машъум уруш йилларида мазмун-моҳияти номидай қорахатни эгаларига топшириш менинг зиммамда эди...

Овулимизга эса ҳафтасига кам деганда иккитадан қорахат келарди... Мен қорахатни ўқиб берар эдим. Бу хонадонга қўни-қўшни, қариндош-уруғлар йиғилар, дод-фарёд, йиғи-сиғи авжига чиқар эди. Буларнинг барига гувоҳ бўлиш мен учун азоб эди...

Шундай қилиб, замона зайли билан зиммамга юкланган вазифалар – котиблик ва солиқ йиғиш ёшлигимдан елкаларимни масъулият залвори билан босиб турган, мушкул дақиқаларда шусиз ҳам машаққатли турмушни янада қийинлаштирадиган ниҳоятда уқубатли қисмат эди...

Чингиз Айтматовнинг барча асарлари – романлари ва қиссаларида фожиалар тасвирининг катта ўрин олиши муаллифнинг қийин кечган болалиги ва ўсмирлигининг инъикоси бўлса керак. Ёзувчи ўзининг фожиавий фикр юритувчи кишилар жумласидан эканлигини тан олиши ҳам бежиз эмас.

Шундай қилиб, ёзувчининг ижод йўли қийин ҳаёт мактабининг дастлабки «синфларидан» бошланган. Аллоҳ улуг истеъдод эгаларининг ижодини «қайраш» учун уларни машаққатли ҳаёт мактабидан ўтказиб олса ажаб эмас. Нажоткорларнинг қисмати шундай кечса керак.

Борди-ю Чингиз Айтматовнинг оталари Тўрақул ака 1937 йилда қатағон қилинмаганда, компартиянинг боссларидан бўлиб ишлаб турганида, Чингиз эмин-эркин яшаб, қийин ҳаёт мактабини ўтамаганида, эҳтимол инсоният шундай буюк ёзувчисиз қолган бўлурмиди?

Чинакам санъат, ҳақиқий ижод сеҳрли кучга эга бўлади. Ч.Айтматов жуда оддий ва абадий нарсалар тўғрисида – ҳаёт ва ўлим, муҳаббат ва нафрат ҳақида, ватан ва халқ тўғрисида ёзган.

Ер куррасидаги барча одамлар дунёда эзгулик ва муҳаббатнинг ғалаба қилишига ишониб яшайдилар. Ч. Айтматов ана шу ишончни янада мустаҳкамлаш учун курашди. Шунинг учун ҳам ёзувчи асарларининг самимийлиги ва юксак лириزمи ҳар қандай китобхонни ҳам ҳаяжонга солади.

Айрим шахснинг зиддиятли руҳий кечинмалари, уларнинг ижтимоий онг шакллари билан, айтилган вақтда рўй бераётган сиёсий воқеалар билан чамбарчас ўзаро алоқаси – ҳар бир бадиий асарнинг асосий моҳиятини ташкил этади. Ч. Айтматовнинг асарлари долзарблиги, ўткир сиёсий муаммоларни кўтариб чиққанлиги билан фарқ қилади. Тасвирланаётган воқеаларнинг марказида тарихий ҳодисаларнинг ўзи эмас, балки шу ҳодисалар таъсирида инсон ички дунёсининг таркиб топиши ҳақида сўз боради. Асарда бадиий дунё ёритилаётганда ҳаётнинг кўп овозлилиги кўрсатилиши керак, ана шундагина воқелик таъсирчан, реалистик асосда тасвирланган бўлади. Ч.Айтматовнинг ижоди ана шуни кўрсатади, шунинг учун ҳам ёзувчи Қирғизистондан узоқ-узоқларда ҳам маълуму машҳурдир. Унинг китоблари ер куррасининг йироқ-йироқ ўлкаларида ҳам таржима қилинган ва қилинмоқда, нашр этилган ва нашр этилмоқда. Ёзувчининг дунёдаги бошқа машҳур адиблар билан ўзаро алоқалари ҳамда ўзаро адабий таъсири мавзуи ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Ч. Айтматов асарларининг Болгария, Венгрия, Югославия, Германия, Англия, АҚШ, Франция, Испания, Финляндия, Швеция, Италия, Туркия, Япония каби кўплаб хорижий мамлакатларда нашр этилиши ёзувчи ижодининг кенг тан олинганлигини кўрсатадиган муҳим далилдир.

Қирғиз ёзувчиси ижодининг қабул қилиниш қону- ниятларини, босқичларини ва шаклларини аниқлаш жуда қизиқарли ва муҳим вазифадир. Ёзувчи ижо- дининг хорижий китобхон дунёсига кириб бориш жараёнини ўрганиш Ч. Айтматов бадиий методи ва қирраларини чуқурроқ тушунишга имкон беради.

Кўпроқ XX асрда ижод қилган Чингиз Айтматов китобхонларни қўлидан ушлаб XXI асрга ўтказиб кўяётган буюк ёзувчи эди.

Чингиз Айтматов ҳақида, ёзувчининг ижоди тўғри- сида бирон янги сўз айтиш қийин, бунинг устига мен адабиётшунос эмасман. Шундай бўлса ҳам буюк адиб- нинг ижодиёти ҳақида икки оғиз сўз айтсам дейман.

Ёзувчи дастлабки ҳикояларидан, қиссаларидан бошлабоқ ўзининг нарратор-новатор санъаткор экан- лигини намойиш қилди, турмушнинг кўз илғамас қаъриларида яшириниб ётган мураккаб зиддиятлар- ни пайқаш ва сеза олиш қобилиятига эга эканлигини кўрсатди. Айтматовнинг буюклиги шунда эдики, у миллийликни умуминсонийлик даражасига кўтарди. Айтматов доимий ижодий изланишдаги катта маъна- вий имкониятлар соҳиби эди. У ўтилган манзиллар билан чекланиб колмасдан, танҳоликда изланиш олиб борадиган, кашфиётлари эса барчанинг мулки бўлиб қоладиган ижодкор эди.

Чингиз Айтматов XX аср жаҳон адабиётида алоҳи- да ўрин тутади ва кишиларни, халқларни ҳамда мил- латларни, дунёларни ва маданиятларни, динларни, фалсафаларни яқинлаштириш, ўзаро тил топдириш- дек буюк ғояни ўзида мужассамлаштирган даҳо эди. У абадийлик масалаларига мурожаат қилар экан, бир кишининг муаммосини дунёвий субстанциялар, тур- муш коиноти орқали ҳал этади.

Эзгулик ва ёвузлик, севги ва эътиқод, инсоннинг бу дунёдаги ўрни муаммолари «лаънати» масалалар деб аталгани бежиз эмас, чунки бу масалаларга ҳамон тайин бир жавоб йўқ.

Ч.Айтматов бадиий дунёсининг даҳолиги шундаки, ёзувчи бу каби масалаларга тайёр бир жавоб бермади, балки уларнинг туб моҳиятини мушоҳада қилишга, уларни ҳар кимнинг ўзича тушунишига, ўзича жавоб топишига китобхонларни мажбур қилди; ўтмиш ва бугунги кун ҳақида файласуфона фикр юритар экан, келажакни башорат қилди. Шу жиҳатдан, Чингиз Айтматов ижодининг тараққиёт жараёни вақтдан ўзиб кетди, оқибатда қандайдир «вакуум» пайдо бўлди – айрим китобхон доиралари Айтматовни тушунмади.

Ч. Айтматов ижтимоий онгнинг таркиб топишига, аввало, ёзувчи, ижодий шахс сифатида ўзи яратган бадиий образлар системаси орқали таъсир этади. Шу билан бирга, масаланинг иккинчи жиҳатини – адибнинг ижтимоий фаолиятини ҳам назардан қочирмаслик керак. Ҳар қандай бўлганда ҳам ижтимоий фаолият ўткинчидир, чунки бир кишининг шахсий ҳаёти билан чеклангандир, ёзувчининг асарлари, ижодий мероси эса мангу яшайди.

Бироқ Айтматов ижодий шахсининг ўзига хослиги, бир бутунлиги шундаки, унинг ижтимоий фаолиятини адабий-бадиий фаолиятидан ажратиб бўлмайди. Бу айниқса, одамларни зийракликка чақирган дунё интеллектуалларининг «Иссиққўл форуми» деб аталган янги ижтимоий ҳаракатида яққол намоён бўлди. Журналларда ва газеталарда долзарб мақолалари, суҳбатлари ва интервьюлари мунтазам чиқиб турди. Эндликда бемалол айтиш мумкинки, Айтматовнинг публицистикаси ёзувчи адабий ижодининг энг муҳим йўналишларидан бири эди. Публицист Ч.Айтматовнинг овозига санъаткор Ч. Айтматов овозига қулоқ осгандай диққат билан қулоқ солардилар.

Адабиётшунос С.Умиров айтганидек, адиб публицистикасининг мавзулар кўлами, муаммолар доираси кенг ва ранг-баранг эди. Тинчлик, демократия, эллар, мамлакатлар ўртасида дўстона, тотув муносабат-

лар, маданиятлар ҳамкорлиги, адабиётнинг туб, долзарб муаммолари, тил, маънавият ва бошқа энг муҳим мавзулар эди.

Айтматов публицистикасида Ўзбекистон мавзуси алоҳида ўрин тутади, жумладан унинг «Пахтанинг ойдин йўли», «Қайта қуриш, демократия – омонлик дарахти», «Жаҳаннам узра қарғалар фарёди» мақолалари, О.Ёқубов, Т.Қайипбергеновга мактуб-мақолалари, адабларимиз, санъаткорларимиз ҳақидаги фикрлари ўзбек-қирғиз дўстлигини мустаҳкамлашга қўшилган муҳим ҳиссадир. Айтматов ижоди чиндан ҳам ҳаммабоп, ўзи эса барҳаёт классикдир.

Академик Р.Раҳмоналиев «Адабиётшуносликда сермазмун «айтматиана» тушунчаси юзага келди, – дейди, – хорижда Чингиз Айтматов ҳақида сон-саноксиз мақолалар, обзорлар, тақризлар, интервьюлар каби манбалардан ташқари, талай монографиялар, тематик тўпламлар, диссертациялар пайдо бўлган, ёзувчи ижоди тўғрисидаги адабиётшуносликка оид нашрлар эса ҳамон дарёдай оқиб чиқаётир.

Аллома бадиий адабиётнинг вазифаси сайёравий тафаккур кишисини таркиб топдиришдан иборатдир, деган эди.

Ч.Айтматов сайёравий тафаккур моҳиятини шундай тушунарди: ҳар бир одам ўзи ҳақида қандай ғам-хўрлик қилса, бошқа одам тўғрисида, ўзга мамлакатларнинг фуқаролари ҳақида ҳам шундай қайғурсин, бошқаларнинг дарду аламларидан, кулфатларидан ташвиш тортсин, шодиёналаридан хурсанд бўлсин, бу дунёда қандай яшаш керак, бу дунёни яхшилаш учун нималар қилиш лозим, деган саволлар уни доимо безовта қилиб турсин; ўзининг орзу-истакларини бошқаларнинг шундай режалари билан қўшиб олиб борсин, бу орзу-истаклар янги дунё қуришдек олижаноб ишга йўналтирилсин.

Айтматовнинг сайёравий тафаккури инсон ҳаёти масалаларини, Ер куррасидаги юзларча халқларнинг

экстремал шароитдаги руҳиятини муаллифга космик юксакликдан кузатишга имкон берди. Ёзувчини ўта мураккаб масалалар – инсоннинг ўзини ўзи англаш масалалари, жамият ва тафаккур тараққиётининг қонунлари қизиқтирарди.

Чингиз Айтматовнинг ижоди қанчалик мураккаб ва кўпқиррали бўлмасин, ўзининг оддийлиги, тушунарлилиги ва оригиналлиги билан китобхонларни ҳайратда қолдиради. «Жамила», «Сарвиқомат дилбарим» қиссалари қаҳрамонларнинг муҳаббати ҳақидаги, ахлоқий ва маънавий улғайиши, аёлнинг ўз ҳаётини йўлини мустақил танлаши тўғрисидаги ҳаяжонли асарлар эди.

«Бўтакўз», «Биринчи ўқитувчи», «Момо ер» қиссаларида муаллиф қаҳрамонларнинг пок ва гўзал ниятлари, уларнинг жасурликлари ва инсоний сифатлари ҳақида ҳикоя қилди.

«Алвидо, Гулсари» қиссасида ёзувчининг янги ижодий парвози, воқеликни янада чуқурроқ фалсафий мушоҳада қилиши, ўта муҳим ижтимоий муаммоларни ўртага ташлаши ўз аксини топган.

«Оқ кема», «Эрта келган турналар», «Денгиз соҳили бўйлаб чопаётган Олапар» – булар инсоннинг эзгуликка, инсонпарварликка, табиат устидан оқилона ҳукмронлик қилишга бўлган азалий интилишларини мужассамлаштирган ўсмирлар ҳақидаги қиссалардир.

«Асрга татигулик кун» теран мазмунли романи ёзувчи ижодий эволюциясининг қонуний маҳсули ўлароқ дунёга келди. Романнинг образлар системаси ўта рангбаранг, жанр – услуб қатламлари хилма-хил. Романда даврларнинг бир-бири билан боғланиб кетганлиги, халқ ҳаётининг маънавий-ахлоқий ва эстетик қадриятлари, ўтмиш хотираси, меҳнат кишисининг образи ёзувчининг диққат марказида экан, воқелик, фантастика, афсоналар бир-бири билан чатишиб-чирмашиб кетган.

Ч.Айтматовнинг «Қиёмат» романида ер куррасида ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак тушунчалари бир-

бири билан боғланганлиги ва киши ҳаёти ҳамда тарих билангина мутаносиб эканлиги кўрсатилган. Кенг кўламли мураккаб бу роман зиддиятларга тўла хатарли дунёда инсоннинг, умуман жамиятнинг ҳозирги куни ва келажаги учун қайғуриш асосига қурилган, асарда эзгулик ҳамда ёвузлик, инсон тақдири, замон ва ҳаёт масалалари юксак бадий савияда ўз тасвирини топган.

Ўзбекча нашрида «Охирзамон нишонлари» номи билан чоп этилган «Кассандра тамғаси» романи чинакам фалсафий кашфиёт бўлди. Айтматов шафқатсизлик, жиноят, зулм, ваҳшийликнинг бугунги экилган уруғларидан қандай даҳшатли ниҳоллар униб чиқишини кўрсатди. Ер шари ахлоқий муаммолар синаб кўриладиган полигон бўлиб қолаётир. Инсоният фалокат ёқасида турибди. Бу фалокат четдан келган эмас, уни кишиларнинг ўзлари келтириб чиқарган. Дунё касалга чалинган, жамият ўзининг ана шу ижтимоий хасталиklarидан форир бўлмас экан, интиқом муқаррардир. Романда жамиятни қонхўрлардан, каллакесарлардан, восвослардан тозалаш, охирзамондан муҳофаза қилиш йўллари шипшитиб қўйилган.

Чингиз Айтматовнинг ижодий режалари катта эди. «Дипломатия юкларидан халос бўлсам, замонавий ва тарихий мавзуларда асарлар яратиш ниятим бор», деган эди.

Минг афсуслар бўлсинким, 2006 йилда чоп этилган «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллик) романи ёзувчининг охирги асари бўлиб қолди.

Роман соф миллий мавзуга бағишланган бўлса-да, ёзувчи ўз принципига амал қилиб, бу гал ҳам умумбашарий, ҳозирги истилоҳ билан айтганда, глобал масалаларни кўтариб чиққан. Олимлар Ер курраси жонли мавжудот – одамларнинг касофатлари дастидан сайёрамиз жунбушга кирган – заминимизда ҳар хил табиий офатлар – зилзилалар, довуллар, цунамилар бо-

лалаб кетмоқда, дейишмоқда. Шунинг назарда тутиб Ч.Айтматов ўз асарини «Тоғлар қулаётган замон» деб атади. Бу маълум маънода мажозий номдир. Ёзувчи табиий қасирғаларнинг, инсоният келажаги учун ҳатто улардан-да ошиб тушадиган даҳшатли офатлар – маънавийтсизлик, маданиятсизлик, ахлоқсизлик, жамиятдаги табақаланиш, олигархлар деб аталмиш долларчибойларнинг ҳукмронлиги каби ҳалокатларнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада хуруж қилаётганидан ташвиш тортади.

Машҳур журналист Арсен Саманчин табиатда кам қолган қимматли барсларни – тоғ қоплонларини овлаш учун келган Саудиялик нефть магнатларига «қўлларингни тортинглар, барсларимиздан» деб осмонга қаратиб ўқ узади ва юртдан ҳайдаб чиқаради, ўзи ҳам ўқ еб Жаабарс лақабли тоғ барси билан бир ғорда жон таслим қилади. Ҳасадгўйлик қурбони бўлиб, бир-бирига етиша олмаган қаллиқ билан куёвнинг руҳлари ҳамон тоғ кезиб юрибди, деган афсона бугунги кунда ҳам янгича фожиавий оҳанг касб этган.

Чингиз Айтматовнинг ижоди қанчалик мураккаб ва кўпқиррали бўлмасин, ўзининг оддийлиги, тушунарлилиги ва оригиналлиги билан китобхонларни ҳайратда қолдираверади.

Ч. Айтматовнинг адабий ва ижтимоий фаолияти

1928 йил 12 декабр. Қирғизистон Республикаси Талас вилоятидаги Шакар овулида туғилган.

1942–1948 йиллар. Шакар қишлоқ кенгаши котиби, солиқ йиғувчи, тракторчилар бригадасининг ҳисобчиси.

1948–1952 йиллар. Қозоғистон Республикаси Жамбул шаҳридаги Зооветеринария техникуми ўқувчиси.

1952–1956 йиллар. Қирғизистон Қишлоқ хўжалиги институти студенти.

1956 – 1958 йиллар. СССР Ёзувчилар уюшмаси қошидаги (Москва) Олий адабий курслар тингловчиси.

1958 йил. «Жамила» қиссаси.

1958 – 1960 йиллар. «Литературный Киргизистан» журналининг бош муҳаррири.

1960 – 1965 йиллар. «Правда» газетасининг Ўрта Осиё республикалари бўйича махсус мухбири.

1961 йил. «Сарвиқомат дилбарим», «Бўтакўз» қиссалари.

1963 йил. «Биринчи ўқитувчи», «Момо ер» қиссалари.

1960 – 1966 йиллар. Қирғизистон ССР Кинематографчилари уюшмасининг раиси.

1966 йил. «Алвидо, Гулсари» қиссаси.

1970 йил. «Оқ кема» қиссаси.

1970 йил. Қирғизистон ССР Тўқтағул номидаги Давлат мукофоти.

1973 йил. «Фудзиямага кўтарилиш» драмаси (Қалтай Муҳаммаджонов билан ҳаммуаллифликда).

1974 йил. Қирғизистон ССР Фанлар академиясининг академиги.

1975 йил. «Эрта келган турналар» қиссаси.

1977 йил. «Оқ кема» бадиий фильми учун СССР Давлат мукофоти.

1977 йил. «Соҳил бўйлаб чопаётган Олапар» қиссаси.

1978 йил. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони соҳиби.

1980 йил. «Асрга татиғулик кун» романи.

1980 йил. «Этрурия» адабий мукофоти (Италия).

1980 йил. Европа Фанлар, санъат ва адабиёт академияси академиги (Париж).

1982 йил. Жаҳон Фан ва санъат академияси академиги (Стокгольм).

1983 йил. «Асрга татиғулик кун» романи учун СССР Давлат мукофоти.

1985 йил. Жаваҳарлал Неру номидаги халқаро мукофот (Ҳиндистон).

1986 йил. «Қиёмат» романи.

1986 – 1990 йиллар. СССР Президенти Кенгаши аъзоси.

1986 йил. Халқаро Иссиққўл Форуми президенти.

1986 – 1995 йиллар. Қирғизистон Республикаси Ёзувчилар уюшмаси раиси.

1988 – 1990 йиллар. «Иностранная литература» журналининг бош муҳаррири.

1990 йил. Халқаро ижодиёт академиясининг академиги, вице – президенти.

1990 – 1993 йиллар. СССР, сўнгра Россия Федерациясининг Люксембургдаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси.

1993 йил. «Рухнинг буюклигига ода» диалог – китоби (Д. Икэда билан ҳамкорликда).

1994 йил. 1994 йилдан 2007 йилгача Қирғизистон Республикасининг Бельгия Қиролиги, Нидерландия, Люксембург ва Франциядаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси; Европа Иттифоқи, НАТО ва ЮНЕСКО да мухтор вакил.

1994 йил. Адабиёт бўйича Австрия Давлат мукофоти.

1995 йил. Халқаро Калифорния фанлар, индустрия, таълим ва санъат академиясининг академиги (АҚШ).

1995 йил. «Кассандра тамғаси» («Охирзамон нишонлари») романи.

1995 йил. В. Гюго номидаги Халқаро мукофот (Франция).

1995 йил. Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси президенти.

1996 йил. «Қояда қолган овчининг оху-зори Аср охиридаги тавба-тазарру» (М.Шаханов билан диалог китоби).

1996 йил. Араб – Турк Маркази: Маънавият. Маданият. Иқтисодиёт марказининг Президенти.

1997 йил. Қирғизистон Республикаси Қаҳрамони.

1998 йил. «Жаҳон фани, адабиёти ва санъатидаги ютуқлари учун» номидаги Альберт Эйнштейн Катта Олтин медали (АҚШ).

1998 йил. «Халқларни маънавий ва маданий яқинлаштириш, умум Европа уйини қуриш ишига қўшган улкан ҳиссаси учун А. Мен номидаги Халқаро мукофот, инсоният манфаати йўлидаги буюк хизматлари учун «Уйғониш даври титанлари» Олтин медали.

1999 йил. Москва Халқлар дўстлиги университетининг фахрий профессори.

2000 йил. 2000 йилдан 2007 йилгача Айтматов номидаги Иссиққўл Форумининг Халқаро фонди президенти.

2004 йил. Россия Федерацияси Президенти ҳузуридаги Россия Давлат хизмати академиясининг фахрий доктори.

2004 йил. М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университетининг фахрий профессори.

2004 йил. Москванинг «Воскресенье» нашриётида «Ковчег Чингиза Айтматова» («Чингиз Айтматовнинг нажот кемаси») китобининг нашр этилиши.

1958 – 2004 йиллар. Чингиз Айтматов асарлари энг кўп чоп этилган замонавий классиклардан бирidir. Ёзувчининг китоблари дунёда 170 дан ортиқ тилда 857 марта, 77,0 млн. нусхада босилган.

2005 йил. Россия Федерациясининг «Ниятлари ва ишларининг олижаноблиги учун» «Олтин Лочин» ордени.

2006 йил. «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романи.

2008 йил 10 июнда Германиянинг Нюрнберг шаҳрида вафот этди.

Расул Ҳамзатовдан – Чингиз Айтматовга

Эй соқий, қимизмас, сўзнинг дурларин
Қалблардан қуй бугун қувончла чексиз.
Сени табриклашдан гўзалроқ кунни
Кўрмаганман десам, рост бўлар, Чингиз!

Қанот пайдо қилиб узоқ-узоқдан
Тўйингга қувониб келганим замон,
Дўстим, яширмайман ота-онангнинг
Қаторда йўқлиги қўзғатди армон.

Афсус, орамизда бугун онанг йўқ,
Хаёлан руҳига қилганда таъзим,
У билан ёнма-ён бўлар намоён
Ноҳақ қурбон бўлган отанг ҳам шу зум.

Онангнинг дуосин олгансан, Чингиз,
Ёддан чиқармадинг отангни асло.
Ахир сен чиққанда Фудзиямага
Ҳаммага баробар боққансан ҳатто.

Сендек фарзандидан мағрур Осиё,
Бизнинг Чингиз дейди Оврўпа бугун.
Азиз туғишганим, буюк қондошим,
Қадаҳ кўтараман бугун сен учун.

Қанча авж олмасин денгизда тўлқин,
«Оқ кема» қайтмади йўлидан ҳориб.
Қутбдан қутбга чегара билмай,
Жаҳонни кезмоқда ҳайратга солиб.

Дўстим, сен Расулни қилма гуноҳкор,
Мен сенга ҳамиша қилганман ҳавас.
Бир авар қизига – гўзал Жамила
Рўмол ўратганда қувонганим рост.

Асли осийлик, ҳам оврупалик
Чавандозим, отни қамчила бардам.
Қанот пайдо қилиб кўкка қил парвоз,
Ёқасин ушласин ҳайратдан олам.

Ватанга севгида доим ҳамкормиз,
Аммо сенинг ҳиссанг беқиёс, чексиз.
Сенинг хизматларинг буюк қоядек
Дунёга кўриниб турибди, Чингиз!

*Ўзбекистон халқ шоири
Шукрулло таржимаси.*

БУЮК КИШИЛАР ВА УЛКАН ТАНҚИДЧИЛАР ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ҲАҚИДА

Луи Арагон, француз ёзувчиси:

– Буюк француз ёзувчиси Луи Арагон Ч. Айтматовнинг «Жамила» қиссасини дунёда муҳаббат ҳақидаги энг ажойиб асар деб атар экан, бундай деган эди: «Чингиз Айтматов ўз ҳаётини эндигина бошламоқда. Лекин у қалбида ва илгида инсониятнинг улкан тажрибасини мужассамлаштирган ёзувчи сифатида кўз ўнгимизда турибди... Зеро, бу йигит муҳаббат ҳақида ҳеч ким айтмаган гапларни айтаётир... Мана китобнинг ўзи. Қисқа, лекин буюк қисса. Муҳаббат қиссасики, унда на биронта ортиқча сўз, юракда акс садо топмайдиган на биронта ибора...

...Эй, Парвардигоро! Мен сенга ишонмасам ҳам, ўша август кечаси учун сенга шукроналар айтаман – мен ўша кечага муҳаббатга ишонган каби жон-дилим билан ишонаман».

Қозоқ адабиётининг классиги Мухтор Авезовнинг ва буюк француз ёзувчиси Луи Арагоннинг ҳамда миллион-миллион миннатдор китобхонларнинг фотиҳасини олган Чингиз Айтматовнинг ижоди дунё чўққиларини забт этди, ва бутун жаҳон мулки бўлиб қолди.

Георгий Гачев, рус танқидчиси:

– XX аср жаҳон адабиётининг классиги Чингиз Айтматов кириб келган янги учинчи минг йилликда цивилизация олдида пайдо бўлган сайёравий муаммоларни ўз ижодида ҳаммадан олдин кўра билди. 1928 йилда Шакар деган қирғиз овулида туғилган бола энг қуйидан жаҳон адабиёти космосига ракета бўлиб парвоз қилди ва унга шу чоққача кўз кўриб қулоқ эшитмаган хазиналарни: сюжетлар, образлар, ғоялар, феъл-атворларни олиб кирдики, буларни Ер шаридаги барча халқлар ҳамда мамлакат-ўлкаларнинг китобхоналари яхши тушунди...

Бунинг сири нимада?

Чингиз Айтматов катта кескинлик авж олган тарихий майдонда – XX асрнинг 30-йилларидаги Қирғизистонда вояга етди. Бир томондан – кишилар қадимий удумлар билан яшаётган, ҳали тарих тилга кирмаган, оқинлар дostonлар айтиб, афсоналардан сўз очадиган патриархал кўчманчи халқ турмуши, иккинчи томондан – шимолдан, Россиядан, Москвадан ҳозирги жаҳон цивилизацияси илғор тўлқинларининг кириб келиши: социализм ғоялари, индустриализация, шаҳар турмуши, хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги, рус классикаси Пушкин, Толстой, Достоевскийнинг кириб келиши, шахс ва маънавий ҳаётнинг нафис моҳияти. Бошқача айтганда, жаҳон тарихи ибтидоси билан интиҳосининг юз кўришиши: ибтидоий жамоа кишисининг қалби, унинг руҳияти ва турмуш тарзи авто ва авиада еладиган, нисбийлик назариясидан хабардор, тоталитаризм ва демократиянинг, Осиё ва Европа анъаналарининг муаммоларидан татиб кўрган замонавий, ҳатто ўта замонавий модерн шахс билан оғиз ўпишиб кетиши. Шундай қилиб, мингларча йиллар – бир киши ҳаётгича умр кўрадиган хомсут эмган банда Чингизнинг жони ва ақл-идроки ана шу узоқ даврни қамраб олиши керак эди. У шундай қилди ҳам, гўё даврни бошидан кечирди ва «ижод дурдоналарига»: қис-

салари, романлари, пьесаларига айлантирдики, бу асарлар қирғизларга ҳам, русларга ҳам, мексикаликларга ҳам – савияси турлича бўлган халқларга маънавий озиқ бермоқда.

Кресто Тораль, ЮНЕСКО раиси ўринбосари:

– Чингиз Айтматов таҳлил қила олишдек нодир қобилиятга эга мутафаккир, зийрак кузатувчи ва донишманд файласуф, инсонларнинг яширин руҳий ҳисларининг латиф билағонидир. Унинг ёзувчи сифатидаги истеъдоди бутун сайёрани қамраб олган ижтимоий қасирғаларни ва уларни бартараф қилиш учун инсонларнинг масъулиятини ёритиб берди. Унинг ўз ақл-идроки маҳсули бўлмиш адабий асарлари моҳиятни илдиз-илдизларигача дунёга намоён қилаётир. Шунинг учун ҳам ёзувчининг интеллектуал ва этик ҳиссаси, кўтарган муаммолари ва масалалари учинчи минг йиллик арафасида барча учун долзарбдир.

Андрей Золотов, рус танқидчиси:

– Айтматовнинг сатрлари – мусиқа. Уларни яхшилаб тинглаш керак. Бу сатрларнинг жарангли мавжларида севги сири ва илоҳий ташвиш мужассамлашгандир...

Айтматов ижоди – айни вақтнинг ўзида фалсафий проза ҳамда табиий-лирик поэтик қиссадир...

Айтматов ўз асарларида кўп ҳолларда башоратчи сифатида кўз ўнгимизда намоён бўлади. У бугунги инсоният ҳаётининг хавфли тенденцияларини ҳозирги адабиётда кўпгина бошқа ёзувчиларга нисбатан олдинроқ, аниқроқ ва нафисроқ кўра билди.

Айтматов ажойиб ёзувчи. Айтматов чинакам донишманд.

Айтматов – худо берган ёзувчи. Айтматовда ҳамма нарса табиий ва ўзига хос. У оддий мутафаккиргина эмас, у халқчил ёзувчи, ҳар қандай ёзувчини ҳам бундай деб бўлмайди.

Айтматов фавқулодда сифатлар эгасидир. Мен у билан яқиндан мулоқотда бўлиш бахтига сазоворман ва айтишим мумкинки, бу инсон қандайдир ички сезим ва инсоний илиқдик соҳибидир. Сизнинг кайфиятингизни, ички дунёнгиз гулгуласини мингларча километрдан сеза олади.

Айтматовнинг китоблари ва унинг ёзувчи, жамоат ҳамда давлат арбоби сифатидаги бутун ҳаёти унинг чинакам халқ вакили, одамларга хизмат қилишга халқона мойиллиги билан ҳамоҳангдир. Унинг овозини қалб билан эшитса бўлади. Инсоннинг қалби ва ҳаётининг юксак дақиқалари эса Худога юзлангандир. Чингиз Айтматовнинг ижоди ҳам шундан дарак беради, зеро у дунё адабиётида бадий ҳодисагина эмас, балки маънавий ҳодиса бўлган ёзувчидир.

**Дайсаку Икэда, машҳур япон файласуфи
ва жамоат арбоби:**

Чингиз Айтматовга йўллаган «Қирғиз осмонини қучганда» деган табригидан

«Азизим!

Сизнинг қалбингизда бепоён осмонни кўраётирман!

Биз юрган йўллар турлича бўлса ҳам, бир марта учрашиб қолганимиздан сўнг бу йўллар бир-бири билан туташиб, бир бутун маънавий «Ипак йўли» ни ҳосил қилажак.

Олдимизда узоқ ва машаққатли манзил.

Еримизда сон-саноксиз ўпқонлар, осмонда эса «ютаман» деган хосиятсиз йўллар.

Ҳаётнинг шифобахш иссиқ булоқлари қуриб қолди, мовий Еримиз хира тортган... Одамлар эса талаш-тортишишлар билан овора...

Тинч-тотув яшаш илинжида мушкулотлар тўла йўлимизда мардонавор қадам ташлайверайлик, сафаримизда тинчлик-осойишталик ва инсон тўғрисидаги адабиёт бизга ёр бўлсин.

Менинг фалсафам менга шундай сабоқ беради: сен совуқ еган бўлсанг, дўстингнинг елкасига шарфнингни ёпиб қўй, агар ёмғирдан эгнинг шалаббо, ҳўл бўлган бўлса, бошқалар учун ёпинчиқ бўл. Қийинчиликларни ва ғам-кулфатларни бошидан кечирган одамгина сенинг бу бурчингни адо эта олади.

Биз одамларнинг аҳмоқлигидан келиб чиққан урушнинг даҳшатларини ва фалокатларини кўрган эканмиз, гуноҳларимизни ювиш учун Ер куррамизга тинч ҳаётнинг мангу баҳорини қарор топтиришимиз лозим. Бу бизнинг ва авлодимизнинг бурчидир.

Етар, йўлга тушайлик! Вақт кутмайди, Қуёш ғарбга бош қўймоқда, дақиқа сайин асрнинг қоронғи тортаётганини сезаётирман. Йўл олайлик дўстим, алғовдалғовлардан ўтиб, йироқ ички дунё сари, янги ҳаётнинг ёруғ нури сари, рўшнолик гулистони сари олға!»

Виктор Широков, рус ёзувчиси:

– Чингиз Айтматов бахти Қуёшдай кулиб боққан инсондир. Ҳар доим шундай деб ҳисоблаб келганман, айниқса ҳозир шу фикримда қоламан.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – БУЮК ИЖОДКОР

(Суюн Қораевнинг Одил Ёқубов билан суҳбати)

Суюн Қораев: – Ҳурматли Одил Эгамбердиевич! Сиз билан бўлган бугунги суҳбатимизнинг бош мавзуси Чингиз Айтматов билан Одил Ёқубов дўстлиги хусусида.

Дўстлик буюк неъмат. Ота-онанг ўлса ўлсин, ёру дўстинг ўлмасин, деган гап ҳам бор. Буюк кишиларнинг дўстлиги эса икки халқ дўстлигига айланиб кетади. Бу жиҳатдан Чингиз Айтматов билан Одил Ёқубовнинг дўстлигини ўзбек - қирғиз дўстлигининг рамзи деб аташ мумкин.

Аслида буюк кишиларнинг, машҳур шахсларнинг асарлари халқларни, одамларни бирлаштирадиган

беназир танакордир. Чингиз Айтматовнинг китобларини ўз она тилида ўқимаган, қайта-қайта мутолаа қилмаган, ёзувчининг шоҳ асарларидан илҳомланмаган, муаллифга «отанга раҳмат» демаган ўзбек бўлмаса керак. Ана шу ҳиснинг ўзи икки халқ дўстлигининг манбаларидан бири эмасми?

Асрлар оша бир регионда аралаш - қуралаш яшаб, сувлоғи ҳам, ўтлоғи ҳам, ошлиғи ҳам умумий бўлган Ҳасан - Ҳусан халқлар – ўзбеклар билан қирғизлар қуда-анда, тора-жиян бўлиб кетишган.

Халқлар дўстлиги, энг аввало, турли миллат вакилларининг бир-бирлари билан дўстлиги, масалан, ўзбек йигитининг қирғиз йигити билан, қирғиз зиёлисининг ўзбек зиёлиси билан, қирғиз ёзувчисининг ўзбек ёзувчиси билан, ҳали айтганимиздек, Одил Ёқубовнинг Чингиз Айтматов билан дўстлигидан иборатдир.

Чингиз Айтматов ўзбек халқига алоҳида муҳаббат қўйган. Ўзбек, деганда тилидан бол томади ёзувчининг. «Мен ўз тақдиримни ўзбек халқи тақдирдан ажрата олмайман», дейди Айтматов.

Азиз Одил Ёқубович! Сиз ўзбек халқининг дунё таниган, Чингиз Айтматов калибридаги севимли адаби-сиз, камтарин инсонсиз. Сизнинг ижодингизга, хусусан «Улуғбек хазинаси» романига Чингиз Айтматов юксак баҳо берган.

Таржимаи ҳолингиз ҳам Чингиз Айтматовникига ўхшаб кетади. Сизнинг отангиз ҳам қатағон қилинган, Чингиз Айтматовга ўхшаш Сизнинг саводингиз ҳам рус мактабида чиққан, Айтматов бир неча йил «Правда» газетаси муҳбири бўлиб ишлаган бўлса, Сиз 8-9 йил давомида «Литературная газета» дай нашрнинг муҳбири бўлгансиз. Айтматов Қирғизистон ёзувчилар уюшмасига раислик қилган бўлса, Сиз ҳам бир неча йил Республикамиз ёзувчилар уюшмасини бошқаргансиз. Сиз ҳам таниқли жамоат арбобисиз, икки жонажон дўст, узанги йўлдош доимо «параллел» ҳаёт кечиргансиз. Ёш жиҳатидан ҳам тенгқурсиз. 10 йил Марка-

зий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси вице-президенти бўлиб ишладингиз. Сиз иш юзасидан, декадаларда, адиб, ёзувчилар уюшмаси раиси сифатида, сўнг Ассамблея ишлари билан Қирғизистон Республикасига борганингизда қирғиз ёзувчилари билан учрашгансиз.

Чингиз Айтматовни барҳаёт классик дейишади. Буюклик узоқдан яхшироқ сезилади, деган гап ҳам бор. Сиз кўп буюк кишилар билан суҳбат қургансиз. Менимча алломалар, улуғ кишилар билан учрашган, гаплашган сари яна суҳбатлашгинг келади, беқиёс маънавий озуқа оласан киши, унинг буюклигига янада кўпроқ ишонч ҳосил қиласан. Машҳур файласуфимиз Омонулло Файзуллаев осмону фалакда Чингиз Айтматов билан узоқ суҳбатлашиб, ёзувчининг буюклигини тағинда чуқурроқ ҳис қилган.

Чингиз Айтматов асарлари дунёда энг кўп ўқиладиган ёзувчилардан бири.

Баъзи бировлар Чингизни Айтматов қилган совет тузуми дейишган эди. Мана, у 15-16 йилдан бери Европанинг пойтахти ҳисобланган Брюссель шаҳрида, олдин СССРнинг, сўнгра Россиянинг, кейин Қирғизистон Республикасининг Бельгия ва Франциядаги элчиси бўлиб янада кўпроқ иззат-обрў топди. Люксембургда Ч. Айтматовнинг дунё бўйлаб шу қадар машҳур бўлиб кетишида асарларидан ташқари, унинг шахсий сифатлари, ташкилотчилиги муҳим роль ўйнаган, албатта.

Япон мутафаккири ёзувчи Дайсаку Икэда Айтматов билан қилган суҳбатида «Киши сўз океанида суза олмагунча чинакам инсон бўла олмайди», деган эди. Менимча, ёзувчилар учун сўз океанида сузиш кифоя қилмайди. Кимки сўз океанида ўзини балиқдай, дельфиндай сезса у сўз устаси, сўз пайгамбари бўлади. Чингиз Айтматов ана шундай ёзувчи.

Машҳур рус артисти Людмила Гурченко: «Худо севган бандасини бир оз сиқувга олади-да, кейин эркин

қўйиб юборади», деган экан. Чингиз Айтматов билан Одил Ёқубовнинг таржимаи ҳоли шу таърифга тўғри келади. Сизлар тақдирнинг эркатойлари, пешонаси беш қарич бандаларисиз.

Муҳтарам Одил Эгамбердиевич! Дўстингиз Чингиз Айтматовнинг инсоний сифатлари, у билан биринчи учрашувингиз таассуроти, узоқ муддатли шахсий, оилавий ва ижодий дўстлигингиз мевалари самаралари тўғрисида гапириб берсангиз.

Одил Ёқубов: – Ҳурматли Суюн ака! Мен берадиган жавобнинг катта қисмини ўзингиз айтиб қўйдингиз. Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри. Чингиз Айтматов энди фақат қирғиз ёзувчисигина эмас, балки барча туркий халқларнинг улуғ адибидир.

Чингиз билан дўстлигимиз ярим асрга бориб қолди.

Биринчи марта 1961 йили Тошкентда кўришганимиз. Ўша вақтда КПСС Марказий Комитетининг Ильичев деган секретари бўлар эди. У келиб Тошкентда адабиёт ва санъат ҳақида ёш ёзувчилар тўғрисида бир катта мажлис ўтказган эди. Бу Иттифоқ миқёсидаги мажлис эди. Мажлис Навоий театри биносига ўтди. Шунда у одам «бизнинг мажлисга бугун Чингиз Айтматов келади» деди.

Чингиз Айтматовнинг бу мажлисда бўлишининг фалати сабаби бор. Ўша пайтда баъзи бир ёш ёзувчилар СССРнинг олиб бораётган тоталитар режим сиёсатидан норози бўлишган. Евтушенко, Вознесенский, яна бир қанча рус ёзувчилари партиянинг адабиётга раҳбарлигини танқид қилиб чиқишган эди. Бу энди Сталин ўлганидан кейинги биринчи норозиликлар эди. Шунда Москвада катта пленум бўлган, пленумда ёш ёзувчиларнинг ҳаммасини нари олиб бориб, бери олиб келишган. У пайтда СССР Ёзувчилар Уюшмасининг раиси Марков эди. Шу мажлисда ёш ёзувчилар номидан биринчи бўлиб Чингиз Айтматов сўзга чиққан ва калтак тагида қолган Вознесенский, Евтушенкога ўхшаган ёзувчиларни анча ҳимоя қилган, кейин бу

мажлис давом этиб, Тошкентда ўтадиган бўлди. Мажлисни ўша Ильичев ўтказди. Ўша кезларда Тошкентда «Сен етим эмассан» деган фильм чиққан эди, уни Шухрат Аббосов ишлаган эди. Бу фильм Иттифоқ миқёсида жуда катта баҳо олди. Мен ҳам «Литературная газета»да қўллаб чиққан эдим. Шухрат билан ёнма-ён ўтиргандик. Бирдан «келди-келди» дейишди. Залга Чингиз Айтматов кириб келди, уни дарров президиумга таклиф қилишди.

Чингиз Айтматов яхши бир нутқ сўзлади, нутқида танқидга учраган ёзувчи-шоирларни бир оз ёқлаб, ҳимоя қилиб гапирди. Одамнинг дили яйраб кетар экан, мен ҳам Чингиз учун хурсанд бўлдим. Ўшанда Ильичев «эрта-индин Ленин мукофоти комитетининг қарори чиқади, ёш ёзувчи Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссасига Ленин мукофоти берилаяпти» деди. Залда бўлди қарсак, бўлди қарсак. Чингиз билан бир кўришиб гаплашсак, деб эдик. Суриштираман, Пиримқул Қодиров Чингиз Айтматовни меҳмонга чақирган экан. Улар Қодиров билан илгаридан таниш экан. Гап шундаки, Пиримқул Қодиров Москвада Ёзувчилар уюшмасининг Ўзбекистон бўйича маслаҳатчиси бўлиб ишлар эди. Москвада яхши квартираси бор эди. «Уч илдиз» деган романи чиққан эди. Пиримқул телефон қилиб «Чингиз «Тошкент» меҳмонхонасига тушган. Мен уни соат иккига меҳмонга чақиряпман. Сен машинангда уйимга олиб келсанг, маза қилиб гаплашиб ўтираман, суҳбати ширин» деди. Соат иккига яқин меҳмонхонага келсам, Чингиз кулимсираб чиқиб келди. Менга «сен Адилмисен» деди. Мен «ҳа» дедим (қирғиз, қозоқлар Одилни Адил дейишади-да). Пиримқулнинг уйида 3-4 соат гаплашиб ўтирдик. Мен унинг жуда кўп нарсани биладиган одам эканлигини ўшанда сездим. Сиёсатга муносабат, адабиётга муносабат тўғрисида гаплашдик. Чингиз «КПСС Марказқўмининг ёш ёзувчиларга муносабати жуда ҳам тўғри бўлмаяпти, эрксиз адабиёт бўлиши мумкин эмас-ку, ёзувчи-

лар эркин бўлиши, кўнглида бор нарсани айта олиши керак», деди.

Энди буларнинг ҳаммаси биз учун, Пиримқул учун ҳам янги, катта гаплар эди, демократия кейин келди-ку, ўша тоталитар режим вақтида бу гапларни гапириш ғайритабиий эди. Ленин мукофотини олган ёзувчи ҳукуматни, сиёсий бюрони мақтайдиган ёзувчи бўлиши керак, деб ўйлаб юрардик-да. Бу энди биринчи марта КПСС Марказқўми сиёсий бюроси адресига ҳам танқидий гаплар айтяпти. Тўғри, кичик даврада, учовимизгина ўтирибмиз-да, лекин ўша пайтларда кичик даврада ҳам гапириш қийин эди, одамлар бир-бирига ишонмас эди умуман. Қўрқиб гапирар эди. Бу энди Сталин ўлганидан кейин Хрушчев даврида эркин гаплар гапирилди-да. Лекин кейинроқ Хрушчев ҳам айниди, зиёлиларни сиқа бошлади. Неизвестний деган катта ҳайкалтарош чиққан эди. Ўшани уриб, катта тўполонлар ҳам қилди Хрушчев.

Энди мана шу арафада, ўша воқеалардан олдин Чингиз партиянинг адабиётга доир сиёсатига нисбатан танқидий фикрлар айтаяпти. Бизга ишониб гапиряпти-ку. Жон қулоғимиз билан эшитиб ўтирибмиз. Шунда мен Чингизга қойил қолганман. Эртасига Чингиз кетадиган бўлди. Шунда биз «уни Ўзбекистоннинг далаларига, боғларига олиб чиқиб, сўнг чегарагача кузатиб қўйсак» дедик. Бир қозоқ ёзувчиси ҳам келган эди, Нурпеисовнинг яқин одами экан. Ўша ерда бозор қилиб ичкилик, егулик олиб Шредер институти боғида 2-3 соат ўтирдик. Яна ўша гаплар, яна ўша Чингизнинг адабиётга қарашлари, тарихга муносабати. Ўшанда унинг жуда бир теран фикрли инсонлигининг, ёш бўлишига қарамасдан, катта бир файласуф даражасидаги ёзувчи эканлигининг биринчи марта гувоҳи бўлганман.

Ундан кейин бизнинг орамизда муносабатлар жуда яхши бўлиб кетди. 72-73-йилларда «Улуғбек хазинаси» романим Москвада «Дружба народов» журналида

рус тилида босилди. Бу ерда бир нарсани айтиб кетай. Москвада ўзбек ёзувчиларининг асарлари кўп бўлмаса ҳам чиқиб турар эди, аксари катта мансабдор ёзувчиларнинг асарлари чиқар эди. Журналларда босиб чиқарилган асарлар чет элларга тез тарқалар эди. Алоҳида китоб шаклида чиқарилганлар кўп тарқалмас эди. Менинг романимни рус тилига СССР ёзувчилар уюшмаси котиби Юрий Соболев таржима қилган эди.

Икки-уч йилгача у ер-бу ерда учрашиб юрдик, лекин биринчи учрашгандай теран суҳбатлашиш имкони бўлмади. 1976 йилда «Лтературная газета»да Чингизнинг мен ҳақимда мақоласи чиқди, мақола 50 ёшимга бағишланган эди, лекин Чингиз асосан «Улуғбек хазинаси» ҳақида гапирган ва унга яхши баҳо берган эди.

Мен ҳам аслида кўп ўқиган ёзувчи эдим; болаликда кўп ўқиганман, армияда хизмат қилганимда 1945–1950 йилларда Порт-Артур шаҳрида бўлганман, бу шаҳар 1905 йили русларнинг порти бўлган, рус-япон урушида японлар енгиб, Порт-Артур японларга ўтган. Мен 1945 йилда япон урушида иштирок этганман, кейин Порт-Артур русларга ўтди.

Бир неча дивизияни ўз ичига оладиган корпус штабида ишладим. Старшина эдим. Лекин махфий қисмининг бошлиғи бўлиб кўтарилганман. Ўша ерда офицерлар кутубхонаси бўлган, штабда ишлаганим учун шу кутубхонага аъзо бўлганман. Бўш вақтларим ўша кутубхонада ўтган. Мен ўқимаган китобим қолмади, деб ўйлар эдим, масалан, бутун рус адабиёти: Толстой, Пушкин то Есенингача. Шолоховнинг «Тинч Дон» асарини ухламай ўқиганман.

Чингиз билан яқинроқ танишганимдан кейин у менга «Фалончини, пистончини ўқиганмисан», деб савол бера бошлади. Чингиз айтган китобларни дарҳол ўқий бошладим ва бу асарларга қойил қолдим. Масалан, Маркеснинг «Танҳоликнинг юз йиллиги», «Патриархнинг кузи», Томас Маннинг «Доктор Фаустус» асарлари. Бу асарлар

Нобель мукофотига сазовор бўлди. Афсуски, ўшанда бу китоблар ўзбек тилига таржима қилинмади.

Чингиз мендан 2 ёш кичик. Бир куни Чингиздан «Сенинг 50 йиллик юбилейинг менинг ватанимда – Таласда, ўзимнинг туғилган қишлоғим Шакарда бўлади. Шунга сени таклиф қиламан» деган телеграмма келиб қолди. Таниқли шоир Шукрулло, мен, Чингиз Айтматов асарлари таржимони Асил Рашидов бир машинада бордик. Кейин Зиёд Есенбоев билан фан доктори Шабот Хўжаев келишди. Юбилейнинг биринчи куни Таласнинг ўзида ўтди.

Ўша ерда Чингизнинг синглиси яшар экан. Хўкиз сўйиб 50-60 одамга зиёфат берди. Чингиз унда энди 50 га кирган чиройли йигит, келишган инсон... У ўта машхур бўлиб кетган эди. Ахир, Ленин мукофоти лауреати эди-да! Чингиз ҳар бир меҳмон, ҳар бир одамнинг олдига бориб, «қалай, яхши жойлашдиларингми» деб уйма-уй юриб чиққанининг гувоҳи бўлганман.

Таласдан камида 30 - 40 та машина тизилиб боргани мени ҳайратга солди, Чингиз Айтматов номидаги кинотеатр олдида 50–60 та оқ кийинган, бошига қирғизча рўмол ўраган аёллар, кўпроқ кампирлар йиғилган экан, шуларнинг ҳаммаси «дув» ёпирилиб, адибни ўраб олишди, уни ўпиб, йиғлаб кўришишди, Чингиз ҳам кўзига ёш олди. «Булар қандай аёллар» деб қизиқдик. Чингиз гапириб берди: ўз қишлоғида қишлоқ кенгашининг котиби бўлиб ишлаган. Шунда энди етилиб келаётган йигитча аёлларга яхши инсоний муносабатда бўлган экан.

Кейин театрга кирдик, театр фойесида бир нарса бизларни ҳайратга солди. Катта бир кўргазма қилинган экан, турли суратлар қўйилган, ҳаммаси Чингизга бағишланган: чет элда бўлган Чингиз, Хрушчев билан кўришиб турган Чингиз, Шолохов билан турган Чингиз ва ҳоказо.

Шулар орасида бир сурат мени ҳайратга солди: СССР Министрлар Советининг раиси Косигин Қирғи-

зистонга келган экан. У жуда талабчан, қаттиққўл киши эди. Шундан ҳайиққан раҳбарлар Косигин билан биринчи бўлиб кўришиш ҳуқуқини Чингизга беришибди, катта бир суратда Чингиз Косигин билан кучоқлашиб кўришиб туришибди. Республика раҳбарлари Усубалиев ва бошқалар орқароқда.

Шакар қишлоғида Чингизни бошига кўтариб ҳурмат қилишди, зўр зиёфат бўлди, кейин хотини иккаласи ҳар бир меҳмоннинг олдига бориб, «яхши ўтирибсизларми» деб айланиб юришди. Ўшанда менга ҳам сўз беришди, Чингиз ҳақида яхши сўзлар айтдим.

Чингизнинг асарлари ичида «Жамила», «Момо ер» каби шоҳ асарлари бор, лекин «Оқ кема» менга айниқса кучли таъсир қилган. Ўша бола барча даҳшатларни, бобоси ҳам, ҳаммалари маст бўлиб, бола севган оқ буғусини милтиқ билан отиб, калласини болта билан чопганини кўриб, «Мен бу дунёни кўрмайин» деб, балиқ бўлиб сузиб кетади-ку! Бутун дунё йиғлаб ўқиган «Оқ кема»ни.

Чингиз фақат улуғ ёзувчигина эмас, у ниҳоятда суҳбати ширин, жуда кўп нарсани биладиган, жаҳон миқёсида тафаккур қиладиган ва фикр юритадиган инсон.

Айтматов 1964 йилда катта ўзбек пахтаси ҳақида мақола ёзди, «Правда»да кўп йиллар мухбир бўлиб ишлади. Борди-келдиларимиз давом этди. Бир сафар «меникига меҳмон бўлиб кет» десам, Чингиз «эрталаб мен кетяпман» деди – у Москвадан Қирғизистонга бораётган эди, Бишкекдан машинасини чақириб олган экан. «Сен чегарадаги чойхонада дастурхон ёз, соат 9 да етиб келаман» деди. Суҳбат пайтида иккаламиз жаҳон миқёсида, СССР да бўлаётган воқеалар ҳақида гаплашиб ўтирдик. Давлатнинг юксак мукофотини олган кишининг сиёсий бюро тўғрисида, ҳукумат сиёсати ҳақида танқидий фикрларини эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим.

«Биз катта ишлар қияпмиз, яхши асарлар ёзаяпмиз деб гердайиб юрибмиз. Лекин буюкларнинг буюги, водород бомбасини яратган академик Сахаров ўз бомбасидан воз кечиб «мен одамларни қираманми» деб, ҳозир диссидент бўлиб юрибди» деди.

Қиттай-қиттай қилдик. Мен билардим – Чингиз коньякни кўп хушламайди, кўп ичмайди; бир соатлардан кейин «менга жавоб бер» деди. Нега шошиляпсан, десам «Адил, мен ватанимга, Шакарга кетяпман. У ерда менинг ёру дўстларим бор, улар мени кутиб олишади, улар бахтиёр инсонлар, мен билан сен «халқ нима бўляпти, келажак нима бўляпти, адабиёт қандай бўлади» деб ўйлайверамиз; улар эса ҳеч нарсани ўйламайдилар, дарё бўйида салқин жойда ўтиришиб, бир қўйни олиб келиб сўйиб қозонга уришади, бирикки яшик ароқни сувга ташлаб қўйиб, маст бўлгунча отишади, бир-бирига ҳазил қилишади, кулишади, маза қилишади. Сен билан менинг кечаю кундуз тинчимиз йўқ, адабиётни ўйлаймиз, тилни ўйлаймиз, келажакни ўйлаймиз, бошимизни қотириб ётамиз. Улар бўлса маза қилиб юришади, менинг уруш йилларидаги тенгдошларим. Мен уларни кўришим керак, улар менинг дўстларим, менинг устимдан кулишади. «Эй Чингиз, тагин қаёққа шошяпсан, тагин не қиласан ёзиб, оладиганингни ҳаммасини олдинг-ку, қорнинггача тўла медал-ку, ҳамма ёғинг мукофот-ку, нима қиласан яна ташвиш қилиб, энди роҳат қилиб яшасанг-чи» дейишади.

Сен билан мен ўйлайверамиз – буёғи қандоқ бўлар экан деб. Шакарга шошилаётганимнинг яна бир сабаби бор, у ерда оламдан ўтган одамлар бор. Ўшаларга дуои фотиҳалар ўқиб, одамларнинг кўнглини кўтаришим керак» деган гапи менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Чингизнинг буюк инсон эканлигини кўрсатадиган бу гапларни оқизмай-томизмай ёзиб, журналга берган эдим. Журналнинг ўзи илтимос қилган эди. Бу гапларни журнал босиб чиқармапти, журналнинг му-

ҳаррири машҳур шоира «Чингиз бундай гапларни айтмайди, бу бўлмағур гап» депти. Бу Чингизнинг катта бир инсонлигини кўрсатади-ку, булар фақат улур инсонлар гапирадиган гаплар-ку! Мен ниҳоятда хафа бўлдим.

Чингиз 75 ёшга кирганда менинг ҳалиги мақолам чиқди, бу мақолада ўша гапларнинг ҳаммасини тикладим. Чингиз одам сифатида ҳурматга сазовор, ниҳоятда самимий инсон, суҳбати ширин. Чингиз ўзбек адабиётини кузатиб боради, йилт этган нарса бўлса, фикр айтишга ҳаракат қилади.

Мен ҳам 80-йилларнинг охирларида СССР Олий Совети депутати бўлдим. Ўшандан кейин Чингиз билан кўп учрашиб юрдим. Бир куни танаффус пайтида Чингиз менинг ёнимга келиб «Сенга айтадиган гапим бор. Ўзбекистонда бир яхши журналист бор – Анвар Жўрабоев. Шу одамни ишдан олиб ташлашибди, ишсиз қийналиб қолибди, мен сендан илтимос қиламан. Тошкентга борганингда Ислом Каримовнинг олдига кир, Жўрабоевнинг яхши журналист эканлигини, яхши инсонлигини айт» деди. «Хўб» дедим. Тошкентга келганда Ислом Каримовнинг олдига кирдим, Президент «Чингизнинг гапига қўшиласизми» деб сўради, мен «қўшиламан» дедим. Бир-икки кундан кейин уни чақириб иш беришди. Жўрабоев Маркес, Шолохов билан суҳбатлашган фидойи қаламқаш.

1995 йилда Марказий Осиё халқлари маданият Ассамблеяси тузиш ғояси пайдо бўлди. Бу ғояни Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов кўтариб чиқди.

Ташкилий комитетнинг раиси қилиб Чингиз Айтматов сайланди. Комитетга бошқа республикалардан таниқли зиёлилар киритилди. Ҳар бир Республикадан 12-15 одамга таклифнома жўнатилди. Чингиз келди, Тошкентда қурултой ўтказдик. Президент Ислом Каримов Чингиз иккаламизни қабул қилди, гаплашдик.

Ҳамма республикадан 50-60 тадан делегат келишди. «Туркистон» саройида катта қурултой бўлди. 4 президентдан табрик телеграммалари келди (туркманлар қўшилмади). Чингиз катта бир чиройли доклад билан чиқди. Шундан кейин мен «Чингиз Айтматовни Ассамблея президенти қилиб сайласак», деб таклиф киритдим, зал қарсақ чалиб юборди. Чингиз мени «ишлайдиган вице-президентликка» таклиф қилди, бизга ҳам қарсақ чалинди. Шундай қилиб, Ассамблея тузилди. Ҳозир 9 йилдан ошиб кетди. Бугунга келиб анча қийинчиликлар туғилди, ҳамма давлатлар ҳам пул ажрата олмади, лекин бизнинг давлатимиз маблағ берди, фонд яхши ишламай тарқаб кетди.

Ассамблея тузилгандан кейин Чингиз юбилейларда иштирок этди. Ўзбекистонда, Қозоғистонда ҳар йили 10-15 марта учрашиб турамиз. Ҳар бир учрашувимизда мен ёзувчи сифатида Чингизни кузатиб бораман; жуда катта инсон эканлигига ҳар сафар ишонч ҳосил қиламан. Қирғизистонга келганда Чингиз мени, албатта, Бишкекка уйига чақиради.

Оиласи ҳам жуда яхши, рафиқаси Майрамхон Урматовна юксақ маданиятли аёл. Ажойиб фарзандлари бор.

Амир Темурнинг 660 йиллиги юбилейига келганда «Туркистон» саройида Чингиз ҳам яхши гап айтди.

Бир куни Чингиз Президент боғидан қайтиб келганида менга «траверза» деган сўз бор, шуни ишлатмоқчиман, бу сўзни умуман биламан, уни яхшироқ билиб беришсин менга» деди, бу сўзнинг маъноларини билиб бериш учун одамларни Навоий кутубхонасига юборишимни илтимос қилди. Бу Чингизнинг ҳар бир сўзни ишлатишга жуда эҳтиёткор эканлигини кўрсатар эди. Траверза – океанда кеманинг олдига қўйиладиган, йўлни кўрсатиб турадиган темир асбоб экан.

Мен юқорида айтган гаплар майда-чуйда гаплар эмас, булар йирик гаплар. Катта миқёсдаги фикрлар.

Ёзувчининг байналмилалчи инсон эканлигини кўрсатадиган гаплар.

Чингиз тўй бўлса ёки бошқа маъракалар бўлса, бизни олиб кетади: «Юр, менинг қариндошимнинг тўйи бор» деб олиб бориб, яхши меҳмон қилади. Ўзбекистонга келганда биз ҳам Чингизни навбатма-навбат меҳмон қиламиз. Ёзувчилардан ташқари, ўзбек зиёлилари орасида ҳам Чингизнинг жонажон дўстлари кўп. Зиёлиларнинг чинакам дўстлиги эса халқлар дўстлигининг бош кўрсаткичидир.

2004 йил

ДУНЁ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИ ЎҚИМОҚДА

Маълумки, санъат асарларининг кучини, қимматини белгиладиган мезонлардан бири кенг китобхонлар оммасидир. «Агар сенинг асаринг китобхонларни ҳаяжонлантирса, бу бахтдир» деган эди Чингиз Айтматов. Буюк истеъдод соҳиби Айтматовнинг ўзи шундай бахтга мушарраф бўлди ва жаҳон адабиётининг йирик сиймоси бўлиб танилди. Эндиликда адабиётда Айтматов мактабида сабоқ олмаган, унга таассуф қилмаган ёш ёзувчилар топилмаса керак. «Ўз вақтида муаллифга шахсан ва жамоа бўлиб йўлланган сон-саноқсиз мактублар ва санъаткорга билдирилган ташаккурлар ҳам буни тасдиқлайди. Бу мактубларда Сибирь ва Тиёншон, Украина ва Узоқ Шарқ, Молдавия ва Санкт-Петербург, Ўзбекистон ва Тожикистон, Англия ва Чехия, Словакия ва Венгрия, Ҳиндистон ва Скандинавия, Туркия ва Греция, Сербия ва Афғонистон, Польша ва Япония, Вьетнам ва АҚШ, Франция ва Бельгия, Литва ва Люксембург, Африка ва Осиё қитъаларидаги қатор мамлакатларнинг почта маркалари бор.

Ҳақиқатдан ҳам, жаҳоннинг турли мамлакатларидаги китобхонлардан ўз вақтида ёзувчи номига кел-

ган мактублар ва улардаги саволлар беҳисоб. Улар санъаткорнинг шахсига жуда қизиққан, уни ипидан-игнасигача билишни истаган, негаки, унинг мўъжизакор санъати, ҳаётбахш қаҳрамонлари кўпдан-кўп замондошларига қадрдон бўлиб қолган ва улар қалбини ўзига сеҳрлаб қўйган.¹⁰

Куйида дунё китобхонларидан келган айрим хатлардан намуналар келтирамиз:

Мен учун Айтматов аллақачонлар Нобель мукофоти лауреати. Баъзан мен шу мукофотга сазовор бўлганларга, айниқса кейинги ўн йилликларда мукофот олганларга ачинаман. Уларни сайлаганларга ҳам раҳмим келади, чунки улар «қасам»га хилоф равишда сиёсатни пеш қилиб, қандайдир мувозанат сақлашга мажбурдирлар. Барибир мен Айтматовнинг мукофот олмаганига хурсандман. Аксинча, мен унга расмийроқ, киноялироқ ўз ҳурматимни ифода этган бўлар эдим. Биз унинг ўзини ижоди учун ҳурмат қиламиз. Қўлида гулдастаси бўладими, йўқми – Айтматов биз учун энг буюк ёзувчилардан бирidir.

С. Эрдёг (Венгрия)

Айтматов – биринчи даражали ёзувчи. Унинг ижоди французларга, бутун европаликларга қанча-қанча роҳат бахшида этди. Ахир Европа маданияти илдизи қадимий донишманд Шарқдан ҳам озиқ олган. Биз Совет Осиёси халқлари ҳаётини Чингиз Айтматов орқали билаётимиз. Чингиз Айтматов романларида ҳозирги ҳаётнинг нафосати Шарқ донишмандлиги билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланганлиги мени айниқса ҳайратда қолдиради. Айт-

---

¹⁰ Асил Рашидов. “Чингиз Айтматовнинг бадиий олами”, Ўқитувчи, 2008 й. 15-бет.

матов ижодининг асосий фазилатларидан бири ҳам менимча ана шунда.

Биз Москвада, кейин Парижда учрашганмиз. Мен Айтматовга янада равнақ тилайман. Ижодий равнақ унинг ўзи учун, бизлар учун ва халқ учун керакдир. Мамлакатимизда миллий масала энг муҳим масалалардан биридир. Чингиз Айтматов бизлар учун, бутун Европа учун ҳаётий муаммоларни кўтариб чиққан. Чунки Совет Иттифоқидаги кўп миллатлик бир жиҳатдан бойлик бўлса, айти вақтда сезиларли қийинчиликлар ҳам тугдиради. Албатта, пайдо бўлган мураккабликларни халқнинг ўзи ҳал қилмоғи керак. Лекин мен Айтматовдек ёзувчи бу қийинчиликларни тезроқ ҳал қилишга ёрдам бера олади, деб ўйлайман. Зеро, унинг сўзи жуда муҳим, салмоқлидир.

П.Гамарра (Франция)

Роман (яъни «Асрга татиғулик кун», «Асрни қаритган кун») «Новый мир» журналида пайдо бўлганидан кейин уни кўпгина совет интеллектуаллари совуқ муносабатлар уруши сиёсатини бартараф этишга бўлган чақириқ деб қабул қилдилар. Айтматов қадимги қозоқ афсонасини келтиради – босқинчи жуань-жуанлар ўз қулларини хотирасидан ва ақл-ҳушидан маҳрум қилиш учун даҳшатли қийноқларга соладилар. Қийноқдан омон қолган қуллар фаҳм-фаросатсиз «манқурт»лар бўлиб қолади ва Айтматов кишиларнинг ётиб-туришларини ҳам назоратга олиш мақсадида уларни «марказ»нинг кўрсатмаси билан иш кўрадиган «миясиз» махлуқларга айлантиришни мақсад қилиб олган олимларни ва сиёсатчиларни ўша жуань-жуанларнинг меросхўрлари деб билади.

Келажакнинг нурсиз эканлигини роман қаҳрамони Едигей узил-кесил инкор этади, аксинча, муаллиф, ўз қаҳрамонини сўқир авторитарликнинг душмани

қилиб тасвирлайди. Едигей «ҳар доим ўзига саволлар берадиган ва ҳеч қачон оппа-осон жавобларга қониқиш ҳосил қилмайдиган одам. Унинг қадимий анъаналарга содиқ эканлиги динда ҳам ўз аксини топган. Дафн вақтида динсиз қаҳрамон исломий дуои-фотиҳаларни яхши эслай олмайди, Едигей эса ўз дўсти жасади ёнида жаноза ўқийди.

Айтматов ўзининг охириги романида совет кишиларининг фикру эркинлиги учун, расмий бюрократияга норозилик билдириш, барча миллатлар вакилларининг соғлом ақлининг тантана қилиши учун бирлашиш ҳуқуқларини ҳимоя қилган.

С.Уотсон (Англия)

«Кишилар тақдирни, тақдир эса кишиларни пойлаб юради...» Ва ҳаёт шу алпозда айлангани айланган. Бу умумий гапми? Оддий гапми? Лекин ана шу оддийлик бу йигиқ ҳақиқат ифодасидир, бу чинакам жасоратки, у ҳаётнинг сир-асрорлари вақт-соатини кутиб турмасдан, уларни очиб ташлаш бутун жамиятнинг талаби эканлигини билиб олишга ёрдамлашади.

Чингиз Айтматовнинг жасорати шундаки, у мистикага мойил ҳозирги адабиёт руҳида реализм ҳуқуқидан фойдаланиб, айна бир вақтнинг ўзида ҳам афсоналар дунёсини, ҳам инсонлар дунёсини намоён қилди.

Афсона, одатда, ўтмишни ривоятлар туманида тасвирлайди ва одамларнинг тақдирини бизга бўйсунмайдиган фалак гардиши ҳал қилади, деб ҳисоблайди.

Чингиз Айтматов деярли ҳал қилиб бўлмайдиган нарсага қўл урди, афсонадан оқилона фойдаланди, уни тушунарли қилди. Худоларгагина хос хусусиятларни одамларда ҳам кўрди.

А.Фехер (Венгрия)

Польшада Чингиз Айтматов асарларини биладилар ва севадилар, бироқ ёзувчининг ҳамма асарлари таржима қилинган деб бўлмайди. Шахсан мен ёзувчининг ижоди билан, биздан узоқдаги ўлка билан «Асрга татиғулик кун» романидан таниша бошладим... Бу романда гуманизм, инсоният олдида пайдо бўлган хавф-хатарлардан огоҳлантиришлар шу қадар мўл тасвирланганки – булар ҳаёт ҳақиқатининг ўзгинаси. Бизга таниш нарсалардир.

Романни ўқиб бўлгач, муаллифнинг шу ерда ўсиб етилганини кўрдим. Лекин Польша жуда узоқ бўлсада, биз ҳаммамизнинг ҳам ана шу умумий Еримизда вояга етганимиз ва бизларга ҳам ўша муаммолар – умумий инсоний муаммолар ва ўз халқларимизга яқинроқ муаммолар тинчлик бермайди. Романнинг ҳар бир саҳифасида бутун дунёда тинчликни сақлаш тўғрисида гамхўрлик, ҳар хил террорларга қарши норозиликни ўқидик, бу эса бизда қизиқиш уйғотди, албатта.

Б. Павловский (Польша)

«Момо ер» қиссасини ўқир эканман, Тўлганойнинг кечинмалари меникига ўхшаш эканлигини пайқадим – бу аёлнинг бахти, мусибати, қайғу-алами, севгиси менинг бошимдан ўтган. Бу қисса урушга қарши ишонарли теран асардир. Кишилар тақдири уруш ва тинчликнинг умумий муаммолари билан конкрет боғланган, бу муаммолар бизнинг бошимизда ҳам бор. Ҳар бир китобхон урушга қарши, ваҳшийлик ва шафқатсизликка қарши янада кучлироқ курашиш учун бу аёлнинг тақдирини асло унутмаслиги керак.

К. Вруне, Кёльн шаҳри (Германия)

Айтматов ўз дунёқарашининг кенглиги, бадиий ҳис этишининг бойлиги билан китобхонни ҳангу манг қолдиради... У ўзини вояга етказган халқ ҳаётидан куч олади ва шунинг учун ҳам унинг қаҳрамонлари

ҳаёт деб аталмиш улкан ҳамда бепоён жангнинг голиби бўлмиш ижодкор халқ даҳосининг ўлмас кучини ўзида мужассамлаштиргандир.

М. Бояджиева (Болгария)

...Айтматов ўзининг ижодий тараққиёти жараёнида ёзувчи сифатидаги мустақиллигини сақлаб қолди. У сиёсий раҳбарлар томонидан ёзувчилар олдига қўйилган вазифаларни бажаришга хизмат қилмади. У осон қўлга киритиладиган сохта муваффақиятлар, ёлгон дабдабалар кетидан қувмади. У воқеликни, халқ яратган ҳаётни, халқ курашини, азоб-уқубатларини қаламга олди. У ўз асарларида шоду хуррамликларни ҳам, қайғу-аламларни ҳам тасвирлади...

Айтматов ҳозиргача яратган барча асарлари билан асримиз жаҳон адабиётининг машҳур ижодкорлари қаторидан ўрин олди. Ўз олдида турган ижодий ўн йилликларда шовқин-суронга тўла нотинч ва қадриятларни ямлаб ютаётган ҳамда инсониятнинг ҳаёт-мамотини хавф остига солаётган асрда ёзувчининг янги асарларини ўқиш бахтига сазовор бўламиз деб, ишонч билдирмоқчиман.

Г. Мальнер (Венгрия)

Айтматов – сўзсиз улкан ёзувчидир. Унинг ижоди французларга, барча европаликларга қанчалар маънавий озиқ беради. Ахир Европа маданиятининг илдизи қадимий донишмандлик соҳиби бўлмиш Шарққа бориб тақалади. Ўрта Осиё халқлари тарихини Чингиз Айтматов орқали билаётимиз. Мени ҳаммадан кўпроқ ҳайратга солган нарса шуки, унинг романларида шарқона донишмандлик, шу билан бирга, ҳозирги ҳаёт ўзининг нафис тасвирини топган. Айтматов асарларининг асосий фазилатларидан бири ҳам ана шунда деб ҳисоблайман.

П. Гамарра (Франция)

Ч.Айтматов ижоди билан таниш бўлганлар муаллифнинг ўзи ўсган ўлкаларнинг жозибаларини нақадар моҳирона тасвирлаганига қойил қолмасдан тура олмайдилар. Булар – унинг атрофидаги одамлар, анъаналар, табиатдир.

Одамларнинг руҳияти, қадриятлари, уларнинг ички дунёси қандайдир бетакрордир. Айтматов ўз халқи психологиясининг нозик жиҳатларини пайқай олган. Англияда Айтматовни яхши биладилар. У ҳозирги совет ёзувчиларидан асарлари энг кўп ўқиладигани бўлса керак. «Жамият маданий алоқалар йўлида» деган журналимизда унинг асарларидан парчалар босдик. Уларни китобхонлар яхши қабул қилганини биламиз.

Д. Олдриж (Англия)

Айтматов «Момо ер» қиссасининг хотимасига Ўрта Осиёда пайдо бўлган халқ афсоналарини кiritган ва бизлар учун янги бўлган аллақандай жозибали дунёларни очиб берган... «Космос» ва «Меҳнат» тушунчалари ўзаро яқинлашаётган бизнинг замонамизда меҳнаткаш инсоннинг космик буюклиги ҳақидаги қадимий халқ афсонаси ҳар қачонгидан кўра ҳам реалроқ мазмун касб этади.

Р. Опиз (Германия)

БУЮКЛИК

Ижодкорларнинг имконият чўққиси, русчадан таржима қилиб айтганда шифтининг юксаклиги, шоншухрат «географияси» хилма-хилдир. Баъзи бировларни ноёб ишлари, шоҳ асарлари, шунингдек шахси туфайли узоқ-узоқларда ҳам танишади, тан олишади, ҳурмат қилишади. Бундай зотлар миллий чегаралардан чиқиб, бутун инсониятнинг ғамини сайёравий мушоҳада қилар, буткул башариятнинг фарзандлари

бўлиб қолар экан. Ана шундайларни буюк кишилар дейишса керак. Классиклар-чи? Булар буюкларнинг буюклари бўлса керак. Ҳар қандай бўлганда ҳам Чингиз Айтматовни барҳаёт классик дейишар эди. Ч.Айтматовнинг ўзи мен классикларга Қуёшга муносабатда бўлгандай муносабатда бўламан деган. Буюклик дегани жуда мураккаб тушунча. Оташқалб шоир Шукрулло ака буюклик ҳақида, Чингиз Айтматовнинг буюклиги тўғрисида сўз юритади. Шукрулло аканинг шу ҳақдаги фикрларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Ундан олдин улкан ижодкор – севикли шоиримизнинг шахси ва ижоди хусусида икки оғиз сўз айтмоқчимиз.

Шукрулло Юсупов Чингиз Айтматов билан 30-35 йилдан буён яқиндан таниш-билиш, дўст бўлган, унинг асарларини синчиклаб ўқиган, ўрганган, ҳурматини, зиёфатини кўрган, ўзи ҳам Чингиз Айтматовни сийлаб, қалбининг тўрида меҳмон қилган, ўз асарларига ёзувчининг юксак баҳоларини олган. Шукрулло ака ноёб истеъдод эгаси – улкан шоир, етук драматург, таниқли насрнависнинг шуҳрат «географияси» ҳам жуда кенг. Шоирнинг асарларига собиқ иттифоқнинг Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев, Давид Куғултинов, Андрей Вознесенский, Иракий Абашидзе каби деярли барча машҳур шоирлари, Чингиз Айтматов, Қалтай Муҳаммаджонов каби улкан ёзувчилари юксак баҳо берганлар. Ўзбек шоирлари ва ёзувчиларидан, адабиётшуносларидан Шукрулло аканинг ижодига юқори баҳо бермаганларини топиш қийин. Шоир Шукрулло асарларига муносабат билдирган 100 дан ортиқ адибнинг фикрлари «Умрбоқийлик» деган тўпламда жамланган. Тўпламнинг 1- жилди 2004 йилда нашрдан чиқди; 2-жилди 2009 йилда дунё юзини кўрди. Бундай шуҳрат, обрў ҳаммага ҳам насиб қилавермайди.

Шукрулло аканинг буткул жисми-жони шоир. Шоирда драматургияда ҳам ўз кучини синаб кўриш ҳава-

си туғилибди. Драматург дўстларидан бу соҳада мас-лаҳатлар сўрабди. Драманинг ҳадисини олиб, асарни театрга кўтариб борса, профессионал драматург дўстининг пьесаси қолиб, ҳаваскорнинг асари саҳна-лаштириш учун қабул қилинибди. Шундан кейин кадр-дон драматург дўсти Шукрулло ака билан юзкўрмас бўлиб кетибди.

Шукрулло ака бир неча драматик асар ёзиб, оёққа туриб олгач, насрнависликни ҳавас қилиб қолибди. Бу ҳақда Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин каби дўстларига мурожаат қилибди. Ўртоқлари «ҳозир бизга нималарни гапираётган бўлсанг, қандай бўлса, шундайлигича қоғозга туширавер, булар ўзи тайёр китоб» дейишибди. «Яхшиликнинг жазоси», «Жавоҳирот сандиғи», «Қасосли дунё», «Кафансиз кўмилганлар» каби насрий асарлари шу йўл билан дунёга келган экан. «Бу гал баъзи насрнавис дўстларим мендан безиб, тескари қараб кетди» дейди Шукрулло ака.

Шукрулло ака! Энди қандайдир янги бир соҳага қўл ура кўрманг. Кексайганда дўстларингиз яна Сиздан безиб кетмасин. «Кийимнинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши» дейишади-ку!

Буюклик, буюк кишилар ҳақидаги фикримизни давом эттирайлик.

Шукрулло ака айтганидай, «Дунёдаги энг қийин, энг осон нарса ҳам, менимча, буюк одамлар ҳақида сўзлаш бўлса керак. Қийинлиги шундаки, у ҳақдаги энг яхши гаплар сенгача кўпчилик томонидан айтилган бўлади, сен эса ҳаммасини қойил қиладиган бирор гап топиб, қўшимча қилишинг мушкул. Осонлиги шундаки, сен ҳам кўпчиликнинг истакларига қўшилиб, истеъдоди олдида таъзим қилиб қўя қоласан. Бу эса бошқаларнинг фикрини такрорлаш ёки ўринсиз айтилган гапдан кўра ўринлироқ бўлади».

Шукрулло аканинг бу сўзларига қўшилган ҳолда, Чингиз Айтматовдай улкан ёзувчининг дунё бўйлаб зафарли маънавий юриши, чўнг муваффақиятлари

хусусида давлат арбобларининг, дунё интеллектуаллари, ўзбек адибларининг айтганларидан ошириб, қўшимча қилиб бирон нарса дейиш амри маҳол.

Шукрулло аканинг «Қасосли дунё» китобида (1994) айтган сўзларини келтиришни ўринли деб топдик. Бу сатрлар Чингиз Айтматовнинг 50 йиллиги кунларида, бундан чорак асрдан кўпроқ олдин битилган бўлса ҳам, шу кечаю кундузда ёзилганга ўхшаб, Чингиз Айтматовнинг буюк шахсини гавдалантиради.

Шукрулло ака «Буюклик» деган мақоласида жумладан шундай дейди: «Навоий ҳам буюк, бугун бирикки асар ёзган ёзувчи ҳам буюк дейилса, буюклик нима ўзи?.. Қўлига қалам олиб китоб чиқарган ҳам ёзувчи. Аммо буюклик ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Ёзувчининг баҳоси – унинг буюклиги шундаки, унинг асарлари ҳамма даврларда, ҳамма китобхонларни бирдек баробар қизиқтира олади. Буюкликнинг мезони ана шу!».

Буюклик алломанинг шоҳ асарлари, беқиёс ишлари билангина ўлчанмас экан. Буюк кишининг шахси ҳам, шахсий фазилатлари ҳам, фикр-мулоҳазалари ҳам, юриш-туриши ҳам барча учун ўрнақдир. Шунинг учун ҳам Шукрулло ака давом этиб ёзади: «Чингиз ҳақида гап кетганда унинг қайси бир фазилатидан гап бошлашни билмай қоласан!.. Чингиз кишилар суҳбатда доимо оддий. Унинг сўзлари ҳам ҳамма қатори бебезак, содда. Унинг қиёфасида ўзини доно қилиб кўрсатишга интилишни сезмайсан. Лекин ҳаммага маълум, оддий бўлиб кўрингандек нарсалардан чиқарган хулосаларини эшитганингда унинг даҳосидан ҳайратга тушиб қоласан...

Чингиз Айтматовнинг бир сиймо сифатида ибратли томонлари, ажойиб фазилатлари адабиёт аҳлига ҳамкор ва меҳрибонлиги ҳақида ҳар қанча илиқ сўзларни айтиш мумкин. Лекин барибир бой ички дунёсини, мукамал қиёфасини ўз асарларидек ҳеч ким очиб бера олмайди...

Чингиз асарларининг кўпчилигида кишилар ўртасидаги жиддий тўқнашувлар берилади. Унинг асарларида ҳам ўлим ва фожиали воқеалар бор. Аммо Чингиз асарларини ўқиб бўлганингдан кейин ўлим ваҳимаси ёки курашларнинг олдида қўрқув эмас, аксинча, табиатингда қандайдир бир енгиллик ва равшанлик сезасан...

Бунинг сабаби шундаки, Чингиз асарларининг қаҳрамонлари кучига ишонган, ниятлари пок одамлар... Бу жиҳати билан ҳам Чингиз Айтматов улкан мутафаккир эди. Уни адабиётимиз уфқларининг янги космонавти дейиш мумкин!..

...Ўз асарларига ўқувчиларни ишонтирмоқ ва яхши инсоний ҳислар уйғотмоқ учун аввало ёзувчининг ўзи ўз кучига ишонмоғи лозим. Ахир афсонадек туюлган осмонлар сирини очган буюк Улуғбек, инсонга олов келтирган Прометейлар ҳам оддий инсон фарзандлари бўлган-ку! Ҳар бир инсоннинг ҳаётда шу қадар қудратли куч эканлигига эътиқод қўйган ёзувчигина жиддий фикрлар айта оларди. Бу юксак фазилатларнинг барчаси Чингиз Айтматовда муҳайё эди.

Менинг хаёлимдан кечган бу ўйлар Чингиз таланти ва инсоний фазилатларининг бир қиррасигина, холос. Фикрларим сўнгигига етмасдан, Чингизнинг 50 ёшга киришини табриклаш учун менга сўз бериб қолишди. У ҳақдаги бутун фикр ва қувончларимни айтиш имкони йўқ эди. Шоир бўлганим учун Чингизга бағишлаб ёзилган янги шеъримни ўқишни маъқул кўрдим:

Қуёш кезиб юрар мовий самода,
Нури бу оламини қилур мунаввар.
Сирин билмоқ бўлиб боқсанг мабодо,
Кўзни қамаштириб бермайди хабар.

Ҳайратга солади баъзан чўққилар,
Денгиз ўртасидан чиққан тик қоя...
Илоҳий мўъжиза сингари улар,
Ҳайратга солади болани қоя.

|

Буюк чўққига чиқмоқлик учун
Осонми қанчалар сўқмоқлар кезмоқ,
Денгиз қоясига етмоқлик учун
Осонми долғалар ичида сузмоқ!»

Шоир Шукрулло Чингиз Айтматов истеъдодига юксак баҳо бериб, уни Қуёшга, уммонга, улкан тоғ чўққиларига ўхшатган ва офаринлар айтган.

Чингиз Айтматовнинг ўзи ҳам буюк классик ёзувчиларни Қуёшга ўхшатади ва уларга Қуёшга муносабатда бўлгандай муносабатда бўламан деган.

Буюклик бирданига лоп этиб осмондан тушиб келмайди. Буюкликни тоғ чўққисига ўхшатсак, бундай тик юксакликка кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бунинг учун тинимсиз тайёргарлик, катта билим, улкан ирода, осма қоялару, қор-муз кўчкиларини писанд қилмасдан, олий мақсад йўлида тўхтовсиз кўтарила борган кишигина алломаликнинг арши аълосига ета олади (юксак тоғлар ҳам, улкан сув ҳам қонсирар экан. Тоғларда, дарё-уммонларда қанча-қанча одамларнинг ўз манзилларига етолмасдан нобуд бўлиши шундан экан).

Улкан чўққи сари кўтарилаётган забардаст йигитнинг алпона қадам ташлашиданоқ унинг бу йўлда зафар қучиши сезилган экан. 30 ёшга тўлмаган Чингиз Айтматовнинг буюк ёзувчи бўлажagini биринчи асарлариданоқ Мухтор Авезов билан Луи Арагон аллақачон башорат қилган эдилар.

Шоир Шукрулло Чингиз Айтматов ҳали биронта роман ёзмаган, ўшангача олти халқаро мукофотлардан биронтасини олмаган, собиқ Иттифокдан ташқарида у қадар зафар қучмаган, тўртта халқаро академиялардан биронтасига ҳам академик қилиб сайланмаган, ёзувчининг шуҳратига шуҳрат қўшган элчилик фаолиятини ҳали бошламаган, инсониятнинг буюк фарзанди деб донг таратмаган бир пайтда унинг буюклигини исбот қилди. Дунёдаги энг обрўли

мукофотларга ҳам ёзувчи 50 ёшидан кейин сазовор бўлди.

Бир қанча халқаро ташкилотларни бошқариш Чингиз Айтматовнинг шуҳратига шуҳрат, обрўсига обрў қўшди: ёзувчи 1986 йилда Халқаро Иссиққўл форумининг президенти, 1995 йилда «Марказий Осиё халқлари ассамблеяси», Халқ ижтимоий ҳаракатининг президенти, 2000 йилда Иссиққўл форумининг Айтматов номидаги Халқаро Фонди президенти этиб сайланган.

«Асрга татигулик кун» («Асрни қаритган кун»), «Қиёмат», «Кассандра тамғаси» («Охир замон нишонлари»), «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романлари эса Ер куррасида адабий бомбалар каби портлади. Мана шуларнинг ҳаммаси улкан адиб, танқидчи Ч.Айтматовнинг жонажон дўсти Р.Раҳмоналиев айтганидай, Айтматовнинг салтанатини – маънавий империясини дунёга келтирди.

Чингиз Айтматов ҳозирги классиклар орасида асарлари энг кўп нашр қилинадиган ёзувчилардан бирidir. Р.Раҳмоналиевнинг маълумотларига кўра, 2004 йилгача Айтматов асарлари дунёда 127 мамлакатда 837 марта 76,9 млн. нусхада чоп этилган. Ёзувчининг кўпчилики асарлари экранлаштирилган, асосий қиссароманлари дунёда минглаб театр саҳналарида намоёйиш қилинган.

Чингиз Айтматовнинг ижоди дунёда кўплаб номзодлик ва докторлик диссертациялари учун, илмий тадқиқотлар учун, илмий кенгашлар, конференциялар учун мавзу бўлиб хизмат қилаёттир.

Буюклик шунчалар бўлар!

ДУОНИНГ КУЧИ

«Олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми» дейишади. Аслида бу матал «Олтин олма, дуо ол, дуо олдин эмасми» экан, яъни дуо олтиндан ҳам авло дегани.

Тўғриси ҳам шундай. Зеро, ёмғир билан ер кўкарур, дуо билан эл кўкарур.

Чингиз Айтматов ўз асарлари билан, дил сўзлари билан, инсонпарварлик саъй-ҳаракатлари билан миллионлаб кишиларнинг дилига кириб борган файласуф, бутун-бутун халқларнинг, инчунун ўзбекларнинг ҳам дуосини олган инсон эди.

Буни Сталиннинг қатағон печкасида ёнмаган, чорак асрлик қама-қама селидан сузиб, соҳилга омон чиққан шоир Шукрулло ўзининг «Оғир кунлар севинчи» китобида «Дуо» сарлавҳаси билан жуда ифодали айтган.

«Одатда табаррук зотларни, улуғ одамлар ўтган жойларни зиёрат қилмоқ учун одамлар машаққат чекиб бўлса ҳам борадилар. Чунки зиёратдан улар ўзларига руҳий озуқа олиб қайтадилар. Дардлари аригандек енгил тортадилар.

Чингиз қайси табаррук зотлардан кам! Чингиздек жаҳонга машҳур ёзувчини бизлар бориб зиёрат қилиш, табриклаб келиш ўрнига, узоқ йўл босиб, бизларни кўриш учун ўзи кўп марта келган!.. Бу камтарлик, бизларга бўлган бу меҳридан ортиқроқ қувонч бўладими! Унинг юртимизга ҳар гал қилган ташрифидан олам-олам руҳий мадад олганмиз, суҳбатлари фикримизга ёрқинлик киритган.

Булар мақтов учун айтилган гаплар эмас эди. Чингиз мақтовга муҳтож эмас эди. Бу менинг миннатдорчилигим!

Чингиз дунёнинг қайси бурчагига бормасин, ҳамма халқлар худди Хизрни учратгандек қувонч, иззат-икром билан тўрга ўтқазиб, ҳақиқага дуо қиладилар. Бундан ортиқ яна қандоқ мақтову таъриф-тавсиф бўлади ижодкор учун!

Подшолардан бири «Мени мақтаб, ҳамду санолар айтманглар, менга битта ғарибнинг дуоси етади» деган экан. Чингиз бир ғариб ёки битта халқнинг эмас, жаҳон халқларининг дуосини олган ёзувчи».

Шукрулло ака аллақачон 1000 ойнинг юзини кўрганлар, 90 ёшлик юбилейларини янги асарлар билан кутиб олган, ғамхоналарда қадди букилмаган пири бадавлат қаламқаш, шоиримиз Чингиз билан қадрдон дўст эди. Чингиз Айтматов Шукрулло аканинг ижоди билан хусусан Москванинг журнал ва газеталарида босилиб турадиган шеърлари ва дostonлари, рус тилида нашр этилган китоблари орқали таниш, «Кафансиз кўмилганлар»ни ўзбек тилида ўқиган, уруш ва тинчликдан баҳс этадиган «Аср баҳси» дostonини шоир уйининг тўрида ўтириб эшитган ва унга юксак баҳо берган.

Чингиз Айтматов ҳар гал Тошкентга келганда Шукрулло акани зиёрат қилмасдан кетмас эди. «Чингиз билан бирга бир пиёла чой ичиб, у билан дўстона суҳбатларда бўлиш насиб этган дуоғўй «ғариб»лардан бири мен бўлсам керак» дейдилар Шукрулло оқсоқол. Йўқ деганда меҳмонхонадан «Шукрулло ака, эски шаҳарнинг бозорига тушайлик, бизга мош олиб беринг, ўша ерда гурунглашармиз» деб телефон қиларди. Ўша вақтларда ҳали на мартабаси, на бирор юксак унвони бўлган оддий ўзбек шоирини халқлар ардоғида юрган Чингиздай буюк ёзувчининг дўст тутишининг сабабини Шукрулло аканинг ўзлари ҳамон изоҳлаб бера олмайдилар.

Шукрулло ака, сиз ўзбекларнинг забардаст шоири, сермахсул қаламқашсиз, Ўзбекистон халқ шоирисиз. Қўлингизга қалам олиб шеър ёза бошлаганингизга мана 70 йил бўлибди.

Сизнинг қанча шеърый тўпламларингиздан ташқари 3 та романингиз чиққан, 6 та шеърый ва драматик асарларингиз Ўзбекистон ва Қозоғистонда, бошқа мамлакатларнинг театрларида қўйилган, Москванинг

«Огонёк», «Знамя», «Дружба народов», «Художественная литература» нашриётларида дostonларингиз, поэмаларингиз ва танланган асарларингиз босилиб чиққан. Бешта драмангиз ўзбек театрларида қўйилди. Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев, Давид Қугултинов, Мустай Карим каби ўнлаб машҳур шоирлар, ёзувчилар сиз ҳақингизда, сизнинг ижодингиз тўғрисида қанча-қанча ажойиб фикрлар билдирганлар.

Орзуғилик оилангиз бор. Турмуш ўртоғингиз Мунаввархон 60 йил педагогик қилган, ўғлингиз Абдуғофур билан катта қизингиз Хуршидахон фан номзодлари, кичик қизингиз инженер. Навараларингиздан авараларингиз кўп. Мунаввархон билан турмуш қурганингизга мана 68 йил бўлибди. Икки қаватли кошона уйингиз Президентимиз айтганларидай етти авлодга етгулик. Бундан ортиқ бўладими? Демак, сиз билан дўстлашиб Чингиз Айтматов чиндан ҳам янглишмаган экан. Буюк кишилар дўст танлашда янглишмайдилар. Чингиз Айтматовнинг сизга меҳри тушган эди. Ўзингиз айтгандай, дўстлик – сирдошлик.

Чингиз Айтматовнинг овулида бир оқсоқол «гаплашадиган одам йўқ» деяверар экан. Ёзувчи бу гапнинг сирини кейинроқ тушундим дейди. Ҳамманинг ҳам гапи гапига, юлдузи юлдузига тўғри келавермайди, одам, хусусан, нозиктаъб кишилар ички дунёсини ҳаммага ҳам ишонавермайди, ёзилиб гаплашиш учун эса сизни, гапингизни тушунадиган ихлосманд тингловчи керак. Дардлашмоқ учун, отамлашмоқ учун сўзловчи ҳам, эшитувчи ҳам доно бўлмоғи шарт, акс ҳолда суҳбат суҳбат бўлмайди.

Файласуф адиб Чингиз Айтматов билан файласуф олим Омонullo Файзуллаев самолётда 8 соат ёнма-ён ўтириб гаплашиб, бир-бирининг суҳбатига тўймаган, бир-биридан дунё-дунё маълумот, таассурот олган, авлодларга етгулик фикрлар билан алмашишган.

Чингиз Айтматовнинг бир юбилейида унинг туғилган Шакар овулида ёзувчининг нақадар катта ҳурмат-из-

затга сазовор эканлигини кўриб, Шукрулло ака ёзадилар: «Бу унинг номи, асарлари фақат йирик шаҳарлар, ҳамкасблари, зиёлилар орасидагина маълум бўлиб қолмасдан, ҳатто кичик қишлоқларга, хонадонларга, оддий кишилар қалбига кириб боргани, халқнинг меҳрига тушгани, халқнинг миннатдорчилигининг белгиси эди.

Мен ўша кунлари кишилар юзида ясама кулги, нима биландир хаёли банд бўлиб бепарво чалинган чапакни кўрмадим. Катта-кичик Чингизнинг ҳамқишлоқлари худди болалардек атрофини ўраб, ёнидан нари кетмасди.

Мана ҳақиқий халқ севган ижодкор.

Ном чиқарган бўлсанг-у, нима ёзганлигиндан хеш-ақрабою туғилган ерингдагилар беҳабар бўлса, қизиқиб ўқимаган бўлса, дардига малҳам топмаган бўлса!.. Бугунги қувонч, бунчалик одамларнинг меҳри қаёқдан бўларди.

Ўз асарлари билан оддий китобхонлар қалбига кира билиш, бу ҳаммага ҳам насиб қиладиган истеъдод эмас!

Чингизнинг буюклиги шунда эди, у ҳар бир асарида фақат қирғиз халқи ҳаётини эмас, жаҳон халқларининг ҳам кўнглини топа олган. Ҳар бир асар шу мақсадда ёзилган. Ана бундайларни халқларнинг дуо-сиши олган деб айтса ярашади.

Буюклик – хокисорлик, камтарлик экан, Чингиз буюк инсон эди, у ҳам ўзига ўхшаган камтарларга интилар эди».

Шукрулло ака Чингиз Айтматовнинг 50 йиллик юбилейида кўрган-билганларини ҳеч унутмайдилар.

«Ўша тантанали кунларда Чингизнинг ота-бобо қадрдонлари, ҳамқишлоқлари «Сен улуғ киши бўлиб, кетиб қолдинг. Соғинганимизда кўргандек бўлайлик», деб Шакар овулида очилган меҳмонхонани Чингизнинг номига қўйишадиган бўлишди...»

Чингиз Айтматов асарларидагина эмас, ҳаётда ҳам чин инсон эди, ҳар бир халқнинг дардига шерик эди.

Ўзбек халқининг бошига ташвиш тушиб, Гдьянлар келиб қирғин қилган ўша кезде бу адолатсизликдан Москвадан туриб жар солган ким бўлди? Чингиз! Унчамунча одам ўз нафсидан кечиб, бунга журъат эта олармиди?

Чингиз Айтматов мақтов ва шуҳрат юкини кўтариб юра оладиган буюк бир инсон эди.

Чингиз Айтматовнинг 75 йиллигини бутун дунё байрам қилди. Чингиз асарлари юзлаб тилларга таржима қилинди. Ҳаммамиз ҳам машҳур бўлишни истаймиз! Аммо юзлаб миллатларнинг дардини билиш, қалбига йўл топиш, уларнинг дуосини олиш, дунё ташвишини қалбга сиғдириш осонми? Дунёда кўпнинг дуосини олишдек улуғ бахт борми? Чингизга ҳамма нарса, шон-шуҳрат, оилавий хотиржамлик, молу давлат, ҳаммаси етарли, бунга муҳтож эмас эди.

Мен кўп қатори қадрдоним Чингизга фақат, фақат соғ-омон бўлишини, узоқ умр кўришини, ўзбек халқига, дўстларига меҳри кам бўлмаслигини тилайман, деб ёзиб эдим».

Вовайло, умр етди поёнига – Чингиз ўзининг 80 ёшлиқ юбилейини кўра олмади, 2008 йил 10 июнда Германиянинг Нюрнберг шаҳрида ҳаётдан кўз юмди. Охиратингиз обод, жойингиз жаннатда бўлсин, буюк иним!

ҚЎШИҚ ВА МУСИҚА ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ТАЪРИФИДА

Қўшиқ айтмайдиган, хиргойи қилмайдиган, мусиқа эшитмайдиган одам бўлмаса керак. Қўшиқ-куй кулдиради, куйдиради, йиғлатади, хаёлга толдиради, илҳом бағишлайди, дилни қитиқлайди, муҳаббат уйғотади. Шоирларнинг, оқинларнинг, қўшиқчиларнинг ошиқ-маъшуқлари кўп бўлиши ҳам сир эмас. Дилни дилга боғлайдиган, кўнгилнинг нозик торларини чертадиган сирли куй-сўзларга бепарво қараб бўлармиди?

Буюк кишилар, ижодкорлар мусиқа шайдоси бўлган. Ҳар қандай мукамал бадий асар мусиқадайд гап. Адабиётшуносларнинг таъкидлашича, Айтматов ёзганларининг ҳаммаси ўта мусиқавий асарлар ўлароқ, табиий бир тарзда жаранглайди. Китобхон яхши насрий асардан мумтоз мусиқа эшитгандай лаззат олади. Мутахассислар Ч.Айтматовнинг романларини полифоник (кўп овозли) мусиқавий асарларга – операларга менгзашсалар, ҳикояларини кўшиқларга ўхшатадилар. Ч.Айтматов товушларнинг мафтункорлигини сўзла тасвирлай олди. Шунинг учун ҳам унинг китоблари мусиқавий асарлар кайфиятини беради.

Чингиз Айтматов болалигиданоқ халқ кўшиқ-куйларида илҳом олган бўлса, фашизмга қарши даҳшатли уруш йилларида девдай ўғиллари ўрнига қишлоқ кенгаши котиби бўлиб ишлаб турган болакай Чингиз кўлидан бир парча «қора хат» олган ота-оналарнинг «бўтам» деб бўзлашлари йигитчанинг юрак-бағрини тилка-пора қилган. Ёзувчининг кўнгли бўшлиғи эҳтимол шундан ҳамдир.

Тухум олдин пайдо бўлганми, товуқ олдин пайдо бўлганми дегандай, кўшиқ олдин яралганми, мусиқами, деб савол бериш мумкин.

Хўш, мусиқа ўзи нима? Мусиқа асли товуш, лекин сеҳрли товуш, мусаффо саски, ҳар қандай инсон, Навоий ҳазратлари айтгандай, ҳатто тошбағир одам ҳам «анга зор бўлгай». Ахир дотор фитнасию танбур ноласини эшитганда осмони фалакда танда кўйиб юрган фариштаалар ҳам учишдан тўхтаб, қулоқ оссалар не ажаб!

Мусиқа дастлаб сайроқи қушларнинг овозидан, ҳайвонларнинг жуфтлашиш пайтларидаги ҳиссий инграшларидан ёки ибтидий кишиларнинг ҳаяжонли мулоқот интонацияларидан ёинки қадимги одамларнинг иш ритмларидан ё бўлмаса сеҳрли афсунгарлик оҳангларидан келиб чиққан деб ҳам қўйишади.

Бу ҳақда Чингиз Айтматов бундай деган эди: «Эсимда, ўшанда хаёлимга шундай фикр келиб эди: менга номаълум қадимий кишиларнинг юрагида самовий мусиқа пайдо бўлар экан (ёки эҳтимол ялт этиб уларни хаёлига келган экан, уларга нозил қилинган экан), бу одамларнинг ҳаёти қандай ажойиб бўлган экан, деб ўйлаб қоламан. Ҳа, тўғри. Худо – бу муҳаббат. Лекин муҳаббатнинг юракдаги энг олий ифодаси – мусиқадир».

Ҳар қандай бўлганда ҳам мусиқа илоҳий хилқатдир. Чингиз Айтматов буюк композиторлар ўз асарларини космосдан келадиган товушлар асосида яратсалар керак ва яхши куй одам умрини узайтиради, узайтирганда ҳам биз билан сиз кўриб турган зоҳирий дунё тушунчалари меъёрида эмас, балки ноқис бандаларининг ақл бовар қилмайдиган ўлчовларда узайтиради дейди.

Буюк кишиларнинг ҳаётини ва ижодини мусиқасиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Масалан, Форобий «Мусиқа ҳақида катта китоб» номли кўп жилдли асар ёзган, шу билан бирга, моҳир созанда, бастакор бўлган, бир қанча мусиқа асбобларини ихтиро қилган.

Абу Али ибн Сино тор чертган.

Нисбийлик назариясининг моҳиятини муаллифнинг ўз орзидан эшитиш учун дунё олимлари тўпланиб, Эйнштейнга сўз берганларида у «Назаримда нутқ сўзлаш ўрнига скрипка чалиб берсам, ёқимли ва тушунарли бўлар» деб, Моцарт сонатасини чала бошлаган экан. Ҳанг-манг қолган алломалар Эйнштейннинг физика учунгина эмас, мусиқа учун ҳам туғилганини қаёқдан билишсин!

Қори Ниёзий мусиқа шайдоси, ажабтовур ижрочи бўлган. Академик «Ҳаёт мактаби» деган китобида бундай дейди: «Менимча, ҳар бир нормал киши мусиқани яхши кўрса керак. Акс ҳолда ғайритабиий деб ва

мусиқанинг завқидан маҳрум бўлган кишиларнинг ҳаётини тўлиқ эмас, деб ўйлайман.

Мен эса музиқани шу даражада яхши кўраманки, ҳатто ижодий ишим ҳам, одатда, музиқа остида ба- жарилади (радиони қўяман, агарда айни замонда музиқа бўлмаса, маълум тўлқинда музиқани ушлаш- га ҳаракат қиламан). Мен фақат жиддий, классик ва халқ мақомларини яхши кўраман. Аксинча, энгилтак музиқа остида ишлай олмайман.

Менимча, яхши, ёқимли музиқа ишга ҳалақит бер- майди, у кишига завқ бериб, руҳини кўтаради, ил- ҳомлантириб, қандайдир олижаноб дунёга олиб ки- ради».

Чиндан ҳам жиддий машғулот билан жиддий му- сиқа ҳамдам, ҳамоҳанг.

Музиқа, куй-қўшиқ мўъжизакор буюк кучдир: ишқи йўқ кесакни ҳам ошиқу беқарор қилади, дили- да муҳаббат оловини ёқади. Бу жиҳатдан дунёда му- ҳаббат ҳақидаги энг яхши қисса – «Жамила»нинг қаҳрамонлари ўртасида пайдо бўлган чин муҳаббат характериладир.

Одамови, қовоғи сира очилмайдиган, кўзлари бир хилда ғамгин, бир амаллаб кунини кўриб юрган, бе- сўнақай, бунинг устига бир оёғи оқсоқ, тунд Дониёр- ни оловқалб, тиксўз Жамила авваллари одам ўрнида кўрмай, у билан мазахомуз муомала қилар, «Ҳой, бўшанг йигит, овозингни бир чиқарсанг-чи! Йигитми- сан ўзи», деб устидан кулар эди.

Аравада узоқ юриб зериккани учунгина эмас, аз- баройи Жамиланинг танбеҳи билан Дониёр ўлан айта бошлайди. Бу ҳақда Жамиланинг ёрдамчиси, қайни- си Сейт бундай дейди: «Дониёр аввалига тортиниб-тор- тиниб секин куйлай бошлади. Аммо бора-бора овози- ни баралла қўйиб, эркин айта бошлади, унинг ашула- си дарада қўнғироқдек янграб, узоқ-узоқлардаги қояларда акс садо берди. Дониёрнинг қўнғироқдек овозигина эмас, балки куйнинг оҳанграболиги,

жўшқин ҳис-туйғуларга бойлиги ҳам кишини мафтун этарди. Бунинг нималигини ақлимга сиғдира олмай, лол қолдим: бу ашулачининг овозими ё бўлмаса юракдан қайнаб чиқаётган бошқа бир нарсами?..

Унда деярли сўз йўқ, лекин куй сўзсиз ҳам самимий, соф ниятли қалб эгасининг бутун қувончи, умидорзулари ва тилакларини ифодалаб берди. Мен умрим бино бўлиб бундай куйни эшитган эмасман... Бу куй гоҳ қирғиз тоғларидек баланд-баландларга парвоз қилса, гоҳ поёни йўқ қозоқ далаларидек узоқ-узоқларга тараларди...

Дарани босиб ўтиб, кенг далага чиққанимиздан кейин Дониёрнинг ашуласи қанот ёзиб, яна ҳам кучлироқ янгради. Бу дилрабо куй бир-бирига уланиб, бири бири билан алмашилиб борарди... Гўё у шу кунни, шу дами кўпдан бери орзиқиб кутгандек, қалбидаги бутун сир-асрорини тўкиб солди. Кенг, бепоён дала ўзи яратиб, ўзи ардоқлаб ўстирган қадрдон куйчисининг ашуласига қулоқ соларди...

Дониёрнинг ашулаларини тинглаб ўтириб, инсон боласи ўз она тупроғини шунчалик сева олганлиги учун ҳам тиз чўкиб, ўша тупроқни худди ўз онангдек кучоқлаб ўпгинг келади... Дониёрнинг куйлари мени ҳаяжонлантириб, ҳаётнинг бутун гўзаллигини севишга илҳомлантирди...

Жамиланинг ўзгариб кетганини айтмайсизми! Олдинги шўх, ҳазилкаш, гапга чечан келиндан гўё асар ҳам қолмагандек эди. Унинг ўйноқи, ўткир кўзлари энди гўё булутли кундаги қуёш сингари негадир ғамгин боқарди... Дониёрга эса у нима учундир яқин йўламай, унинг кўзига тушишдан қочиб, четлаб юрди...»

Аравалардаги ғалани коппонга топшириб қайтаётганда Дониёр яна ашула айта бошлади. «Дониёрнинг ашуласини эшитарканман ...қалбим қувончга тўлиботшар, ҳалиги ғамгин ўй-фикрлар ҳаёлимдан кўтарилиб, дунёнинг бутун лаззати шу ашулада деб билардим. Дарадан ўтиб, дарё бўйига чиққанимизда Жа-

мила аравадан тушиб, пиёда юрарди. Мен ҳам аравадан тушиб юрардим, яёв юриб, мириқиб куй эшитганга нима етсин... Қандайдир сеҳрли куч бизни Дониёр сари етакларди... Юраги талпиниб, куйдан ором олган Жамила ҳар доим унга яқинлаб борганида Дониёр томон секин қўл чўзганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Лекин завқ-шавқ билан куйлаётган Дониёр буни пайқамас эди... Жамила ҳангу манг бўлиб, анчагача Дониёрга мўлтайиб қараб турар, кейин яна қадам ташлар эди...

Назаримда, Жамила бу оташин ҳисни қалбидан чиқариб ташлашга уринаётгандек бўларди. Бироқ ўз севгисини тарк этолмай, унинг барча заҳматларига чидашга мажбур бўларди.

Бир куни кечаси Дониёрнинг ашуласи негадир ёлғизлик дард-аламларини ифода қилгандек, жуда мунгли эшитилиб, киши қалбини поралар эди... Дониёрнинг овози тобора кучайиб, тунги даштда янгидан тўлқинлана бошлаганда Жамила аравага сакраб чиқиб олди. У Дониёр билан ёнма-ён ўтирди-да, қимирлашдан кўрққандек қўлини кўксига қовуштирганча қотиб қолди. Жамиланинг аравага чиқиб ўтирганини Дониёр пайқамади шекилли, унга қарамай куйлайверди. Бир оздан сўнг Жамила қўлини Дониёрнинг елкасига ташлади-да, унга суяниб бошини елкасига қўйди. Шунда Дониёрнинг товуши бир зум титради-да, кейин яна ҳам кучайиб, қўнғироқдек янгради. У севги ҳақида куйларди. Севишганлар мен билан иши бўлмай, фақат менигина эмас, балки бутун борлиқни унутиб юборгандек, жонга ором берувчи куй оқимида чайқалиб, бир-бирига термилиб, секин боришарди. Дониёр билан Жамила мен илгари кўрмаган-билмаган қандайдир янги, бахти кулиб боққан кишилар эди».

Бир томондан Жамилага қийин эди. Жамиланинг ростдан ҳам изтироб чекаётганини изоҳсиз ҳам тушунса бўларди: кўз очиб кўрган эри Саратов госпи-

талларидан бирида ётган бўлса, яқинда қайтиб бораман деса, бу осон гапми? Лекин энди Жамилани ҳеч қандай куч севгисидан қайтара олмас эди: «У Дониёрга секин шивирлади: –Чиндан ҳам гумонсирадингми, наҳотки мен сени унга алмаштирсам! У мени ҳеч қачон севган эмас, севмайди ҳам! Майли, ким нима деса деяверсин, лекин мен сеникиман. Ёлғизим, азизим, мен сени ҳеч кимга бермайман. Мен сени кўпдан бери севаман. Ғойибона ошиқ бўлиб келишингни интизорлик билан кўзим тўрт бўлиб кутгандим. Кутганимни билгандек, мана сен ҳам мени излаб келдинг...

– Жамилам, жонгинам, севгилим, Жамилахон! – деб Дониёр қирғизча ва қозоқча энг нафис сўзлар билан ўз маъшуқасини эркалатарди.

Дониёр билан Жамила орқа-олдиларига қарамай, овулини ташлаб қаёққадир кетишаётган эди. Борбора уларнинг қоралари узоқлашиб, бир оздан кейин қамишзор орасига кириб, бутунлай ғойиб бўлди...

Жамила билан Дониёрни таништирган, севиштирган, бахтли қилган куч куй-қўшиқ эди. Бундай мисоллар сон мингта.

Муסיқанинг мўъжизакор кучига Айтматов асарларидан қанча-қанча мисоллар топиш мумкин.

Болгариянинг София шаҳридаги Александр Невский жомесининг «Крипт» капелласининг бор-йўғи ўн йигитдан иборат жамоаси Москванинг машҳур Пушкин музейида берган концерти мўъжизасини «Қиёмат» романи қаҳрамонларидан бири Авдий Каллистратов шундай таърифлаган эди: «...Қўшиқчилар нафасларини ростлаб, яна бир зум жим қолдилар. Бир-бирларига елкама-елка янада жипсроқ турдилар. Шунда жимжитлик чўкди. Зал худди бўшаб қолгандек туюлди – одамларнинг қизиқиши ортганди: қани, бу ўн йигит бизга нима бераркин, нима ҳунар кўрсатаркин. Улар ўзларининг нимасига ишонаркин».

Чиндан ҳам на биронта чолғу асбоби бўлса, на овозни кучайтириб берадиган аппарат! «...Ниҳоят ўнг то-

мондан учинчи бўлиб турган қўшиқчи – у тўданинг етакчиси шекилли, ишора қилди ва қўшиқ бошланди. Овозлар парвоз этди...

Ўша жимжитлик ичида гўё самонинг порлоқ ҳавойи араваси оҳиста ўрнидан жилди ва кўзга кўринмас ҳаво тўлқинларига миниб, залдан чиқароқ кўкларга интилди, бу жонон араванинг ортидан руҳнинг битмас-туганмас захираларидан куч-қувват олароқ ва ҳар сафар қайта тирилароқ овозларнинг тантанавор ҳамда сарафроз излари учиб кетмай, чўзилгандан чўзилиб борарди.

Сарахборданоқ капелладаги барча овозлар ўзаро жуда нозик мослашганлиги, овозларнинг ҳаракатчан ва уйғун мутаносиблигига эришилганлиги билинди... Ва агарда мабодо, мана шу қўшиқ ижросига ҳар қандай мусиқа ва айниқса замонавий мусиқа асбоблари жўр бўлганда эди, ўнта мустаҳкам устун тутиб турган манавиндай ноёб иморат ҳам қулаб тушиши шакшубҳасиз эди. Ноёб қисматгина бундай мўъжизани ярата олиши мумкин... – ахир сўз билан ифодалаш қийин туғёнли, нолакор қўшиқлар фақат мана шу ҳолдагина дунёга келиши мумкин эди. Улар шу қадар зўр қудрат билан вужудан куйга айланиб, ўртаниб, ўз куйларига тамомила берилиб айтардиларки, бу санъатнинг сарвати унинг туганмас эҳтиросида жо бўлганди. Бунда илоҳий сўзлар баҳона эди, холос. Илоҳга қарата муножот эди...

Тингловчилар асиру мафтун бўлган, буткул ўй-хаёлга ботгандилар...»

«Ростини айтсам, ўша соатда бошимдан нима кечаётганлигини англамас, англашни ҳам истамас эдим... Улар айтаётган қасидалар, алёрлар худди менинг кўксимдан, дарду аламларимдан, хоҳишларим, шу пайтгача ташқарига чиқишга йўл топмаган ташвишқувончларимдан отилиб юзага чиқаётгандай ва шу заҳоти янгича нур ва янгича башорат билан тўлаётгандай эди. Шу қўшиқчиларнинг санъат, маҳоратла-

ри туфайли мен ибодатгоҳ само қўшиқларининг азаллий маъносига тушуниб етгандай бўлдим. Бу ҳаётнинг фарёди, қўлларини кўкларга чўзган инсон боласининг нола-фигони эди... Асрлар бўйи қанча-қанчалаб илтижолар, ибодатлар, дуолар кўкка ёйилиб турди. Мабо-до уларнинг бари бирдан дарёи азим ёхуд уммонга айланиб қолсайди, қирғоқларига сирмай тошиб чиққан, аччиқ ва шўр баҳри муҳит каби ер юзини босган, буткул кўмиб ташлаган бўларди. Қанчалар мушкуллар ичида туғилди одамнинг одамийлиги.

Худонинг қудрати билан бир жойга жам бўлган ўн муғанний қўшиқ айтар, бизни ўз хаёлларимизга фарқи об айлар, онгимизнинг қоп-қоронғу гирдобларига чўктирар, ўтмишни, одам мулкига кетган инсон авлодларининг руҳ ва ғам-ҳасратларини тирилтирар ва шу асно бизни юксақларга парвоз қилди-рар, ўзимиздан, оламдан баландроқ кўтарилишга, ҳаётимизнинг маъноси ва гўзаллигини топишга чақирар – ҳаётга бир мартагина келасан, унинг мўъжизий иморатини сев, дерди. Ўн муғанний эҳтимол ўзлари ҳам билмаган ҳолда илоҳий қўшиққа муносиб бўлиб, шу қадар фидойилик билан, мафтун ва маҳлиё куйлардиларки, мутаассирликдан юракларда олий умтилишлар жунбушга келарди... Шунинг учун ҳам тингловчиларнинг баҳри дили очилган, юзларида ҳаяжон зуҳур этар, айримларининг кўзларида эса ёш ҳалқаланарди».

Илоҳий қўшиқнинг, катта ашулага ўхшаган капелланинг илоҳий кучидан бу қадар таъсирланиш, унинг дилни тилка-пора қиладиган сеҳрини бунчалик моҳирона таърифлаш учун илоҳий илҳом эгаси Чингиз Айтматов бўлиши керак эди.

«Асрга татигулик кун» романидаги «дашт Гётеси» мўйсафид оқин Раймали оға билан ўн гулидан бир гули очилмаган қўшиқчи Бегимой ўртасидаги муҳаббатга ҳам қўшиқ сабаб бўлган эди. «Раймали оға ҳам шоир, ҳам ўз шеърларига куй басталаган бастакор, ҳам нафаси ўткир оқин эди... Замондошларини ҳайратга сол-

ган жирчи эл-юрт йиғинларида дўмбирасини қўлга олиши билан куйга пайваст қўшиқ қўйилиб келаверарди. У куйлаган қўшиқ эртасига оғиздан-оғизга кўчиб, ёд бўлиб, овулдан овулга, қўналгадан-қўналгага тарқалиб кетарди.

Раймали оға бутун умрини от эгар устида, дўмбира чертиб ўтказди. Халқ орасида шуҳрат қозонган бўлса ҳам мол-дунё орттирмади.

Дўмбирани сошлаб, оҳанграбо куйлар чалиб, инсоннинг қалб туйғуларини қўзғатгани, тафаккур кучию руҳий ҳолати ўтдек чақнаб тургани учун, юзларидан нур ёғилаётгани учун ҳамма унга термиларди.

Хотинлари аразлаб, тоқати тоқ бўлиб ташлаб кетишарди, бегона жувонлар эса бир кўришга муштоқ бўлиб, тунлари бедор йиғлаб чиқишарди.

Раймали оға ҳеч нимага бўй бермай сўппайиб ёлғиз ўсган, қуриб бораётган улкан терак сингари умрининг қиш фаслига қадам қўйган эди, унинг на оиласи, на бир тайин уй-жойи, на мол-ҳоли бор эди.

Қўшиқ-куй не қўйларга солмайди одамни. Бир маъракада гўзал ёш қиз Раймали оғага қўшиқ айтиб, муҳаббат изҳор қилади.

Қўшиқчи қиз куйлашда давом этарди: «Кимлигимни айтайин, улуғ жирловчи, кулоқ сол. Ёшлигимдан севаман – эгам берган оқинсан, Раймали оғажон. Қаерларга бормагин, қаерларда куйламагин, ортингдан изма-из эргашиб юрдим, Раймали оға. Маъзур тутгин, жирловчим, оқинларнинг оқини, сендай оқин бўлишни кўпдан орзу қиламан. Соядай эргашиб, сўзларингни, куйларингни ёд олдим, сеҳрландим, санъатингга топиндим. Бахтим кулган бир куни сен билан саломалик қилиб, севгимни изҳор этсам, ғойибона таъзим этганимни ошкора айтиб берсам, деб ният қилиб, танг-ридан мадад сўрадим. Бахтим кулган куни ҳузурингда соз чертиб куйлаб берсам, енгилиб қолсам ҳам майли, менинг бу беодоблигимни яна худонинг ўзи кечирсин, сендек улуғ жирловчи билан айтишиб кўрсам, деб

ният қилганман. О, Раймали оға, висол оналарини кутган ошиқ сингари мен бу саодатни соғиниб, энтикиб кутдим. Бироқ мен ёш эдим, улуғ оқин сен бўлсанг, эл ардоғида маст бўлиб, давру даврон суриб, шон-шуҳратга фарқ бўлиб кетдингки, тўй-томошаларда кўпчиликнинг ичида мендек ёшгина бир қизни қаёқдан ҳам пайқар эдинг? Мен эса куйларинг асири бўлиб, севгимни айтишга уялиб, сени қалбимда пинҳон сақладим... Сўнг ҳузурингга келиб... муҳаббатим изҳор этиб, айтишувга тортмоқ учун сўз санъатию дўмбира сеҳрини сен қадар ўрганайин, устозим, куйламакни сен қадар ўрганайин, устозим, деб онт ичдим. Ўша қиз – мана мен, бу йил ёзида ўн тўққиз ёшга тўлдим. Сен эса Раймали оға, ҳали ҳам ўша-ўшасан... Фақат соқолингга бир оз оқ оралабди. Аммо бу севгига ҳалал бермайди, шоп мўйловли йигитлар ҳам сенинг ўрнингни боса олмайди. Сен билан мушоирага келиб турибман. Айтишувга таклиф этаман, устозим, энди навбат ўзингга!»

Довюррак қиз ўзини «Бегимой» деб таништиради.

– Бегимой, – деди Раймали оға, – даҳшатли севги синови олдида мушоира синови нима деган гап?

Шу сўзларни айтгач, Раймали оға дўмбирасини олиб созлади-да, куйлай бошлади, куйлаганда ҳам одатдагидай, гоҳ майин шабададек майсаларни силаб, гоҳ гулдираган момақалдироқ сингари баланд овоз билан куйлай бошлади. Шу-шу «Бегимой» деб аталмиш бу қўшиқ ер юзида янграйди.

Раймали оға билан Бегимой виқор ила турфа мақомда ашулалар айтиб, тўй кечасини қизитдилар.

Бундай сеҳрли қўшиқларни тинглаб, улус ҳайратда қолди.

Кекса оқин Раймали оға ҳаммани сеҳрлаб, ҳангу манг қилиб қўйган эди. Шунда Раймали оға халққа мурожаат қилиб, шунча ёшга кирганда, тақдир кулиб боқиб, айтишувда унга тенг келадиган Бегимойдек ёш оқинни йўлиқтирганидан бахтиёр эканлигини айтди.

Борлиққа нур сочиб, ботиб бораётган қуёш сингари умрининг охирида излаганини топганини, ўзи ҳам куч-қувватга тўлганини қуйлар эди кекса оқин.

– Раймали оға! – дея жавоб қайтарди Бегимой, – мен ниятимга етдим. Энди сенинг изингдан қолмайман, тил-тилга, дил-дилга қовушсин. Тақдир деганлари шу бўлса, майли, ҳаётимни бағишладим.

Сўнг улар эртаси ярмаркада – сарбозорда халойиққа айтишув қилиб беришга келишди.

Бироқ Раймали оғанинг бу ишини ҳамма ҳам хуш кўрмаган эди. Айниқса, Барақбой уруғи вакиллари, хусусан укаси Абдилхон ундан норози эди.

Уруғ оқсоқоллари Раймали оғани қандай қилиб бўлса ҳам Бегимойдан жудо қилиш йўлини ўйладилар ва оқиннинг укасига қараб дедилар: Абдилхон, ўрнингдан турчи, қароғим... таянчимиз ҳам, умидимиз ҳам сенсан. Сени бутун Барақбой уруғи номидан бўлисликка кўтарсак, деган фикрдамиз. Аммо аканг ақлдан озиб, нима қилаётганини ўзи ҳам тушунмай турибди. Бу аҳволда у ишимизга зиён келтириши турган гап. Эсини еган ўжар аканг одамлар орасида юзимизни шувут қилмаслиги, ўзгалар бизни масхаралаб кулиб юришмасин учун уни нима қиламан десанг ҳам ҳаққинг бор!

Шунда Раймали оға бунга жавобан «Ҳаёт менга умр шомида севги ҳадя этган бўлса, севмоқнинг нима уяти бор? Олам кенг, куним сизларга қолган бўлса, бошим оққан ёққа кетаман. Ҳозироқ Сариола отимга минаман-да, севгимга бораман ёки бўлмаса куй-қўшиқларимизу феъл-атворимиз билан сизларни безовта қилмаслик учун у билан бирга бошқа ўлкаларга бош олиб кетамиз» деди.

– Йўқ, кетмайсан! – деди Абдилхон ва дарҳол акасининг қўлидан дўмбирасини тортиб олиб, чилпарчин қилиб ташлади. Кўзи қонга тўлган йигитлар эса Сариола отни йиқитиб, бўғизига пичоқ тортидилар.

– Беҳуда уринаяпсанлар, пиёда бўлса ҳам, эмаклаб бўлса ҳам бораман, – деди таҳқирланган оқин.

– Йўқ, пиёда ҳам бормайсан, – дейишди-да, оқини қайин дарахтига қил арқонлар билан чирмаб боғлаб ташлашди.

Раймали оға укасига юзланиб деди: «Бадбахт иним Абдилхон, сен қуёшим ўчирдинг, ёруғ куним тун этдинг. Ёшим қайтиб, раббим менга севги ато этганда, дилбандимдан жудо этиб, мотамсаро гердайддинг, қувончингнинг боиси ҳам шундадир. Аммо шўрлик иним Абдилхон, қалбим уришдан тўхтаб, нафасим чиқмай қолгунга қадар қандай севги билан яшаётганимни билганингда эди! Бу ерда жисмимгина банди холос, жоним-дилим эса сабо каби кенг далани қучиб, ёмғир каби ерга сингиб кетмоқда. Мен ҳар лаҳзада у билан бирга, унинг қони, тандаги жони бўлиб яшайман».

Оқин эса қўллари орқасига қайрилган, эгни-боши тилка-пора бўлиб, қайинга боғлиқ турарди. У қўшиқ айта бошлади. Бу қўшиқ кейинчалик халқ орасида ёйилиб кетди.

Кечикиб келган муҳаббат қиссаси ана шундай.

Аслида севги ёш танламайди. Йигитнинг бошига қуш бир марта қўниши шарт эмас. Саксонбойлар, Тўқсонбойлар бўлган-ку! Ўтмишни қўя қолайлик. Россиянинг 80 ёшли машҳур шахматчиси Таймановнинг хотини 40 ёшларда (кичик фарзанди ҳали бешикда), аёли гроссмейстернинг катта ўғлидан анча ёш экан.

Тошкентда туғилиб вояга етган улкан санъаткор, режиссёр Юнгальд-Хилькевич 53 ёшида 18 ёшли Нодира деган қизга уйланган. Маэстро Нодирадан икки қиз кўрди. Георгий ака «Мен Нодира билан 18 йил яшадим, бундан кейин нималар бўлишини билмайману, лекин мутлақ бахт қандай бўлишини кўрдим» дейди.

Чингиз Айтматов чин севгининг рўёбга чиқмай қолганига ачиниб, ўқиб бу қисса моҳиятини моҳирона тасвирлашда, инсон қалби «дунёсининг барча эшиклари»ни ланг очиб беришда буткул сўз санъатини ишга солган.

Афсоналар, эпик ва воқеий ҳодисалар, халқ қўшиқлари мусиқасини таърифлашда Чингиз Айтматовнинг олдига тушадиган ёзувчи бўлмаса керак. Шу маънода «Қиёмат» романида келтирилган «Олтовлон ва еттинчи» номли грузин ҳикояси алоҳида эътиборга сазовордир. Балладада Грузияда шўро ҳокимиятини ўрнатишга қарши курашиб, мағлубиятга учраган жувонмард Гурам Жўҳадзе тўдасининг ватан билан видолашиб, Туркияга ўтиб кетиш олдидан фожеий саҳнаси тасвирланган. Олтита мардга чекист Сандро қўшилиб олган. У ана шу олтовлонни маҳв қилиши керак. Атрофдаги қишлоқлардан егулик-ичкилик, грузин виноси келтирилади.

«Шунда Гурам Жўҳадзе бундай деди: –Биродарларим. Биз ишимизни бой бериб қўйдик... Биз қон тўкдик. Бизнинг қонимизни тўкишди... Бошимизни олиб бегона юртларга кетамиз. Биз етти киши қолибмиз. Бир-биримизни охириги марта қўриб турибмиз... Келинглар, бир-бирларимиз билан хайрлашайлик, она Еримиз билан хайрлашайлик, грузиннинг нони-тузи билан хайрлашайлик, виноси билан хайрлашайлик... Келинглар, йўлимиз олдидан ичайлик, йўл олдидан қўшиқларимизни айтайлик...

Вино юракларга сархуш дов солди, ҳам қайғуни тўкиш истагини уйғотди. Кўнгиллар яна шодумонлик ва ҳасрат билан тўлди. Қўшиқ ўз-ўзидан қуйилиб келарди. У худди тоғу тошлар бағрини ёриб чиққан ва йўлида нима дуч келса, шуни гулаб-яшнатадиган булокқа ўхшарди. Улар оҳиста ота-боболарнинг қўшиқларини бошладилар. Сўнг тоғ ён бағридан тушаётган чашма сувидай қўшиқ саси аста кўтарилиб, борган сайин куч олди. Етовлари ҳам қўшиқни боплаб айтишарди. Негаки, қўшиқ айтмайдиган грузиннинг ўзи йўқ...

Қўшиққа янги қўшиқ уланар, вино ичилар ва ичилган сайин яна кўпроқ ичгиси келар, юрак ҳам шунга монанд аланга олиб ёнар, ёнган сайин яна майга ташна бўлар, яна қўшиқ тошарди.

Улар давра ясаб туришар, қўлларини бир-бирларининг елкаларига ташлашар, баъзан қамчидай ерга солинтиришар, баъзан эса билиб бўлмас ва кўриб бўлмас, лекин ҳар нарсани билувчи ва ҳар нимани кўрувчи илоҳий қудрат эшитсин дебми, қўлларини осмонга кўтарар эдилар. Агар Яратган ҳаммасини кўриб турган ва билиб турган бўлса, нега унда уларни ўз она Еридан қувғин қилмоқда... Халқ хотирасида сақланиб қолган ўша қадим кўшиқларда олис-олис замонларда рўй бериб ўтган азоб-уқубатлар, яхшилик ва ёмонликларнинг азалий тажрибалари, уларга ота-боболарнинг бағишлаган маънолари, улар орқали ҳис қилинган гўзаллик ва абадият акс этмасмиди, шулар ҳақида эмасмиди ўша кўшиқлар? Шунинг учун етовлон бир кўшиқ тугар-тугамас бошқасини улаб юборар ва кўшиқларнинг ҳалқаси сира узилмас эди... Бошқалар айтиши ман этилган, фақат подшоларнинг ўзларигина айтадиган кўшиқлар йўқ. Кўшиқ айт, қувна, яйра, дард чек ва йиғла, ўйнаб қол бу тириклик айвонида.

Ўша кеча ҳижрон чоғи алам ва илҳом билан кўшиқ айтаётган шу грузинлардан кўра, бир-бирига жондош, қадрдон одамлар дунёда йўқ эди. Кўшиқ оҳанглари уларни янада яқинлаштириб қўйганди... Дам якка-якка, дам ҳаммалари жам бўлишиб кўшиқ айтишар, дам худди ўлим олдидан ўйинга тушаётгандай гурсиллаб шахдам рақс бошлаб юборишар, сўнг яна давра ясаб қаторга туришарди етовлон грузин, тўғрироти олтовлон ва еттинчи...

Охирги кўшиқни айтамиз дейишди, кейин яна ва ундан кейин яна хайрлашув олдидан айтайлик дейишди, ҳеч тинчидиган эмас, яна даврага туришди, бошларини қуйи эгиб, кўшиқ бошлашди – оҳанг ер остидан гувиллаб келаётгандай ўйчан ва қудратли янграб борарди.

Гурам Жўхадзени йўқотиш ҳақида топшириқ олган Сандро гулханга ўтин ташламоқчи бўлиб, нарироқда турган ўтин ғарами ортига ўтди-да, тўппонча

дан ўқ узиб қўр йигитлар бошлиғи Гурам Жўҳадзени кулатди, шундан сўнг қолган бештасини отиб йиқитди...

Ҳаммаси тугади. Сандро яна бир марта ерга ағанаб ётган олтовлон атрофидан айланиб чиқди-да, сал чеккароққа ўтди. Маузернинг оғзини чеккасига тиради. Тоғларда яна бир ўқ овози садоланди. Бу еттинчи эди. У ҳам ўз қўшиғини айтиб битирганди...

Ўша еттинчи тантана қилиши, яшаши мумкин эди-ку! Лекин у буни истамади. Бунинг сабабларини тунтириш қийин».

Муסיқавий грузин балладаси ана шундай яқунланган экан.

Чингиз Айтматов «...мусиқа, тарона, муножот, қўшиқ қаердан, уларнинг одам боласига қандай зарурати бор?» деган савол қўйиб, ўзи жавоб беради:

«Ҳаёт, ўлим, муҳаббат, шафқат ва илҳом – ҳаммасини мусиқа айтади, зотан биз мусиқада энг олий ҳурликка эришамиз, бу ҳурлик учун эса онгимиз ёришган замонлардан бошлаб, бутун тарихимиз давомида курашганмиз, лекин унга мусиқадагина етишганмиз. Фақат мусиқагина барча замонларнинг ақидаларини енгиб ўтиб, доимо келажак сари интилади... Шунинг учун биз айтолмаган нарсаларни у айтади, шунга чорланган».

Мусиқа шундай илоҳий хилқатки, кишини бетакрор ижодга, илҳомга ундайди. Буюк мутафаккир Абу Носир Форобий (IX–X асрлар) мусиқашуноснинг илҳомини «завқ-шавқ энг юқори даражага етган пайт» деб таърифлаган экан.

Шам одамларга ёруғлик улашиши учун ёниши керак. Бастакор ҳам бошқаларга яхши кайфият, илҳом, завқ-шавқ бахшида этиш учун куйиб-пишмоғи, ёнмоғи, дард чекмоғи даркор. Ҳар қаандай улкан ижод фидойилик талаб қилади, ижодкор соғлигини, жонини фидо қилмас экан, ўз соҳасида улкан ютуқларга эриша олмайди.

Буюк физик, академик Лев Ландау (1908–1968) ижод пайтида овқатланишни ҳам унутиб, ҳолдан тойиб, ҳушини йўқотиб, йиқилиб қолар экан. Улуғ немис композитори Людвиг ван Бетховен (1770–1827) тинимсиз ишлайверганидан бўлса керак, 27 ёшидан қулоғи оғирлашиб, кейинчалик бутунлай кар бўлиб қолган. Беморлик ҳам, муҳтожлик ҳам, ёлғизлик ҳам унинг кучли иродасини бука олмади ва ички уқув, ҳистуйғу билан бирталай асарлар яратди, дирижёрлик қилди.

Буюк италян композитори, дунёдаги энг моҳир скрипкачи Никколо Паганини (1782–1840) фидойиликда ҳаммадан ошиб тушган бўлса керак.

Мусиқа... Ҳар доим ва ҳамма учун мусиқа буюк неъмат дейишади. Мусиқанинг чинданда муғаннийларга шон-шуҳрат, обрў, бойлик келтиргани рост. Лекин Паганинини бу жумлага киритиб бўлармикин? Никколо гўдаклигидан бошлабоқ кечаю кундуз мусиқа машқ қилавериб, ҳолдан тойганидан жонсиз бўлиб, чўзилиб қолади. Уни тобутга солиб дафн қилмоқчи бўлганларида, бола кўзини очади. У 11 ёшида биринчи бор концерт бериш учун саҳнага чиққанидаёқ халқ унинг моҳирона мусиқий санъатига маҳлиё бўлиб қолади. Мусиқа асирликдан қутулгандай, зални тўлдириб, боланинг мусиқий руҳини ҳам парвоз қилдиради. Қаттиқ ҳаяжонланганлигидан бола концерт охирида деярли эс-ҳушини билмай ётиб қолади.

Орадан бир неча йил ўтгач, фаришта тимсол бола вояга етиб, қўлига скрипка олиб, концерт бера бошлади дегунча, скрипканинг ёқимли товуши ҳаммани сеҳрлаб қўяр ва созанданинг бесўнақай гавдаси қандайдир жўшқин жозоба касб этгандай кўринар эди.

Немис шоири Генрих Гейне Паганинининг бир концертида бўлар экан, шундай деб ёзган: «Товушлар осойишта, улуғвор парвоз қилиб, авж олгандан авж олиб борди ва теварак-атроф кенгайиб ва юксалиб

борган каби улкан бир бўшлиқ ҳосил бўлдики, буни жисмоний кўз билан эмас, фақат илоҳий кўз билан илғаш мумкин эди. Ана шу бўшлиқнинг ўртасида ёруғ шар порлаб турар, шар устида эса скрипка чалаётган алп қомат, мағрур, улуғвор инсон у ёқдан бу ёққа юрар эди. Бу қандай шар эди? Қуёшмиди? Мен била олмадим. Лекин бундай қарасам, Паганини экан. Бу сайёра – инсон эдики, буткул коинот бир маромда тантанавор, илоҳий мақомда шу инсон – сайёра атрофида гирдикапалак айланмоқда эди».

Бу шоирнинг шоирона гаплари эди. Лекин Паганинининг шахсий ҳаёти ҳавас қиладиган даражада жозибали эмас эди. Оилавий ҳаётда буюк машшоқ бахтсиз эди. Соғлиги яхши эмас эди – бир қанча касалликлардан бутун умри қийноқда ўтди. Паганинининг машқларидан одамлар ҳузур-ҳаловат, завқ-шавқ олаётганда бастакорнинг ўзи қийшиқ умуртқа поғонаси, буйраклари оғриғидан азоб чекаётган бўлар эди. Лекин у саҳнани тарк этмас эди. Унинг скрипкасидан чиққан мўъжизали товушлар бастакорнинг жон азобининг қийноқ садолари ҳам эканлигини залдагилардан биронтаси сезмас эди.

Паганини скрипка менинг барча кучларимни олиб қўйди, деган экан. Аслида, аллома ёшлигини ҳам, гўзаллигини ҳам, соғлигини ҳам, жонини ҳам скрипкага бахшида этган эди. Буюк Бетховен ҳам бутун борлигини муסיқага сарф қилган эди.

МУСИҚАНИНГ МЎЪЖИЗАЛАРИ

«Мен физик бўлмаганимда албатта мусиқачи бўлган бўлур эдим. Кўпинча мусиқа орқали фикр юритаман, мусиқа таъсирида орзуларга чўмаман», деган экан ижодий тафаккурнинг эталони ҳисобланган буюк олим Альберт Эйнштейн. Даҳо физик айниқса Моцартнинг сонаталарини яхши кўрар экан. Олим «Мусиқа менга мураккаб масалаларни чуқур ўйлаб топишга ва

ҳал қилишга ёрдамлашади, ўзимнинг қўққисдан скрипкада тайёргарликсиз қилган машқларим эса кўпинча менинг онг - фикримни йўлга солади» дер экан.

Альберт Эйнштейннинг илмий кашфиётлари мусиқа таъсирида дунёга келган бўлса не ажаб. Аслини олганда, юрган-турганимизда ҳам мусиқа санъати бизнинг кайфиятимизни бутунлай ўзгартириб, бошқа йўлга солиб юборишга қодир.

Хўш, мусиқа эшитганда инсон миясида қандай ўзгаришлар рўй беради?

Мусиқа асарларини ҳар ким ўзича қабул қилади. Профессинал мусиқачи, мусиқа шайдоси, ҳаваскор ва мусиқани гоҳ-гоҳида эшитадиган киши концертда куйларни ҳар ким ўзича тушунади. Бунда тажриба, эстетик дид ва кайфият катта роль ўйнайди. Ҳар қандай бўлганда ҳам мусиқий оҳанглارнинг инсон танасига, миясига таъсири шубҳасиздир.

Мусиқанинг хилма-хил таркибий қисмларидан ритм (вазн) айниқса катта роль ўйнайди: юракнинг уруши, нафас олиш, сайр қилганда қадам ташлаш – ҳаммаси ритмга бўйсунган. Ритмли музика одамнинг ҳаракатларини тартибга солиб турар экан. Мисоллар кўп. Аутизм касаллиги дастидан бола қўллари қалтираб, ботинкаси ипини тешикларига киргиза олмаган. Шунда бу жараёни тушунтириб берадиган ашулани қўйиб беришган. Қўшиқ ритми таъсирида бола тўғри ҳаракат қила бошлаган ва ботинкасининг ипини бемалол боғлаган.

Мусиқанинг инсонга таъсирини исботлайдиган мисоллар тўлиб ётибди: инсон танаси ҳаракат суръатига ва ритмга бўйсунар экан.

Масалан, барокко (16-18 асрлар) ва классицизм (17-19 асрлар) даври мусиқаси кишидаги юрак урушини секинлаштирар ва таскин берар, қон босимини пасайтирар ва оқибатда ахборотларни яхши ишга солишда мияга ёрдамлашар экан. Бах ва Моцартнинг асарла-

ри дақиқасига 60 зарб билан секин ишлайдиган суръатда ёзиб олинса, миянинг ҳар иккала ярим шарини ишлатиб, янги маълумотларни самарали ўзлаштиришга мажбур қилар экан.

Бунинг сабаби шундаки, XVIII аср мусиқаси қатъий мелодик қонуниятларга асосланган. Ритм алмашса, кайфият ўзгаради. Мураккаб мелодик оҳанглarning алмашиш қонуниятларини инсон осонгина ўзлаштириб олади, организм уйғунлик билан ишлай бошлайди.

Мусиқанинг бу хусусиятини болгар психологи Георгий Лозанов амалда биринчи марта синаб кўрди. У чет тилларни ўрганишнинг шундай системасини ишлаб чиқдики, бунинг оқибатида студентлар бир йил давомида ўрганиладиган материални – бир мингга яқин сўз ва ибораларни бир кунда ўзлаштириб олдилар. Лозанов дарс вақтида минутига 60 зарбли суръатда чалинадиган барокко мусиқасини кўйиб кўйди ва катта муваффақиятга эришди. Оқибатда, студентлар жамики ўрганган сабоқларини йил ўтгандан кейин ҳам шу бугунгидай эсда сақлар эдилар.

Мусиқа ва хотира. 1982 йилда Шимолий Техас университети олимлари ҳам худди шундай, лекин анча кенг тажриба ўтказдилар. Тажрибага қатнашадиган талабаларни уч гуруҳга бўлдилар ва уларга учта бир хил тест таклиф қилдилар. Ёдланиши керак бўлган сўзлар ёзилган варақлар ҳамма талабаларга берилди. Биринчи кун студентлар икки тестдан ўтдилар, учинчи тест эса бир ҳафтадан кейин ўтказилди. Барча тестлардаги сўзлар бир хил эди. Биринчи гуруҳдаги студентларга немис композитори Георг Фридрих Генделнинг (1685–1759 йиллар) «Сув устидаги мусиқа» деган асарини эшитишга кўйиб кўйдилар ва улардан сўзларни ёдлашгина эмас, балки уларни кўз олдига келтириш, тасаввур қилиш талаб этилди. Иккинчи гуруҳ студентлари ҳам Гендель мусиқасини эшитиб ўтирдилар, лекин улардан сўзларни айтиб бериш та-

лаб қилинмади. Учинчи гуруҳ эса сўзларни мусиқа-сиз ёдлайдиган бўлди. Мусиқали тестдан ўтган студентлар анча кўп сўзларни ёдлаганликлари биринчи кунидек маълум бўлди. Бир ҳафтадан кейин эса учинчи гуруҳгина эмас, иккинчи гуруҳнинг ҳам биринчи гуруҳдан орқада қолганлиги маълум бўлди. Техас олимлари шундай хулосага келдиларки, мусиқа маълумотларни 100 фоиз ўзлаштиришга имкон бермаса ҳам ўзлаштиришни анча осонлаштирар экан.

Олимларнинг Гендель асарларидан «Сув остида мусиқа» сени танлаб олишлари бежиз эмас эди. Гап шундаки, бу асарни композитор хотирани йўқотишга ва стрессга (қаттиқ хаяжонланишга) қарши даво сифатида ёзган эди.

Шуниси аниқки, Гендель Англия қироли Георг I саройида хизмат қилар эди. Қирол ўзининг хотираси ва асабларини даволайдиган сюита яратишни илтимос қилади. Қирол мусиқанинг касалликларга даво эканлигини Библияда ўқиган эди. Библиядаги ривоятлардан бирида айтилишича, Саул исми подшонинг хотира ва асаблари мусиқадан шифо топган экан.

Мусиқанинг яна бир ажойиб хусусияти бор. Мусиқа онгимизга янги билим олиб кириш билан бирга, хотирамизга ёзилиб қолар экан. Оқибатда, миямизга кирган ахборотлар мусиқа билан бирга эса келар экан, яъни бирон нарсани мусиқа остида ўргансангиз, такрорласангиз материал яхши эса қолар экан.

Санъат бизни иштирокимизсиз – ҳис-туйғуларимизсиз ва тафаккур-фикрларимизсиз ҳам ўзгартира олар экан. Композитор Сильвестров «Мусиқа – дунёнинг ўзи ҳақидаги кўшиғидир» деган экан. Ана шу кўшиқнинг бизнинг табиатимиз билан ҳамоҳанг эканлиги шундан бўлса не ажаб!

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – ЗАМОНАМИЗНИНГ ДАҶО АДИБИ

Замонамизнинг классиги, буюк қирғиз ёзувчиси Чингиз Тўрақулович Айтматов 2008 йил 12 декабрда 80 ёшга тўлган бўлур эди. «Чингиз Айтматов воқеликни бадиий образларда акс этдирар, бизнинг ҳис-туйғуларимизга ва кечинмаларимизга чуқур таъсир кўрсатар экан, ўз асарлари билан дунё адабиёти хазинасига катта ҳисса қўшди», – деб ёзган эди Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов.

Шу муносабат билан биз жаҳон адабиётида Ч.Айтматовнинг ўрни тўғрисида ўз мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз.

Ёзувчи ва файласуф Чингиз Айтматов – умумбашарий ҳодиса. Унинг шиддатли фалсафий сўзи ва ҳис-туйғуси шу қадар қудратлики, аллақачондан буён дунёдаги кўплаб одамларнинг бошларини қовуштирмоқда.

Турли халқларнинг ва турли замонларнинг бошқа даҳо ёзувчилари билан бирга, мутафаккир ва Сўз заргари Айтматов замонавий инсон ички дунёсининг ажралмас таркибий қисми, жисми-жонининг тирик бўлагидир десак, ҳеч ҳам муболаға қилмаган бўламиз. Шу ҳам муболаға эмаски, биз бугун инсон интеллектининг қудрати, унинг меросийлиги, боқийлиги, байналмилаллик табиати Айтматов номи билан боғлиқ деб таъкидлаймиз. Бугун адабиётнинг жамиятдаги олий бурчи ҳам Айтматов номи билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

Ва бугун ҳар биримиз: «Менинг Айтматовим! Бизнинг Айтматовимиз!» дейишга ҳақдимиз.

Мен яхши тушунаман, Айтматов ҳақида қандайдир янги сўз айтиш қийин, чунки жаҳон адабиётшунослигида бутун бир йўналиш – айтматовшунослик шакланган. Шунинг учун мен ёзувчи ўлмас асарларининг оддий китобхони ва томошабини сифатидагина бир неча оғиз сўз айтмоқчиман.

Ҳозирги пайтда Ч.Айтматов асарлари масофа ва вақт билан ҳисоблашмасдан, давлатларнинг чегараларини-ю, тоғлар ва чўлларни, денгизлару дарёларни кесиб ўтиб, дунё бўйлаб олға шаҳдам қадам ташламоқда, ёзувчи асарларидан борган сари узоқроқ ўлкаларда ва кўпроқ халқлар баҳраманд бўлишган сари сайёра халқлари орасида Айтматов дунёшунослиги доираси янада узоқроққа кўпроқ ёйилмоқда ва кенгаймоқда. Айтматов барча тилларда ва шеваларда яшамоқда.

ЮНЕСКОнинг қуйидаги маълумотлари ҳозирги жаҳон адабиётида ёзувчи асарларининг бутун дунёда тан олинганлигини кўрсатади: ЮНЕСКОНИНГ сўнгги маълумотларига қараганда В.Шекспир ва Л.Толстойдан кейин Ч.Айтматов дунёда асарлари энг кўп ўқиладиган ёзувчи ҳисобланади. Унинг асарлари 176 тилга таржима қилинган ва умумий тиражи 80 миллион нусхада чоп этилган. Бу рақам тобора ортиб бораётир.

Ўзбек халқи Айтматов асарларини ўз она тилида ўқимоқда ва оқибатда жаҳон адабиётидан баҳраманд бўлмоқда. Давлатимиз раҳбари айтганидай «Чингиз Айтматов ўзбек халқига яқин эди ва у ўз Ватанига садоқат билан хизмат қилишнинг рамзи сифатида хотирамизда абадий қолажак».

Айтматов сўзининг ҳаётий кучи нимада, у бизларни, XXI аср одамларини қайси фазилатлари билан мафтун қилмоқда? Бу саволга бирдан жавоб бериб бўлмайди. Кейинги ярим аср давомида Айтматовнинг ижоди, унинг ҳаётий фалсафаси ҳақида, унинг бадиий образлари тўғрисида кўплаб жиддий асарлар яратилди.

Шуниси қизиқки, Айтматов ёзувчи ва мутафаккир сифатида қанчалик камтарин бўлиш баробаринда, шунчалик буюқдир. Эҳтимол, шунга кўра ҳам у барча учун сеvimли ва одмидир. Айтматов асарларида бизни мафтун қилган нарса шарқий экзотикагина

эмас. Айтматов ижодининг сири шундаки, у инсон ҳаётининг, шахс, жамият ва давлатнинг энг туб ва энг муҳим, долзарб ва азалий муаммоларини кўтариб чиқади ва ҳаяжонли бадиий образларда ифодалаб беради. Айтматов адабиёт мавзусининг энг нозик марказий нуқтаси инсон эканлигини топа билди, чиндан ҳам адабиётнинг мавзуси – авваламбор инсоншуносликдир.

Ч.Айтматовнинг асарлари – ҳикоялари, қиссалари, романлари, эсселари, мақолалари, диалоглари кишини ўйлантириб қўяди, фикр-мулоҳаза қилишга ундайди.

Ҳақиқий инсон қандай бўлмоғи керак, унинг олий бурчи ва ҳаётининг мазмуни нимадан иборат – Айтматовни безовта қилиб ҳаяжонга солган ва бизларни бугун ҳам ҳамон ҳаяжонга солаётган оддий ва мангу муаммолардир.

Ана шу тарихий ва ҳаётий саволларга жавоб берар экан, Айтматов ёвузлик, маккорлик, пасткашлик, ҳокимиятпарастлик ва золимликни шафқатсизлик билан фош қилди.

Ана шу саволларга жавоб қайтарар экан, Айтматов ўз қаҳрамонларида фикр ва руҳ озодлигини, эзгулик билан ёвузликнинг муросасиз курашини тараннум этди, у адолат курашчиларини, ўта виждонли кишиларни улуғлади. Олижаноб фазилатлари, вафодорликлари, пок орзу-ниятларию хоҳиш-истаклари билан қаҳрамонлик кўрсатган кишиларни илоҳий зотлар сифатида кўкларга кўтарди.

Ч.Айтматовнинг ҳикояларидан тортиб романларигача – ҳар бири ўзича шоҳ асардир. У ҳокимиятнинг эркатойи бўла туриб, совет воқелигининг даҳшатли манзараларини қаламга ола билди.

Ч.Айтматов томонидан маданиятга ва сиёсий лексиконга киритилган ментал фалсафий тушунчалардан бири Манқурт сўзидир. «Манқурт» – хўжайиннинг айтганини сўзсиз ижро этадиган қул. Манқурт ҳақидаги

афсона бутун дунёга ёйилди. Таниқли япон гуманисти Дайсеку Икэда Чингиз Айтматов билан диалогда муаллифга тан берган эди: «Сиз хотирасизликнинг қуликка олиб келажаги ҳақида бутун дунёни огоҳлантирдингиз».

Ёзувчи буларнинг ҳаммасини уддалади ва ана шу жасорати туфайли Айтматовнинг номи боқий қолажак. Унинг кўпгина адабий қаҳрамонлари ёвузликнинг қора кучлари билан беллашувларда фожиали нобуд бўладилар, ҳалокатга учрайдилар (аслида унинг реализми ва тарихийликнинг ҳаққонийлиги ҳам инчунун ана шундадир), айна вақтда бу оптимистик фожиалардир, рўшноликнинг зулмат устидан, янгиликнинг эскилик устидан, ижобиятнинг салбият устидан маънавий галабасидир.

Айтматов яратган образларнинг ички зиддиятлар туғени: шубҳа ва рашк, муҳаббат ва нафрат, ижтимоий бурч билан бир қаторда, ўз шахсий ҳаёти тўғрисида ўйга толиш ва қайғуриш каби худди ҳаётдаги янглиғ барча инсоний фазилатлар соҳиблари эканлигини кўриб, қойил қолмаслик мумкин эмас.

Бугун замонавийлик ҳақида қалам тебратаётган ёзувчиларимизда Айтматовникига ўхшаган бадий кўлам, ҳаётий ҳодисалар қамрови баъзан етишмайди.

Замонамиз, воқелигимиз зиддиятли тарихий воқеаларга, маънавий янгилашниш ва янги инсоннинг руҳий қашшоқланиши каби теран жараёнларга тўлиб тошганки, ёзувчилар жамият олдида катта қарздор бўлиб қолаётир. Шу муносабат билан бадий маҳоратни кўпроқ Айтматовдан ўрганиш керак. Авваламбор шунинг учунки, Айтматов ижобий қаҳрамон, инсонийлик ва собитқадамликнинг буюк санъаткоридир. Қайси асарини олманг, авваламбор, ақлан ва жисмонан бутун, оташин, маслакдор кишиларга тўғри келасиз.

Шуни айтиш керакки, Айтматовнинг ижобий қаҳрамонлари образи ортида муаллифнинг ўзи туради, ана шу қаҳрамонлар – унинг идеаллари ва муҳаб-

батидир. Айтматовнинг ички эҳтирослар ҳароратидан ёнаётган, ёвузликлар билан тўқнашувлардан қайтмайдиган, ўз виждонига қарши иш қилмайдиган, ҳаётдаги барча жирканчиликларга ва разолатларга қарши ошкора жангга кирадиган ана шу ажойиб қаҳрамонлари бизлар учун қимматли ва севимлидир. «Жамила», «Биринчи муаллим», «Момо ер», «Алвидо, Гулсари», «Оқ кема», «Асрга татигулик кун», «Қиёмат», «Охирзамон нишонлари», «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) асарларининг қаҳрамонлари ёки бошқа адабий персонажлар бўлсин, биз уларнинг буткул инсоний фазилатларини билиб оламиз, биз уларнинг хурсандчиликларига ва ташвишларига шерик бўламиз, ўзимизни кўрамиз.

Халқ достони услубида яратилган «Оқ кема»дан тортиб «Жамила»даги соф муҳаббатгача (француз ёзувчиси Л.Арагон таъбири билан айтганда: «Бу – муҳаббат ҳақида дунёдаги энг ажойиб қиссадир») Айтматовнинг бадиий қаҳрамонларида инсон қалбининг чексиз-ҳадсиз теранлигини кўрамиз. Шундай ҳис-туйғу ва фикр-мулоҳазалар самимийлиги ва софлиги билан ҳозир ҳам мафтун қилади, юракларимизга оғриқ ва қийноқ солади, бизларда эзгуликнинг юксак ибтидосини уйғотади.

Айтматовнинг ўта бой ижоди шу ҳақиқатни яна бир бор таъкидлайдики, давр хусусиятларини акс эттирадиган, фақат ҳаққоний, чинакам халқчил ва чинакам ажойиб санъатгина жаҳон ҳамжамиятининг мулкига айланиб яшайверади.

Ч.Айтматовнинг ижодий мероси ҳақли равишда жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари сирасига киради. Унинг ижодига қизиқиш камаймаяжак.

Ёзувчининг адабий мероси келажак сари қадам қўймоқда.

Инсон виждони поклиги ва буюклиги тимсоли бўлмиш буюк адиб авлоддан авлодга ўтиб бораверади ва бу ҳаракат мангудир.

Айтматовнинг ижодида инсон ҳаёт йўлининг меросийлигини, умуминсоний маданият жамғармасини, гўзаллик деган халқ тушунчасининг исботини кўриш мумкин.

Ф.Шеллинг айтганидай, Ч.Айтматов «ўзида Вақтни ва коинотни маънавий жиҳатдан мужассамлаштира оладиган кишилар» жумласидандир. Ана шунинг учун ҳам тарихимизни тушуниб олиш учун Айтматовнинг фалсафий ғояларини ва бадий кашфиётларини, унинг олдиндан кўра билганларини ва нималардан ҳадиксираганликларини, унинг истинодларию инсонга бўлган чексиз ишончини билиш муҳимдир.

Йўқ, инсон қум зарраси эмас, чунки кишилик зотининг буюк Айтматовдай вакиллари бор.

Айтматов – ҳаёт қирғоғига ҳамишаликка урилиб турадиган океан тўлқинидир.

Ч.Айтматовни жаҳон адабиётидан ҳеч ҳам ажратиб бўлмайди. XX аср адабиётини Ч.Айтматов асарларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Жаҳон адабиётининг барча шоду хуррамликларию мусибатларини, зиддиятларию изтиробларини, катта-кичик фожиаларини ҳам Айтматовсиз тасаввур қилиш қийин. Ч.Айтматов – ёзувчи ва файласуф сифатида сайёравий ҳодиса эди ва шундай бўлиб қолаверади.

Рим клубининг президенти Петер Устинов Чингиз Айтматов ҳақида бундай деган: «Мен Иссиққўл Форумининг биринчи учрашувида иштирок этганман, форум бошида улкан кишилар – ўша вақтда совет давлатининг бошлиғи Михаил Горбачев ва Чингиз Айтматов турганлар.

Вақт талаби ва дунё атрофидаги хавф-хатарлар шароитида фикрларни рўёбга чиқариш воситасини топиш учун Шарқ билан Ғарбнинг интеллектуалларини йиғиш ғояси Чингиз Айтматовга насиб бўлди».

Ч.Айтматов ўзининг ижодий истеъдоди билан бутун дунёни забт этди. У замонавий жаҳон адабиётининг энг йирик, энг кўп ўқиладиган ва севимли

насрнависларидан биридир. Айтматов замонавий адабиёт тарихида янги саҳифа очибгина қолмасдан, уни ўзгача, «айтматовчасига» фалсафий-бадий мазмун билан янада юқори даражага кўтарди. Ана шунинг учун Чингиз Тўрақуловичнинг истеъдодини қадрловчи кўпдан-кўп китобхонлар «Раҳмат! Сизнинг китобларингиз, рўшнолигингиз учун, инсондаги пок ва энг яхши хислатлар йўлида курашингиз учун раҳмат» деб айтганлар ва хат ёзганлар.

Чингиз Айтматов «Қиёмат қойим алақачон бошланган, лекин буни кўриш учун одам ўзини мажбур қилиши керак» деган.

Ёзувчи ўз асарларида кишиларнинг ёвузликлари, гуноҳи азимлари, ноинсофликларининг кўз кўриб қулоқ эшитмаган даражада авж олиб кетаётганидан ташвишга тушиб, бонг ургани бежиз эмас эди. Жумладан, «Кассандра тамғаси»да санаб ўтилган очарчилик, янги касалликлар, урушлар, иқтисодий бўҳронлар, жиноятчилик, фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, ирқчилик, экологик ҳалокатлар каби мусибатларнинг авж олиши охирзамон, қиёмат қойим нишонлари эмасмиди?

Олимлар Ер куррасини жонли мавжудот деб билиб, сайёрамизнинг турли бурчакларида тобора кўпроқ такрорланаётган зилзилалар, довуллар, тошқинлар каби даҳшатли табиий офатларнинг юз кўрсатиши кишиларнинг гуноҳи кабиралари қасдига Ернинг жавобидир дейишмоқда.

Буюк ёзувчи Чингиз Айтматов, юқорида айтганимиздек, бутун дунёни ўз қалами билан забт этди. Бу юриш Қирғизистоннинг Талас водийсидаги кичкинагина Шакар қишлоғидан бошланган. Ёзувчининг киндик қони томган жой ана шу Шакар овулидир. Машҳур таржимашунос олим Ғайбулла Саломов айтганидек, «Ҳайратга лойиқ; ана шу «қандайдир» Шакар айили, Хизр назарига тушган эканки, мавлоно Чингиз Айтматов туфайли дунё адабий харитаси марказла-

рининг бирига айланди. Бироқ булар таъбир жоиз бўлса, адибнинг заминий Ватани, она макони. Бундан ташқари, унинг адабий «ватанлари» ҳам бор. Булар Қозоғистон, Орол, Ўзбекистон, Болтиқ бўйи давлатлари, Гуржистон, тарихий Бобил, Фаластин ва бошқалар. Нарёғи то ҳудудсиз коинотга қадар чўзилиб кетган кўз илғамас кенгликлар».

Демак, Чингиз Айтматов – жаҳон фуқароси. Ватани – бутун дунё. Миллати – Инсон.

Отахон ёзувчимиз Комил Яшин Чингиз Айтматов ижодини кўкўпар Олатов чўққиларига қиёс қилган эди.

Биз қуйида буюк адибнинг сўнгги романи тўғрисида ўз фикримизни билдирмоқчимиз.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ МАНГУ ҚАЛЛИҒИ

Улуғ ёзувчи ва сайёра миқёсида фикрлайдиган мутафаккир, инсон қалбининг куйчиси Чингиз Айтматов ижодидаги энг ҳайрон қоларли жиҳат – бу ҳамма вақт даврга ҳамоҳанглик. Унинг сўнгги «Тоғлар қучаётган замон» (Абадий қаллик) романи ҳам бундан мустасно эмас. Ёзувчи ушбу асарини қарийб ўн йил мобайнида ёзди. Унинг илк ҳикоялари ва қиссаларида шафқатсиз реализм ва хотирасидан айрилган манқуртлар, Понтий Пилат ва биороботлар тасвирланган бўлса, кейинроқ яратилган рамзли романларига теранлик, кўп маънолик ва публицистик шиддаткорлик хос эди. Албатта, яратилган адабий-фалсафий дурдоналарнинг сони эмас, сифати муҳим. Бир қарашда адиб адабиётда ўз сўзини айтиб бўлгандек туюларди. Бироқ Ч.Айтматов янги асари билан адабиётда янги сўз айтишга муваффақ бўлганлигига гувоҳ бўламиз.

Тинмай ўзига чорлайдиган ва тутқич бермас, дилхоҳ ва хаёлий адабий қаллик – Илҳом париси яна Ч.Айтматовга кулиб боқди. Ҳаёти сўнггидаги охириги романида бамисоли қоялар ўртасидаги кўлдаги сингари

глобаллашув шароитларида қирғиз халқининг кўп асрлик тарихи ва маданияти жаҳон цивилизацияси билан уйғунликда унинг ижодий йўлини ёритди.

Романнинг дастлабки саҳифаларидан бошлаб кўз ўнгимизда биз қўмсаган таниш ва донишманд ҳикоянавис ва устоз Чингиз Айтматов намоён бўлади. Ҳозирги замон жаҳон адабиёти классигининг барча олдинги асарларида қўлланган анимация, яъни ҳайвонларга инсонларга хос хислатлар бағишлаш яна «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллик) романининг бадий тузилиши архитектуроникасига киритилган. Ҳайвонларнинг ўзини тутиши ва ҳар хил одатларини яхши биладиган санъаткор-анималист Ч.Айтматовнинг ширали, такрорланмас услуби ўзига ром этади. Эҳтимолки, бунда кўчманчи (номад) маданият менталитети оҳанглари ва профессионал зоотехникнинг билимлари қўл келгандир. Қари, бой тажрибали қорлар илвирси ўз тақдири поёнига етаётган дамларда ҳали ҳаёт учун курашни давом эттиради. Кучга тўлган ёшлик дамларини, ҳаётнинг самовий мусиқа оҳанглари эслайди. Ўша дамларни қайтармоқ учун ёлғиз жонини ҳам қурбон қилмоққа тайёр эди. Шу боисдан у наъра тортиб бўкирар, ўкирар, алаמידан чиқмоқчи бўлар, армонларига дармон топмоқчи бўларди. «Олам бўм-бўш ҳувиллаб қолди. Шунда Жаабарс охириги марта бир маҳаллар қовушмоқ ўйинларида бошидан кечирганидек, оламтобни чорлаб ўкириб сурон солмоқни, тоғлар, шаршаралар ва ўрмонларнинг фусункор сасларини, ўшандаги самовий мусиқа оҳанглари тингламоқни этади, аммо олам сув қуйгандек жимжит эди...

Юксак тоғларнинг кечаги ҳукмдори тоғларда боши оққан томонга ёлғиз ҳарсиллаб кетиб борарди. Ҳаёт муқаррар тарзда охир-оқибат сўнади, кунларни орқага қайтариб бўлмайди. Жаабарс ҳаётнинг сўнгги дамларини ёлғизлик ва кимсасизликда ўтказиш учун бошпана – гор то-

пай деб, тоғдан тоққа лўкиларди. Ваҳший махлуқ ҳали кейинроқ унинг аччиқ қисматига бир инсон ҳам шерик бўлажагини табиийки ҳаёлига ҳам келтирмасди».

Ҳайвонот оламининг мавжуд бўлиши учун кураш инсон ижтимоий ҳаётининг ўзига хос метафораси ҳисобланади. Уларнинг ҳам ўз йиртқичлари ва зоҳидлари бор, «текинхўр ғаламислар – чиябўрилар, тулкилар, бўрсиқлар, шаллақи бозор қузғунлари».

Бутун роман давомида табиат ва цивилизация, инсон ва ҳайвон параллел қиёсланади, уларни ифодалаган асосий образлар тасвирланади. Ақлдан четдаги нарсанинг тагига етаман деб уриниб, фақат бир нарсани тахмин қилиш мумкин, у ҳам бўлса инсон ва қор илвирсининг бир-бири билан қандайдир самовий боғланганликлари, самовий туташганликлари, қайсидир маънода, яна ўша қазою қадарнинг амри-иродаси билан битта буржнинг юлдузлари остида ёруғ дунёга келганликларидир, деб тахмин қилиш мумкин. Шундай бўлса ҳам ажабмас.

Ч.Айтматов бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Яна ажабмаски, улар ер юзида бир-бирларининг борликларидан хабардор ҳам эмасдилар.

Зеро, уларнинг бирови одамлар минди-минди бўлиб кетган, аҳолисининг зичлигидан тарс ёрилай деб турган, кўчалари бозорга айланган, кабобларнинг ҳидлари кўкка ўрлаган, қовоқхоналари тинимсиз шинавандаларни чорлаган сериздиҳом азим шаҳарда турар; иккинчиси эса чўққиларини кўз илғамас юксак тоғларда, ваҳший қоялари ўғрайган дараларда, қуюқ қоронғу арчазорлар, олти ой муз-қори эримайдиган терскайларда истиқомат қиларди. Шунинг учун уни қорли тоғлар илвирси деб аташарди. Илмда эса баланд зирвали тоғлар ҳақида шундай бир илм ҳам бор – уни йўлбарслар туркумига, мушуксимонлар оиласига мансуб, қорли Тиёншон йўлбарси деб аташади. У яшайдиган жойлардаги аҳоли бу ҳайвонни «жаабарс»

(ёй ўқидай барс) деб атайди, бу унинг табиатига ҳам жуда мос – баногоҳ сакраган чоғда ростдан ҳам худди ёй ўқидай учиб боради. Яна уни «қор кечган ил-вирс» ҳам дейишади. У доим кўкси билан қорларга ботиб юради... Бу ҳам бор гап... Ўзга махлуқлар қор уюмлари остида қолиб кетишдан қўрқиб, бошқа йўл қидирганда, у эса азамат зўрабор – олға ташланади...»

Ч.Айтматовнинг фикр-мулоҳазалари оҳиста дастлабки манбадан – табиатдан, афсоналар ва удумларда ифодаланган ибтидоий маданиятдан XXI асрнинг прагматик ва шафқатсиз бозор цивилизацияси томон боради. Айни мана шу ўринда «одамлардан бешиб тавба-тазарруга берилган, муҳаббатининг қудрати, дард-ҳасрати чексиз» муқаддас «Абадий қаллиқ» образи қалқиб чиқади.

Бозор ва глобаллашув шароитларида табиат ва цивилизация олами Ч.Айтматов томонидан уларнинг мавжуд бўлиш, яшаш учун азалий бирлиги ва курашида алангалаб етилади. Шундай бўлган эди, бугун ҳам шундай. Фақат: **«Илгари замонларда чиройли аёлни отга ўнгариб олиб қочишса, эндиликда уни доллар тўлдирилган қоп устига итқитишади, кейин аёлнинг ўзи йўртиб кетаверади. Тезликни ошириб, доллар уюрларига ўзини уради...»**

Роман Ч.Айтматовга хос бўлган тарихий-мифологик ва фалсафий-ахлоқий негизга асосланган ҳикоя қилиш рефлексияси билан чулганган. Асарда ёзувчининг замондошлари бўлган бизларга жуда таниш бўлган ҳаётнинг аниқ реалликлари тасвири учрайди. Кўтаринки ҳикоя услуби одатий тасвирлар билан алмашиб туради. Ч.Айтматовнинг тафаккуридан инсон руҳининг юксаклигини ҳам, ердаги тирикчилик комида унинг ҳеч нимага арзимаслигини ҳам бирдай қамраб олган. Бу жиҳатдан қуйидаги сатрлар ибратлидир: **«Илк қайта қуриш йилларида ўзининг журналистлик юмушлари билан Лондонга бориб қолиб, анжуман ўтаётган ҳашаматли меҳмонхо-**

наларнинг бирида ҳамма қулайликлар муҳайё ҳожатхонада шипданми аллақайлардан мусиқа садолари ёғилиб турганига дуч келди. Одамлар ҳожат учун кириб чиқишар, чиннидай хоналарда заруратларини бажаришар, табиийки, артинишар, суртинишар, томоқларини қаттиқ қоқишар, чаноқларнинг сувларини шалдиратиб, гулдурос билан туширишар, буларнинг ҳаммаси узра улар шарафига Шопен ёки бошқа бирор мусиқа даҳосининг гўзал асари янграб турарди. О, ноён юксакликлардан оқаваларга қандай оҳанглар ёғиларди-я! Унинг ақли шаҳар маданиятининг бу каби қулайлигини сира тушунишни хоҳламасди. Ахир мусиқа бу Худога етмоқ, руҳнинг конноти-ку».

Ч.Айтматовнинг мусиқа ҳақидаги фикрлари таниқли немис файласуфи. иррационализмнинг энг машҳур мутафаккирларидан бири Артур Шопенгауэрнинг фалсафий-эстетик қарашларига яқин. У бундай деб ёзган эди: «Санъатнинг мақсади руҳни ҳаётнинг азобуқубатларидан халос этишдир. Санъат бизни ҳаётнинг кундалик ташвишларидан озод қилади». Немис романтигининг ушбу сўзлари «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллик) романи пафосига ҳамоҳангдир.

Арсен Саманчин – мафкуравий қаҳрамон, бу билан «Қиёмат» романидаги Авдий Каллистратовни ёдга туширади. У ҳам унга ўхшаб ҳақиқатни излаб Абадий қаллиқни топган мафкуравий қочоқ. Романда Ч.Айтматовга хос бўлган теран «Сўз самоларда Худони боқади. Сўз Коинотнинг сутини соғади ва у сут билан авлод-авлодлар оша, замон-замонлар оша бизни боқади. Шу сабабдан ҳам, Сўздан ташқари на Худо, на Коинот мавжуд ва оламда Сўз кучидан ортиқ куч йўқ ва дунёда Сўз алангаси ҳарорати ва қудратига тенг аланга ҳам йўқ».

Айрим услубий усуллар Ч.Айтматовнинг олдинги асарларини эслатишини қайд этиш зарур. Масалан,

«Ва еру замин коннотнинг аргимчоғида чайқалар ва ер юзасида мавжуд жамики мангуликнинг кўзга кўринмас айланасида учар, улар ичида Жаабарс билан маъшуқаси барсойим ҳам офтоб нури ёритган тоғ тизмалари ҳамда водийларида қанотланиб учишар, қуёш эса тиккада хатти аълода туриб уларни эркалар, ўзига чорлар, кўкларда учган қушлардек бўлинглар деб, далда берар, зеро худди ўша онларда икки йиртқичнинг жуфайи ҳайвонлар зоти-қавмининг чошиб бораётган мисоли икки фариштасига менгзарди.... Гоҳи-гоҳида ҳайвонлар ҳам фаришта бўла билади... Шундай бўлган эди-да...» Матни стилистик жиҳатдан «Асрга татигулик кун» романи саҳифаларига яқин:

Сен бугун ҳаётнинг яна бир «ширин» сабоғини олдинг. Тотдинг! Асаал қўшилган! Қойил! Бўлар экан-ку! Бозор издиҳоми қудрати олдида ҳеч қандай минбар, ҳеч қандай кафедра дош беролмайди. Ана, бозорнинг гаврони билан бўйнингга уриб ҳайдаб чиқаришди, яна каллангга соламиз, деб дўқ ҳам уришди. Ҳатто севгини ҳам сотиладиган товардай бозор растасига чиқаришди. Сен эсанг бунини мана эндигина тушунапсан. Бундан келиб чиқадики, сен бу бизнеснинг даврига тўғри келмас экансан. Ана ўша соцреализм деб аталмиш нарса учун яна бир муқаррар жазо. Ана сенга «стирраплик азамат»! Овулдошларинг айниқса, қайта қуриш деган пайтларда сендан хўб фахрланишарди, қаранг-а! Энди ҳушёр тортишади. Хўб, қани, энди нима қилдик, қаерга бош уриб борамиз? Ўша «Абадий қаллиқ»ни унут, буткул унут! Кимга керак у?

Э, ҳали ниятнинг ўзиёқ попса¹ билан тенглашолмайди. Попса тантанаси. Бизда попсанинг даври келди. Сен бўйнингни индамай қис-да, бунини тан ол ёки хайрмаъзурни насия қилиб жуфтакни ростлаб қол. Лекин барибир нима қилсин? Москвага кетсанг, у ерда ишончли, суянса бўладиган ўз одамларинг бор, лекин

у ерда ҳам попса авж паллада! Хуллас, кета кетгунча қоронғу ер ости йўли, охири кўринмайди...»

Ч.Айтматов «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романида олдинги асарларида бўлгани сингари чуқур психологик таҳлилнинг ҳар хил шакллари ва воситаларидан фойдаланади. Булар: монологлар ва диалоглар, ички нутқ ва образ рамзлар.

Бу жиҳатдан ўлим хабарини етказган қалдирғочларнинг рамзий образи ибратлидир: **«Амаки ва жиян ўзлари билан ўзлари овора бўлиб, хотиржам суҳбатлашиб ўтиришаркан, очиқ деразадан уй ичига иккита қалдирғоч ногоҳ учиб кирди. Агар тасодифан учиб кирганда, улар яна шу заҳоти очиқ деразадан чиқиб кетган бўлардилар. Аммо улар чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтирмас, аксинча, қанотларини ёзиб, шип тагида тинмай чарх уришар, чуғурлашар, қичқиришардилар... Арсен деразани кенг очди, аммо қалдирғочлар кичкина қора кўзларини йилтиратиб, уларнинг бошлари тепасида тинмай учар, тинмай чуғурлар, чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Нимадандир хавотир олишаётганга ўхшарди. Алланималардир уларни одамларга яқинлашишга ундаётгандай, бу уйга нималарнидир айтиш учун учиб киргандай, кимнидир огоҳлантирмоқчи бўлгандай... Лекин бир дақиқа ўтмай, қалдирғочлар яна дераза ортида пайдо бўлишди, ойналарга тақалиб пир-пир учишиб, тўхтамасдан чуғурлашди, улар одамларга нималарнидир маълум қилишни исташаётгандай, ажабтовур ҳаракатлари билан огоҳлантирмоқчи бўлаётгандай, ўзларига эътибор қилишликни сўраётгандай эдилар».**

Ч.Айтматов ўзи учун нисбатан янги бўлган бадий усуллар ва шакллардан ҳам фойдаланади. Улар орасида бош қаҳрамоннинг ўзига хос руҳий кўриш шаклида ифодаланган ички диалогини қайд қилиш мумкин: **«Аммо аёл ғойиб бўлди. Айдана Самарова**

Ўзи билан ҳозиргина ёнма-ён ўтиргандай ва гўё ростдан ҳам, машинадан сакраб тушиб кетадигандай ва кўз очиб-юмгунча йўқоладигандай, Арсен ҳеч нарсани тушунмай, ўгирилиб аланглаб қаради. Ниҳоят, ҳушини йиғиштириб, манглайига бир урди, лабини қийшайтириб кулиб, бошини чайқаб-чайқаб йўлида давом этди, одатдагидай ўзини хаёлпарастликда айблади, хаёлоти дунёсида рўй берган ҳодисага ишониб-ишонмади. Аммо онгида рўй берган бу рўё талашуви, ўртада бўлиб ўтган баҳснинг бош айбдори мастона муҳаббат ва соғинчнинг ўкинчли алами эди».

Муаллиф ушбу шаклни кинематографнинг стилистикасидан ўзлаштириб олган дейиш мумкин.

«Тоштанаффоннинг ичида нима рўй бераётганини ҳеч кимса билмасди. У ҳам мотам карвонига қўшилиб борарди. Айтишларича, кўзи жиққа ёш эди. Кейин ўзига ғоятда қадрдон бўлиб кетган ҳарбий шапкасини бошидан юлиб олиб, қулочкашлаб кўз илғамас жарга отибди». «Ўша кунлар одамлар орасида миш-миш тарқалди. Аммо унга ишониш қийин эди. Тоштанаффоннинг икки йигити ўлган барснинг лошини ғордан чиқариб, тоғда кўмиш учун Мўлатошга боришса, «калладор-думдор» Жаабарс у ердан ғойиб бўлибди. Домдараксиз йўқолди Жаабарс. Буткул ғойиб бўлди... Кейинчалик айтишларича, у тоғ-тошларда саргардон кезар эмиш...»

Асарнинг ўрталарига бориб тасвир ўзгаради.

«Лекин тақдир тақозоси билан бу ерга бирга кириб қолганлар учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмамиш эди. Бу сўнгги манзилда улар икки шўрлик жон учрашган – сўнгги нафасини олаётган одам ва охирги нафаси чиқаётган йиртқич ёнма-ён ётардилар. Мўлжаллаб отлаган ўқлар тегдими ё дайди ўқларга учдиларми, кимлар-кимларни отдилар – қайси мард аниқларди дейсиз

буни? Ва бундан қатъи назар, икковлон худди мана шу қоронғу ҳувиллаган овоқда ширин жонларини таслим этардилар. Хижратнинг охирги дамларида энди буларнинг ҳеч бирининг заррача қизиғи қолмамиш эди».

Жаабарс бўғилиб нафас ололмас, яраларидан тинмай силқиб қон оқарди. У ҳамон тамоман куч-қувватини йўқотган ҳолда улкан бошини беҳол чўзилган панжаларига қўйиб ётар, тилларда дoston унинг узун шукуҳли думи худди ташландиқ, кераксиз нарсадай ерга чўзилганди.

Улкан қор қоплонининг дами узилди. Изидан одам боласи ҳам бир уҳ тортди, жони ҳавога учди...

«У сўнгги нафасини оларкан, охирги дақиқаларда олис-олислардан келган Абадий қаллиқнинг мунгли сасини эшитди: «Қайдасан, қайдасан, сен менинг сайёдим?» Қулоғига чалинган бу овозга у пичирлади: «Алвидо, алвидо, биз энди ҳеч қачон кўришмаймиз...»

Ой туннинг далва-далва паға булутлари орасида шўнғирди, шамол юлқиниб ўзини азамат қояларга урар ва оҳ тортиб юз тубан ағнарди, бошқа ҳеч бир сас-сабар эшитилмасди...»

Романнинг таркибий қисми сифатида эпилог ўрнида «Ўлдир-ўлдирма» ҳикояси киритилган.

*Акмал САИДОВ,
профессор*

ЎЗБЕК ЗИЁЛИЛАРИ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ҲАҚИДА

Ҳамманинг дуосини олган, Хизр кўрган алломаи жаҳон Чингиз Айтматов вужудидан нур ёғилиб турган баркамол инсон эди, қўнғироқдек ёқимтой овозио ширин суҳбати билан ҳаммани сеҳрлаб кўяр эди. Бир кўрган одам уни яна кўрсам деб қўмсаб қолар

эди. Адибнинг қадрдон дўсти Одил ака Ёқубов «Суҳбатларда ҳамма Чингизнинг оғзига қараб ўтирар эди» деб эслайди.

Одамларни оҳанграбодай ўзига тортган, маҳлиё қилган куч донишманднинг жисмоний қиёфаси, ширин-шакар сўзларигина эмас, балки унинг ўткир қалами, ёзган шоҳ асарлари эди. Буюк шоир Турсунзода айтганидек «Чингиз дунёни қалами билан забт этди». Унинг тенгсиз қиссаларию романларини ўқиган китобхонлар ўз таассуротларини қорозга туширишга ошиқар эдилар. Бутун дунёда Чингиз Айтматов ҳақида, унинг асарлари ҳақида ёзилган барча мулоҳазаларни тўплаш имкони бўлса бир дунё китоб бўлиши турган гап.

Таниқли адабиётшунос, айтматовшунос Асил Рашидов айтганидек, Республикамининг ўрта мактабларида, олий ўқув юртларида Чингиз Айтматов ижоди севиб ўқиладир, ёзувчининг асарлари чуқур тадқиқ этиладир, Чингиз Айтматовнинг ижодий мактаби, ўлмас асарлари ўзбек насрнавислари ижодига ҳамон самарали таъсир кўрсатиб келмоқда.

Чингиз Айтматовнинг ижоди ва шахси ҳақида республикамиз ёзувчилари, адабиётшунос олимлари қанча-қанча тадқиқотлар қилганлар, фикрлар билдирганлар, мақолалар ёзганлар. Биз қуйида ўзбек зиёлиларининг Чингиз Айтматов тўғрисида ёзганларидан парчалар келтирамиз.

Шукрулло:

– Чингиз дунёнинг қайси бурчагига бормасин, ҳамма халқлар уни худди Хизрни учратгандек қувонч, иззат-икром билан тўрға ўтқазиб, ҳақида дуо қиладилар. Бундан ортиқ яна қандоқ мақтову таъриф-тавсиф бўлади ижодкор учун.

– Чингиз мақтов ва шуҳратнинг юкени кўтариб юра оладиган илоҳий бир инсон.

Пиримқул Қодиров:

– ... Шундай ноёб инсоний ва ижодий Ҷазилатлар эгаси бўлган Чингиз Айтматов билан Ҷадрдонлигимиз Ҷирқ йилдан буён бегубор давом этиб келаетганидан ифтихор қиламиз ва буюк адибимизга узоқ умр тилаймиз.

Ҷамид Фулом:

– Чингиз Айтматовнинг «Сарвиқомат дилбарим» Ҷиссаси Ҷамза номидаги театримизда саҳналаштирилди. Мен уни таржима қилиб, театр коллективига ўқиб бердим. Ўта талабчан, нозик дидли санъаткорлар эътибор билан эшитишди. Мен ўқиш давомидаёқ уларнинг юзларида жилва, гоҳ кўзларида ёш кўрдим. Ўқишни тугатиб залга қардим. Ҷамма жим. Ҷамма ўйларди. Ҷа, асар одамларни ўйлатиши керак.

Абдулла Орипов:

– Марказий Осиё халқлари теран илдиз отиб кетган улкан бир дарахтнинг, чинорнинг қайрилмас, букилмас бутоқларимиз. Мен агар ўзбек билан қирғизнинг биродарлиги ҳақида сўз бошламоқ бўлсам, қозоқ бовурларим бир ёқда қолгандек туюлаверади. Худди шундай фикрни туркману тожик дўстларимиз ҳақида ҳам баралла айтишимиз мумкин. Бизнинг ҳамжиҳатлигимиз тирикчиликнинг, ҳаётнинг ҳамма қирраларига баб-баравар тегишлидир. Биз бир-биримиздан ўзиб, бир ёққа борганимиз йўқ ва худди шунингдек бир-биримиздан ортда ҳам қолган эмасмиз. Буюк мозий Ҷадриятлари барчамиз учун нечоғлик муштарак бўлса, бугунги кун тараққиёти ёки муаммолари ҳам умумийдир. Ҷатто табиат ҳам бизларни ўзаро муҳташам ришталар билан боғлаб ташлаган. Биргина Орол муаммосини олайлик. Бу ҳаммамизга тегишли дард эмасми?

Мен адабий жараён вакили сифатида гапирадиган бўлсам, Марказий Осиё халқлари адабиётларини яхлит ҳолда тасаввур этаман. Дейлик, адабий қаҳрамонларнинг менталитети – феъл-атворлари деярли бир хил эмасми? Айни чоғда ҳар бир халқнинг бетакрор миллий хусусиятлари ушбу муҳташам гулдастани ранг-баранг ҳолда безаб туради. Хусусан қирғиз халқи ва унинг адабиёти ўзбеклар учун ҳаммиса яқин бўлиб келган. Биз буюк Ойбек, Авезовлар билан қанчалик фахрлансак, бугунги кунда улуг қирғиз адиби Чингиз Айтматов билан ҳам шундай ифтихор қиламиз. Чингиз оганинг ўзлари ҳам минтақамиздаги барча қалам аҳлини тугишган иниларим деб яхши кўради. Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеясининг президенти Чингиз Айтматов бўлган бўлса, мен вице-президент эдим. Ана шу маънода ҳам Чингиз ога билан кўндан-кўн суҳбатлар қуришга муяссар бўлдим. Биз воқеа-ҳодисаларга тарих, қолаверса адабиёт чўққиларидан туриб назар ташласак, Чингиз Айтматов барчамиз учун ҳеч қуламас қоя каби кўзга ташланади.

Биз қирғизлар билан ён қўшимиз, бир дарёнинг сувини ичиб, бир яйловда қўй боқамиз. Ногаҳоний ёв иккимизнинг ҳам ёвимиздир. Давлатларимиз раҳбарларидан тортиб, оддий фуқароларгача бир-биримизни қадрлаб яшаётган эканмиз, бу Аллоҳга ҳам, бандасига ҳам мақбулдир.

Қўчқор Хоназаров, файласуф-олим:

– Чингиз Айтматов тўғрисида бирон нарса ёзмоқчи бўлиб қўлимга қалам олдим-да, ўй-фикрларимга «Муносиб халқнинг муносиб фарзанди» деб сарлавҳа қўймоқчи бўлдим. Бироқ ўйлаб туриб, Чингиз Айтматов муносиб халқнинг муносиб ўғлигина эмас, балки бутун инсониятнинг ўғлидир, деган қарорга келдим. Ҳа, XX асрнинг иккинчи ярмида инсоният ўз сифидан тафаккур, орзу-умидларни, иштиёқларни,

яхши ва ёмон тўғрисидаги, олижаноблик ва тубанлик ҳақидаги, ўтмиш ва ҳозирги кун, бугун ва келажак тўғрисидаги ўй-фикрларини ўзида мужассамлаштирган инсонни чиқариши керак эди. Бу кичкинагина қирғиз халқининггина эмас, балки дини, миллати, ирқи ва сиёсий эътиқотидан қатъи назар, ер куррасидаги барча кишиларнинг орзу-умидлари эди.

Бундай одамлар Ер куррасида кам эмас. Лекин улар орасида ўзларидан олдинги фикрларни такрорлаётганлари ҳам кўп. Улардан фарқли ўлароқ, Чингиз – қўйи табақалар вакили, Осиёнинг инсоний тафаккур ўзининг ибтидоий шаклини, кейинги қатламланишлар таъсирига учрамаган ичкари қисмидан чиққандир. Асрлар давомида юксак тоғлар орасида яшаб келган кичик халқдан бундай вакил чиқишини инсоният тарихининг ўзига хос аломати деб қарамоқ керак.

Чингиз Айтматовнинг бир ўзи ўз халқи учун бошқа ҳар қандай одамдан кўра кўп иш қилди. У ўзининг кичкина халқини буюк миллатга айлантирди.

Қирғизистон – ҳар бир ўзбек учун ўз юртидай гап. Ўзбек космонавти Солижон Шарипов, дунёга машҳур геологлардан академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Ҳамрабоев, машҳур ботаник, академик Қодир Зокиров, таниқли адабиётшунос, академик Иззат Султон ва бошқалар Қирғизистонда туғилиб ўсганлар ва ўз соҳаларида улкан мутахассислар бўлиб етишганлар.

XX аср бошларида ҳамма томондан сиқиб қўйилган ва йўқолиб кетиш арафасида турган уч юз минглик қирғиз халқи эндиликда беш миллионга етди. Қирғиз халқи руҳан тетик тортиб маърифатга, билимга интилди ва бунда Чингиз Айтматовнинг фаолияти ва иш ҳаракатларининг роли беқиёсдир.

Ер куррасидаги барча одамлар қаерда яшашларидан, миллатидан, динидан, ирқидан қатъи назар, Чингиз Айтматовни ўзимизники деб билиша-

ди, чунки у бутун ижоди билан, буткул фаолияти билан барчага хизмат қилди, инсонлар учун яшадди.

Чингиз Айтматов айна вақтда ўзбекистонлик ҳамдир. Тарихда Ўзбекистоннинг ўрнини Рим империяси ўрни билан таққослай олиш учун фақат Чингиз Айтматов бўлиши керак эди. Биз шундай фарзанди бор қирғиз халқига ҳавасимиз келади.

Париза Мирзааҳмедова, айтматовшунос:

– Чингиз Айтматов ҳаётлигидаёқ XX аср жаҳон классиклари қаторидан муносиб ўрин олган ва Марказий Осиё халқлари ва тарихида улкан аҳамиятга молик сиймодир. Айтматов жаҳоншумул асарлари билан башарият тамаддунига иккала минг йиллик оралигида салмоқли ҳисса қўшиб, минтақамиз халқларининг маънавий камолотини жаҳон афкор омасига яна бир марта намойиш этди.

Айтматов қирғиз халқининг фожиавийликдан холи бўлмаган, айна пайтда меҳр-муҳаббат ёғдуси билан йўгерилган ҳаётини юсак бадиий маҳорат билан тасвирлаб, оламшумул шуҳрат қозонди. Қирғиз халқининг жамики туркий миллат-элатларга хос мардонаворлиги ва ахлоқий юсаклиги айна Айтматов асарларида ёрқин ифодасини топиб, жаҳон миқёсида китобхонларни лол қолдирди.

Биз бу машҳур адибнинг ижодий тадрижини кўздан кечирар эканмиз, ёзувчи асардан асарга улгайиб, баркамоллик, кўламдорлик касб эта борганининг гувоҳи бўламиз. Камдан кам адибларга насиб этадиган таҳлилий тафаккур соҳиби Айтматов ҳам умуминсоний муаммолар устида жиддий бош қотирган ёзувчидир. Айтматов «ҳаётдаги гоят пинҳона, ўта мураккаб муаммоларни ҳам илғаб олиш ва некинлик билан ҳис қила билиш» қобилиятига эгадир. Дарҳақиқат, Чингиз Айтматов романнавис сифатида янгича мушоҳада эгаси бўлиб, Замон, Инсон ва Та-

биатнинг ўзaro чамбарчас боғлиқлиги муаммосига янгича ёндашган кашшоф адибдир.

Айтматовнинг «жаҳон халқлари бугунги кунда ягона – яхлит Замин фарзандларидир, атрофимизни тубсиз коинот ўраб олган» деган мулоҳазаси инсониятни ноёб тафаккур соҳиби сифатида сақлаб қолишининг ягона йўли бўлгани учун қимматлидир. Оламшумул аҳамиятга молик бундай гоё айти Марказий Осиёдан етишиб чиққан адибга мансуб эканлиги билан ҳар қанча фахрлансак оз. Шу ўринда, Айтматовни беназир адиб ва донишманд сифатидаги илдиэлари ўлкамизда яшаб ўтган буюк сиймоларга бориб тақалишини ҳам таъкидлаш жоиз. Қолаверса, кўҳна дунёнинг Марказий минтақаси бўлган бизнинг ўлкамиз Шарқ ва Ғарбнинг чорраҳасида жойлашгани боис, турли маданиятлар ўзaro уйғун равнақ топиб келгани билан ажралиб туради. Чингиз Айтматов ижоди ана шу Шарқ ва Ғарбнинг бадиий ва интеллектуал синтезидир.

Айтматов асарларида ҳаётнинг долзарб муаммолари: тафаккур хазинаси бўлган хотира, заминдаги жамики мавжудотнинг онаси бўлмиш табиат, кишилик жамиятининг тараққиёт воситалари – эзгулик ва ёвузликнинг ўзaro адабий беллашуви алоҳида маҳорат билан қаламга олинган.

Ғайбулла Саломов:

– Дунёда нима кўп, ёзувчи кўп. Зўр, иқтидорли, инсон қалбини ларзага солувчи соҳиби қаламлар ҳам оз эмас. Аммо улар орасида Чингиз Айтматовчалик оқибатлисини, фақат ёзувчи сифатида эмас, балки халқимизнинг дўсту қадрдони сифатида бундай одамхунни топиш қийин. Бугун марказий матбуот (собик иттифоқ матбуоти дейилмоқчи) зўр бериб «ўзбеклар иши» ҳақида оғиз кўпиртириб ёзиб турган бир пайтда... у қайғумизга қайғудош, елкамизга елкадош, бағримизга бағирдош бўлиб, республикамиз,

унинг меҳнаткаш одамлари ҳақида бор ҳақиқатни айтишга журъат этди. Унинг ўзбек элига ишонч тўла дилкушо сўзларида ачиниб, изтироб, таассуф... туйғуларини илғадик... Юз йиллар ўтар, ўзбек халқи Чингиз Айтматовнинг бундай гурур, таскин ва ҳамдардлик билан айтган ҳалим сўзларини унутмайди. Унутолмайди. Дориломон кунларда нима кўп, ҳар хил дўст, ога, қариндош, биродар кўп. Бироқ айтадилар-ку, «Мол дўстинг бошқа, жон дўстинг бошқа» деб... Чингиз ўзбек халқининг жон дўсти.

Асил Рашидов:

– Санъат ва адабиёт халқ ҳаёти ва фаолиятини бойитиб келгани сингари, халқнинг ижоди, яратувчилик даҳоси ҳам адабиёт ва санъатни илҳомлантириб келмоқда, модомики, биз Чингиз Айтматов ижоди хусусида фикр юритар эканмиз, унга соз ва овоз берган ҳам, уни камолот босқичига кўтарган ҳам ана шу воқелик ва яратувчилик меҳнати эканлигини чуқур тасаввур этамиз. Инсонни севиш, улуғлаш, унга чин кўнгилдан ва жон-дилдан хизмат қилиш Айтматов асарларининг асосий гоясини ташкил этади.

Адабиёт майдонига 50-йилларнинг бошида кириб келган ва миллионлаб китобхонларнинг қалбига тез йўл топа олган, гоят гўзал ва сермазмун асарлари билан уларни оҳанрабодек ўзига тортиб сеҳрлаб олган Луи Арагон, Николай Тихонов, Эдуардас Межелайтис, Мухтор Авезов, Расул Ҳамзатов каби жаҳонга машҳур сўз сеҳргарларини лол қолдирган ва уларнинг таҳсинига сазовор бўлган буюк истеъдод соҳибларидан бири Чингиз Айтматов тинимсиз меҳнат, изчил ижодий изланишлар самараси ўлароқ, нафақат туркий халқлар, балки бутун жаҳон халқлари китобхонларининг ардоқли ёзувчисига айланди. У ўзининг фаол ижтимоий ишлари, бадиий ижод соҳасидаги кўпқиррали фаолияти билан жаҳон адабиё-

ти хазинасига, адабий-бадий тафаккур ривожига улкан ҳисса қўшган адибдир.

Чингиз Айтматов ноёб истеъдодга эга бўлган кенг қамровли адиб. У қиссанавис ва романнавис, у зуллисонайн ёзувчи, у таржимон ва киносценарист, у танқидчи ва тарихчи, у нотих ва муҳаррир, у оташин публицист ва буюк жамоат арбоби, у халқлар дўстлиги ва биродарлигининг толмас куйчиси эди.

Чингиз Айтматов адабий дунёсининг баъзи бир зарраларини биз ўзимизча мушоҳада қилишга уринганмиз ва бундай машқлар Республикамиз матбуот саҳифаларида турли даврларда ўз аксини топган. Шулардан айримларини келтирамиз.

ИККИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ «НАЖОТ КЕМАСИ» ОЛАМ КЕЗМОҚДА

Буюк Чингизхон дунёни қилич билан босиб олган бўлса, бизнинг Чингизимиз жаҳонни қалам билан забт этди.

*Мирзо Турсунзода,
Тожикистон халқ шоири.*

Чингиз Айтматов ҳикматлари

▣ Яратган бизга энг қутлуг неъмат – ақл-хуш ато этди. Ва бизга ўз билгимизча яшаш ҳақини берди. Ушбу илоҳий тухфани қандай тасарруф қиламиз – одамзод тарихларининг тарихи ана шу бўлади. Одам тириклигининг маъноси ўз руҳоний даражасини камолга етказа боришидадир. Одамда шундан ўзга олий аъмол йўқ.

▣ Одамнинг умри нима, деган саволга жавоб топиб бериш қийин. Инсон муносабатлари шунчалар турфа, табиати, феъл-атвори шунчалар ранг-баранг ва мураккабдирки, ҳатто энг мукамал, энг замонавий компьютер системалари ҳам энг оддий инсон табиатининг умумий чизигини ажратиб бера олмайди.

▣ ...Мен ўз халқимга фарзандлик миннатдорчилик сўзларимни айтмоқчиман, чунки мен халқимсиз ҳаётимни тасаввур ҳам қила олмайман.

Санъаткор билан халқ – дилбанд сиймолардир. Халқ истеъдодларни дунёга келтиради, шу билан бирга у – халқ ўз устолари яратган жамики яши

нарсаларнинг заршуноси ва қўриқчиси. Бунда узвийлик икки томонламадир: санъаткор – халқнинг маънавий сунъачиги, халқ – санъаткорнинг маънавий сунъачиги.

□ Инсон онгининг мутлақ ҳокимидир, демак дунё олдида бурчдордир, агар такомиллаша олмас эканмиз, биз ўн саккиз минг оламни ўргана олмас эканмиз (биздан талаб қилинадиган нарса ҳам шу, дунёда биз ана шу учун яшаймиз), демак, ўз бурчини оқлай олмайдиган текинхўрлармиз, ҳемирилиқ махлуқлармиз.

□ Ҳаёт шундай қурилганки, эзгулик ҳар доим танқис, ёвузлик эса мўл-кўл, ошиб-тошиб ётибди.

□ Инсоният Гомер, Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин, Толстой, Достоевский, Бальзак, Шолохов, Фолкнер, Гарсиа Маркес ва бошқа классиклар сиймосида шукуҳлидир. Булар тафаккур ва маънавият кўприкларидир. Кишилиқ авлодларини бирлаштирадиган, сайёрадаги «ягона инсоният уйи»нинг бош ахлоқий-фалсафий изланишлари ва муаммолари дунёсини боғлаб турадиган кўприклардир. Маданий қадриятлар ва генетик жиҳатдан улугвор билимлар тажрибаси, инсонпарварликнинг машаққатлар чеккан голяри ана шу кўприклар орқали жамғарила боради... Классикларга Қуёшга муносабатда бўлгандай муносабатда бўламан.

□ Муסיқа – қуёш энергиясининг сон-саноксиз ўзгарган шаклларида биридир, у коинот қаъридан чиқади, бастакор эса радарга ўхшаб коинотдан келган мусиқани тугиб олади, унга сайқал беради, уйғунлаштиради, муайян оҳанг бахш этади. Бошқача айтганда, мусиқа – очуний Бўшлиқ ва Вақтнинг товушдаги акс садосидир... Мусиқа одамларга инсон умри-

нинг ўлгудай қисқалиги учун мукофот қилиб берилган. Одам муסיқани эшитаётганда руҳан мусиқага шўнгиб кетади... унинг абадий оқимига қўшилиб кетади ва одамнинг умри узаяди, абадийлик билан тўқнашиб чўзилади, балки бир неча ўн йилга, бир неча юз йилга ва кўпроқча чўзилади, чўзилганда ҳам узунлик ўлчовларида эмас, балки табиати ҳали аниқланмаган ўлчовга чўзилади.

📖 Нуҳ тўфонининг оби омбори, келажакда муқаррибу муқаррар жаҳон тўфони мавжларини ўзида жам қила оладиган океан эса ўша куни қитъалар орасида бор қудрати ила чайқалиб, ўзининг бутун тиниб-тинчимас жисми билан ер куррасини сезилар-сезилмас тебратар, баҳайбат оқимлар билан ўйнашар, ўз-ўзидан ҳаяжонланиб ва кўз очиб юмгунча ўркач-ўркач тўлқинлар кўтариб уммонгагина хос бепоён кенгликда милт-милт ёғдулар ўйинини намойиш қилар эди.

📖 Ҳақ-ҳақойиқ борасидаги миш-мишлар балои-азим. Миш-мишу овозалар бомисоли сувдаги лойқа. Вақт келадик, лойқа чўкиб, балчиқча айланади, энди олдинги серсув анҳор ўрнида кўлмаклар пайдо бўлди деяверинг. Ҳаётда ҳар доим шундай – башорат ва азоб-уқубатлар ичида топилган, одамларнинг бахти-саодатига ярайдиган ҳар қандай буюк фикрларни миш-мишу овозалар оғиздан оғизга ўтиб бузлади ҳамда ўзига ва ҳақиқатга қарши ёвузликка дўндиради.

📖 Кун сайин инсон бўлиб қолмоқдан оғирроқ ташвиш йўқ одам учун.

📖 Худого муҳаббат билан тўлмаган дил иллатларга тўлади. Инчунин, инсонга муҳаббат билан лиммо-лим бўлмаган, вовайлаким, ўликдир.

ЁЗУВЧИ ИЖОДИНИНГ ГЕОГРАФИЯСИ ҲАҚИДА

Чингиз Айтматов кўп қиррали ёзувчи. Унинг адабий мероси ХХI аср адабиётининг ёрқин саҳифаси бўлибгина қолмасдан, жаҳон адабий жараёнида ўзига хос ноёб ҳодиса ҳамдир. Кўтарилган муаммоларнинг долзарблиги, воқеликни бадиий идрок этишнинг кўп аспектлилиги, асотир (миф) ва ривоятлардан кенг фойдаланганлик ёзувчи асарларининг ўта ўқимишли бўлишига олиб келган. Шунинг учун ҳам китобхонлар ёзувчининг қисса-романларини қайта-қайта ўқийдилар ва ҳар сафар уларнинг янги-янги қирраларини кашф этадилар.

Айтматов дастлаб жўшқин ҳаёт, қайноқ севги куйчиси сифатида дунёга танилди ва ҳаммавақт пок муҳаббатни ардоқлади. Ёзувчи «Тоғ чўққисидида қолган овчининг оху-зори» диалог-китобида севги ҳақида бундай деган: «Ахир, ер яратилгандан буён то ҳозирги кунгача миллион-миллион кишилар муҳаббатни қувиб етиш учун елиб-югурмоқдалар: чин севги – ҳар доим катта истеъдоддир. Ҳаётда нўноқ ва бетайин кишилар кам эмас. Муҳаббатда ҳам худди шундай. Ва шунинг учун ҳам ҳиссий Эверест чўққисига айрим кишиларгина чиқа оладилар.

Инсон табиатини чуқур ўрганиш борасида эзгулик ва донишмандлик чўққисига кўтарилган инсонлар ўтмишда кам бўлган эмас. Лекин турмуш икир-чикирлари билан умрни ўтказиб, ҳар қандай ғирром йўллар билан бўлса-да бойлик орттираётган, бутун умрини фоний дунё ташвишлари йўлида сарф қилаётганлар ундан-да кўп. Инсоният асрлар оша мисқолаб жамғарган маънавий қадриятлар қадрсизланаётган, дин пешволари писмиқлик қилиб бировларнинг нораста фарзандларидан террористлар, кўпоровчилар тайёрлашга фатво бераётган қалтис замонда жамият олдидида пайдо бўлаётган мислсиз маънавий ва ахлоқий муаммолар устида бош қотириш ва бутун одамзодни бу

каби бало-қазолардан қутқариш йўлида бутун борлигини, куч-салоҳиятини сарф қилаётган кишилар ҳам бор. Ана шундай беназир инсонлардан бири Чингиз Айтматовдир. Ёзувчи ўзининг бадиий асарларида ва публицистикасида XX асрнинг ағдар-тўнтарларини тасвирлай олди ва кириб келган XXI асрнинг ҳал қилинмаган муаммоларига жамоатчиликнинг эътиборини тортди. У ўзининг мақолаларида ва чиқишларида курраи заминимизда тамаддунни (цивилизацияни) сақлаб қолиш масаласида ташвиш тортар экан, 1983 йилдаёқ «Агар инсоният тинч-тотув яшашга ўрғанолмас экан, ҳалок бўлади», деган эди.

Чингиз Айтматов ғарбдаги инсонпарвар машҳур мутафаккирларнинг фикрларини тўла қувватлаш билан бирга, ердаги инсониятни (эҳтимол буткул тирик мавжудотни) маҳв қиладиган куч атом бомбаси ҳам эмас, иссиқлик энергияси ҳам эмас, балки антропологик куч – инсонда инсонийликнинг тугатилишидирки, бундай ҳолда одам энди одам бўлмай қолади дейди.

Таниқли файласуф Қўчқор Хоназаров айтганларидек, Чингиз Айтматов тасавурида адабиёт умуминсоний муаммоларни кўтариб чиқиш учун юксак минбардир. Ёзувчининг фикри қанчалик кучли бўлса, бу минбар шунчалик юксакдир. Шу маънода Чингиз Айтматов энг юксак минбарда турибди ва шунинг учун бутун инсоният мутафаккир ёзувчини, файласуф ёзувчини кўриб турибди, эшитиб турибди, уни севади ва ҳурмат қилади.

Эрнест Хемингуэй киши буюк ёзувчи бўлиши учун истеъдод, билимдан ташқари бахтсиз болалик давридан ўтган бўлиши керак деган экан. Чингиз Айтматов болалик, ўсмирлик чоғида не-не қийинчиликларни, очьяланғочликларни кўрмади дейсиз, «халқ душмани»нинг боласи деб кўзини очирмас эдилар унинг. Ана шу кўргиликлар, социалистик турмуш тарзининг буткул кирдикорлари кейинчалик ижодкор учун тайёр

материал бўлиб хизмат қилди. Айтматов асарларида фожиавий ҳолатларнинг катта ўрин олганлиги ёзувчининг фожиавий болалиги инъикоси бўлса ажаб эмас.

Чингиз Айтматов воқеликни, муаммоларни буткул мураккабликлари, зиддиятлари билан тасвирлаган ва айна вақтда ўз идеалларига содиқ қолган. Ёзувчи кескин ва зиддиятли ўткир мавзулар танлаган. Чингиз Айтматов кишиларни тўлқинлантирадиган масалаларни самимият ва моҳирлик билан қаламга олган, ўз қаҳрамонларининг ички дунёсини очиб бериш билан бирга, бошқаларни эзгуликка, ҳалолликка, олижанобликка чорлаган. Шунинг учун ҳам китобхон ёзувчи асарларини қўлдан туширмасдан ўқиб чиқади.

Дунёда Чингиз Айтматов асарларининг нашр этилиши (1958–2004 йиллар)¹¹

№	Мамлакатлар	Тиллар	Нашр-лар сони	Тираж (минг нусха)
1	Австралия	инглиз	2	25
2	Австрия	немис	5	92
3	АҚШ	инглиз	9	315
4	Албания	албан	2	13
5	Ангола	португал	1	5
6	Аргентина	испан	3	70
7	Арманистон	арман, рус	11	154
8	Афғонистон	пушту, дари	5	30
9	Бангладеш	бенгал, инглиз	3	194
10	Баҳрайн	араб, барбар, француз	1	20
11	БАА	араб	2	20

¹¹ Р.Рахманалиев. Империя Айтматова: Художник и мыслитель Чингиз Айтматов – интеллектуальный покоритель XX столетия, – Москва: 2005, С. 73-78.

12	Белоруссия	белорус, рус	8	185
13	Бельгия	франц., фла- манд, немис	4	115
14	Болгария	болгар	5	84
15	Боливия	испан	1	8
16	Бразилия	португ.	3	116
17	Бурунди	кирнуди, франц.	2	40
18	Буюк Британия	инглиз, шотланд, ирланд	8	104
19	Ватикан	лот., итал.	3	18
20	Венгрия	венг.	2	35
21	Венесуэла	испан	1	12
22	Вьетнам	вьетнам	3	125
23	Габон	франц.	1	6
24	Гана	инглиз	1	12
25	Гватемала	испан	1	5
26	Гвинея	франц.	1	10
27	Германия	немис	37	1650
28	Гондурас	испан	1	25
29	Гренада	инглиз	1	10
30	Греция	грек	4	82
31	Грузия	груз., абхаз, ажар	12	160
32	Дания	дан.	2	15
33	Жазоир	араб, барбар, француз	3	21
34	ЖАР	африканс, инглиз	2	42
35	Замбия	инглиз	1	20
36	Зимбабве	шона, инглиз	1	10
37	Исроил	иврит, араб	4	94
38	Индонезия	индонез	1	70
39	Иордания	араб	1	10
40	Ирландия	ирланд, инглиз	2	24
41	Ироқ	араб, курд	3	46
42	Исландия	исланд	1	5
43	Испания	испан, ката- лон, баск	7	144

44	Италия	итал.	10	192
45	Камбоджа	кхмер	1	10
46	Камерун	франц., фла- манд, немис	2	12
47	Канада	инглиз, франц.	2	32
48	Қатар	араб	1	10
49	Кения	суахили, инглиз	3	46
50	Кипр	грек, турк	2	20
51	Қирғизистон	қирғиз, рус	54	3250
52	Қозоғистон	қозоқ, рус	19	415
53	Колумбия	испан	2	15
54	Конго Демокра- тик Республи- каси	лингала, суахили, чилуба	4	62
55	Конго Республикаси	франц.	1	6
56	КХДР	корейс	6	140
57	Корея Республикаси	корейс	2	84
58	Коста-Рика	испан	1	10
59	Куба	испан	7	128
60	Қувайт	араб	1	15
61	Лаос	лаос	2	36
62	Латвия	латв., рус	14	375
63	Либерия	инглиз	1	7
64	Ливан	араб, франц.	2	16
65	Ливия	араб	2	25
66	Литва	лит., рус	10	105
67	Люксембург	франц., немис	3	17
68	Мадагаскар	малаг., франц.	2	74
69	Македония	македон	1	12
70	Малайзия	малайз., тамил, хитой, инглиз	4	106
71	Мали	франц.	1	10
72	Мальта	мальт., инглиз	1	5
73	Марокко	араб, барбар, француз	4	120

74	Мексика	испан	1	30
75	Миср	араб	7	160
76	Мозамбик	португ., банту	2	17
77	Молдова	молд., гагауз, рус	7	316
78	Монголия	монгол	8	164
79	Намибия	африканс, инглиз	2	13
80	Непал	непали	1	10
81	Нигерия	хауса, франц.	3	25
82	Нидерландия	нидерл.	3	32
83	Никарагуа	испан	1	10
84	Норвегия	норв.	2	27
85	Озарбайжон	озарбайжон, рус	9	64
86	Парагвай	гуарани, испан	2	75
87	Покистон	урду, синдх	2	170
88	Перу	коуа, испан	2	60
89	Польша	поляк	7	380
90	Португалия	португ.	2	54
91	Россия (1991– 2004 йиллар)	рус ва РФ халқ- ларининг 23 тилида	40	740
	СССР (1958– 1991 йиллар)	рус ва СССР халқларининг 47 тилида	162	34300
92	Руминия	румун	4	210
93	Саудия Арабистони	араб	1	15
94	Сенегал	волоф, фульбе, франц.	3	34
95	Сингапур	малай, хитой	2	92
96	Сурия	араб	2	18
97	Словакия	словак	4	126
98	Сомали	сомали, араб	2	15
99	Судан	араб	1	12
100	Танзания	суахили, инглиз	2	15
101	Тожикистон	тожик, рус	11	170

102	Тунис	араб, франц.	2	16
103	Туркменистон	туркман, рус	7	120
104	Туркия	турк	15	1760
105	Ўзбекистон	ўзбек, рус	23	720
106	Украина	украин, рус	25	1060
107	Уммон	араб	1	7
108	Уругвай	испан	1	5
109	Фаластин	араб	1	10
110	Финляндия	фин	3	38
111	Франция	франц.	9	164
112	Ҳиндистон	ҳинди ва Ҳин- дистон халқла- рининг		
		32 тилида	58	4830
113	Хитой	хитой ва ХХР халқларининг		
		14 тилида	28	19780
114	Чад	франц., араб	1	6
115	Чехия	чех	3	72
116	Чили	испан	1	10
117	Швейцария	немис, франц.	3	51
118	Швеция	швед	2	23
119	Шри-Ланка	сингал, инглиз	4	194
120	Эквадор	испан	1	10
121	Эрон	форси, озарбайжон	5	155
122	Эстония	эстон, рус	13	230
123	Эфиопия	амхар	1	20
124	Югославия	серб, хорват	5	78
125	Яман	араб	1	10
126	Янги Зеландия	инглиз	1	15
127	Япония	япон	12	574
	Жами		857	76908

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ «НАЖОТ КЕМАСИ»

2004 йил июль ойида Москвадаги «Воскресенье» нашриётида ёзувчи туғилган кунининг 75 йиллигига бағишланган «Чингиз Айтматовнинг нажот кемаси»¹² номи билан салмоқдор китоб босилиб чиқди.

Улкан адиб Озод Шарафиддинов бу китоб ҳақида «Инсониятнинг буюк вакили» номида бутун бир тадқиқот ёзган.¹³

Китоб бир неча қисмдан иборат. Бу қисмлар китобнинг илк саҳифасида «Наср ва публицистика», «Биографик материаллар», «Хужжатлар, фотосуратлар» ва «Тадқиқотлар» деб белгиланади. Алоҳида бобда Чингиз Айтматов ва ўзбек театри мавзуи кенг ва атрофлича очиб берилган.

Мақола муаллифи ёзганидек «... бу салмоқли китоб буюк адибнинг таваллуд кунига муносиб совғагина эмас, айнаи чоғда адабиётшуносликдаги яна бир жанрнинг намунаси ҳам бўла олади... Китобнинг кўпгина саҳифаларига тарқалиб кетган дурдона фикрлар бугунги адабий тафаккурнинг ривожини учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир».

Аввало нашрнинг номи ҳақида. Русчада «ковчег» сўзи уч маънода келади: 1) христианларда – муқаддас диний буюмларнинг умумий номи; 2) яҳудийларнинг ибодатхоналарида – Библиянинг дастлабки 5 китоби сақланадиган жавон; 3) оламни сув босганда Нух (Ной) пайғамбар ўз оила аъзоларини, барча жониворлардан бир жуфтдан олиб сақлаб қолган кеманинг номи.

Шундай қилиб, китоб номи рамзий – «Чингиз Айтматовнинг оқ кемаси – инсониятни халос қиладиган умид кемаси, нажот кемаси» демакдир.

Китоб таниқли давлат ва жамоат арбоблари – Исом Каримов, Владимир Путин, Нурсултон Назарбо-

---

¹² Ковчег Чингиза Айтматова. –М.: 2004.

¹³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2004 йил 6 август.

евларнинг ёзувчи ҳақидаги дил сўзлари, Расул Ҳамзатов, Дайсаку Икэда шеърлари, Луи Арагоннинг мақоласи билан бошланади, 60дан ортиқ адиб, олим, мунаққид, санъаткорларнинг мақолалари келтирилган.

Китоб адибнинг ижоди ва ҳаётига бағишланган, унда таниқли айтматовшунослардан Р.Раҳмоналиев, А.Ақматалиев, К. Асаналиев, П.Мирзааҳмедова ва бошқаларнинг мақолаларида Чингиз Айтматовнинг ҳаёт йўли, адабий - фалсафий қарашлари, ижодининг рангбаранг қирралари, XX аср адабиётида тутган ўрни баён этилган, масалан, толмас тадқиқотчи ва библиограф А.Ақматалиев «Дунё Айтматов асарларини ўқимоқда» деган мақоласида инглиз, венгер, поляк, немис, француз, болгар, италян ёзувчиларининг буюк адибнинг фавқулодда маҳорати ҳақида айтган қизиқарли мулоҳаза - фикрларини келтирган.

Китобга киритилган мақолаларни, тадқиқотларни қайта - қайта ўқир экансиз, муаллифларнинг Айтматов ҳақида янги сўз айтишга, олдин босилган кўпданкўп китобларда, ярим асрда дунё юзини кўрган тадқиқотларда баён этилган илмий концепцияларни, фикрларни янада ривожлантиришга ва теранлаштиришга ҳаракат қилганларига ишонч ҳосил қиласиз.

Айтматовшунос Паризод Мирзааҳмедова китобга илмий раҳбарлик қилди ва «Ўз чўққисини забт этган адиб» деган катта мақола ёзди. Таниқли файласуфлардан Қўчқор Хоназаров «Инсоният фарзанди», Омонullo Файзуллаев «Кассандра тамғаси» романида илмий фантазия» мақолалари, ЎзДЖТУ халқаро журналистика факультети кафедра мудири С.Умиров эса «Сайёравий тафаккур адиби» номли йирик мақоласи билан қатнашди.

Нашрга Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема», «Чингизхоннинг оқ булут» асарлари, немис олими ва таржимони Фридрих Хитцер ёзувчининг ҳикояларидан ёзиб олиб тайёрлаган «Болалигим» қиссасидан парчалар, янги мақолалари, суҳбатлари киритилган.

Китобда адибнинг машҳур давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчилар, санъаткорлар, олимлар, ота-онаси, фарзандлари билан турли йилларда тушган 90 дан ортиқ фотосурати берилган.

АЙТМАТОВ АСАРЛАРИ САҲНАДА

Чингиз Айтматов асарларининг саҳналаштириш тарихига доир масалаларга собиқ СССР халқлари театrlарининг ўзаро алоқалари муҳотида қарамоқ керак, дейди машҳур театршунос Жукун Имонқулов (Жукун Иманқулов. Айтматов и театр. В книге «Ковчег Чингиза Айтматова». –М.: 2004, С. 285-331).

Ч. Айтматов билан рус театрининг ўзаро алоқалари, буюк ёзувчи асарларининг рус саҳна санъатига таъсири масаласи жуда кўп қирралидир. Буни шундан билса ҳам бўладики, кейинги уч-тўрт ўн йилликлар давомида Москва, Россиянинг бошқа шаҳарлари театрларида Ч. Айтматовнинг асарлари кенг намоиш қилинди. Ч. Айтматов санъати рус саҳнаси учун ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилди.

Айтматов асарларидаги ёрқин миллий колоритгина эмас, балки, энг аввало маънавиятнинг қудратли потенциали рус театрининг эътиборини тортди, шу билан бирга бу асарларда, психологик «Момо ер» да ҳам, нафис лиризм билан суғорилган «Сарвиқомат дилбарим» да ҳам, фалсафий жиҳатдан мураккаб ва кўп қиррали «Асрга татиғулик кун» да ҳам муаллиф овози жуда аниқ жаранглар эди, бу эса кўтарилган муаммоларнинг моҳиятини тушунишга ёрдам берди.

Г.А. Товстоногов Ч. Айтматов ижоди маънавият галактикасидаги бутун бир дунё, бу дунё эса кўплаб йирик истеъдодларнинг ижодий кучи билан бойитилгандир, деган экан. Ҳозирги танқидчиларнинг гапларига қараганда, миллий театр ҳар доим ҳам истеъдодларга бой бўлган, лекин унда Ч. Айтматовдек санъаткор йўқ эди.

Театршуносларда «Ч. Айтматов театри» деган тунунча бор. Ч. Айтматов театри ўзининг ижодий ишида ёзувчилару шоирларни, артистлару режиссёрларни, композиторлару балетмейстерларни, бутун дунё театр санъати арбобларини бирлаштирдик, бусиз ўта катта репертуарни ташкил этиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Ч. Айтматов театрининг репертуари бир неча мингта сахна асарини ўз ичига олган. Бу театрнинг чегаралари қирғиз ва Марказий Осиё театрларидан хорижий Осиё мамлакатлари театрларигача, Россия, Беларусия, Украина, Молдавия театрларидан Англия, Германия, Италия, Испания, Франция, Нидерландия ва Шарқий ҳамда Ғарбий Европанинг деярли барча театрларигача, Закавказье ва Балтиқбўйи театрларидан Америка театрларигача чўзилган.

Ҳа, Ч. Айтматов дунё маданияти ва санъатида чиндан ҳам зафар қучди. Юлий Цезарь сўзи билан айтганда «Унинг зафари ва гулчамбари қўмондоннинг зафаридан ва гулчамбаридан қимматлироқдир».

Ч. Айтматовнинг «Сарвиқомат дилбарим» қиссаси бўйича Марказий Осиёда биринчи спектакль 1964 йилда Ҳамза номидаги ўзбек академик театрида қўйилган.

Танқидчилар спектакль чинакам поэзияси, юксак пафоси билан томошабинларни ҳаяжонга солди ва катта муваффақият қозонди деб ёзишган. Энг муҳими, «Сарвиқомат дилбарим»нинг Ҳамза номидаги театр сахнасида қўйилиши Марказий Осиёдаги кўпгина театрлар жамоаларининг ижодий йўлида муҳим босқич бўлди, уларнинг миллий маданияти ўсишига ёрдам берди.

Марказий Осиё театрларида Чингиз Айтматов асарлари бўйича ўнларча спектакллар қўйилди. Фақат Ўзбекистон билан Қозоғистон Республикаларида икки юздан ортиқ спектакль яратилган, улардан кўплари ҳозирги Шарқнинг кўп тилли театри тараққиётида бутун бир босқич бўлиб қолди. Ч. Айтматов асарлари

бўйича қўйилган диққатга сазовор постановкаларнинг, масалан, «Момо ер» қиссаси бўйича спектаклларнинг сонига етиб бўлмайди.

Баъзиларини қайд қилиб ўтиш мумкин: «Сарвиқомат дилбарим» Бухоро, Андижон, Сурхондарё, Қорақалпоғистон театрларида, Муқимий номли театрда, «Оқ кема» қиссаси бўйича Йўлдош Охунбобоев номли театрда, Сурхондарё вилояти театрида, «Соҳил бўйлаб югураётган олапар» бўйича Самарқанд, Фарғона театрлари, «Асрга татигулик кун» бўйича Самарқанд опера театрида спектакллар қўйилган...

Ўзбек театрлари жамоалари Ч. Айтматов асарлари асосида ўта таъсирчан спектакллар қўйдилар.

Шундай қилиб, Айтматовнинг прозаик асарлари туфайли театрларда бошқа миллат вакили томонидан яратилган бадиий асарлар моҳирона талқин қилинди. Миллий саҳна маданиятларининг баракали ўзаро таъсири кўп тилли театр санъатининг гуллаб-яшнашига имкон берди ва имкон бермоқда.

Ч. Айтматов миллий ёзувчилар, режиссёрлар, артистлар учун ўз ижоди билан миллий маданиятларнинг ҳар томонлама яқинлашиш жараёнини тезлаштирган буюк муаллиф эди.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ТЕАТРИ

Умуман олганда, Чингиз Айтматов театри дегани нима? Нега жаҳон театри саҳналарида дунёга таниқли кўплаб шоирлар, прозанаivistлар Айтматов прозасининг «ортида» қолиб кетди? Бу саволга биратўла жавоб бериб бўлмайди. Лекин театр деб аталишга даъвогар кўпгина насрий асарларнинг санъатга умуман алоқаси йўқлигини биламиз. В.Э.Мейерхольд таъбири билан айтганда, театр – бу санъат. Санъат бўлмаса театрнинг бўлиши мумкин эмас.

Ҳа, Чингиз Айтматов театри – ижтимоий, бадиий жиҳатдан катта кўламли театрdir, фожиавий театр-

дир. Айтиш мумкинки, бу театрда қадимги Шарқдан ва антик дунёдан замонамизгача бўлган жаҳон бадиий маданияти акс этган. Бу муайян усулларнинг оддий йиғиндиси эмас, эклектик қиёслар йиғиндиси ҳам эмас, ҳолбуки бу умуминсоний универсализмни ибтидоий тушунган муаллифлар ижодида кўп учрайди. Бу табиий қотишма, ҳар қандай халққа, ҳар қандай кишига тушунарли янги фалсафий ва эстетик реалликдир.

Г.А.Товстоногов фикрига қараганда, Айтматов ижоди – бу маънавият галактикасида бутун бир дунёдир ва шу билан бирга кўплаб йирик истеъдодлар ижодий гайрати билан бойинган дунёдир. Ҳозирги танқидчилар тўғри қайд қилганларидек, миллий театр турли истеъдодларга бой бўлиб келган, лекин бу театрда Чингиз Айтматов сингари санъаткор йўқ эди.

*Жуқун ИМОНҚУЛОВ,
театршунос (Бишкек)*

АЙТМАТОВНИНГ ДУНЁВИЙ АДАБИЙ САЛТАНАТИ

Чингиз Айтматовни ҳақли равишда XX асрнинг буюк ёзувчилари ва мутафаккирлари орасида энг улкан донишмандлардан бири дейиш мумкин. У турмушнинг кўринмас қаърида яширинган ўта мураккаб ихтилофларни сезиш ва пайқаш қобилиятига эга санъаткордир. Айтматовнинг ҳар қандай мавҳумликдан йироқ, қуруқ сўз ўйинларидан холис, жонажон юртининг муаттар ҳидлари-ю сасларига, юксак тоғлари-ю даштлари дунёсининг акс садоларига тўйинган, услубий тиниқ прозаси орқали ҳаётнинг сирли теранликлари-ю тасодифлари, битмас-туганмас имкониятлари, шоду хурамликлари-ю даҳшатлари шундай кўриниб турибди. Бу проза ҳаёллар ва орзу-истакларга тўла, ижобий маънода фалсафий прозадир, негаки ёзувчи муттасил кўтарган асосий масала – бу инсон билан дунёнинг ўзаро муносабатлари масаласидир.

Чингиз Айтматов ижоди ҳаммабоб бўлиб қолаётир, чиндан ҳам у «барҳаёт классик». Адабиётшуносликда етарли даражада сермазун «айтматовшунослик» таркиб топди. Бу тушунчанинг ҳажмдор эканлигини масалага бағишланган адабиётларнинг жанр жиҳатидан ранг-баранглигидан билса ҳам бўлади: кўпдан-кўп мақолалар, обзорлар, тақризлар, интервьюлардан ташқари, бир қанча монографиялар, тематик тўпламлар, диссертациялар мавжуд. Ч.Айтматовнинг ижоди ҳақида адабиётшуносликка доир нашр ва мақолалар оқимининг чет элларда тобора авж олаётганини алоҳида қайд қилиш мумкин.

Чингиз Айтматов шахси, бадиий ижоди, характериға кўра ҳам, адабий қаҳрамонларининг дунёқарашига кўра ҳам бутун дунё миқёсидаги феномендир.

*Р.РАҲМОНАЛИЕВ,
адабиётшунос, академик (Бишкек)*

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИНИНГ ОЛМОС ҚИРРАЛАРИ ҲАҚИДА

Чингиз Айтматов адабий дунёсининг баъзи-бир қирраларини камина мушоҳада қилишга уринди ва бундай машқлар республикамиз даврий матбуоти саҳифаларида турли даврларда ўз аксини топган. Шулардан айримларини келтираамиз.

«Кассандра тамғаси» нима?¹⁴

Чингиз Айтматовнинг асарлари жаҳон адабиётининг энг янги намуналари сирасига киради. Буни шундан билса ҳам бўладики, ёзувчи ўз асарларининг бошқа тилларға таржима қилиниши ва нашрлар сони жиҳа-

---

¹⁴ С.Қораев, «Миллий тикланиш газетаси», 1996 й. 16 январь.

тидан дунёда энг олдинги ўринларда туради. Унинг китоблари рус тилида нашр қилинган заҳоти кўплаб чет тилларга ўгирилади. Ёзувчининг «Кассандра тамғаси» романи Москвада «Знамя» журналида чоп этилиши баробарида немис, француз, инглиз ва япон тилларида ҳам босилиб чиқарилди.

Роман кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлаётир. Масалан, у рус миллатчиларига ёқмаётир. Германияда эса қўлдан қўлга тегмай, бестселлер бўлиб кетди.

Чингиз Айтматов илгари «ер ва сув билан ҳамкорликда» ижод қилиб, беназир асарлар яратган бўлса, «Асрга татиғулик кун» романидан бошлаб Очунни ҳамкорликка чақириб, ўз қаҳрамонларини фазога йўлади. Катта шов-шувларга сабаб бўлган «Кассандра тамғаси» романининг бош қаҳрамони ўзининг оламшумул кашфиётига ва ниҳоят, ўз ҳаётига фазода яқун ясаши ҳам бежиз эмас.

Роман изқуварликка оид эмас. Унда муҳаббат ҳам йўқ. Ёзувчи китобхонни ўйга толдиради ва ҳатто боши берк кўчага олиб киради.

Асарда бутун сайёра, боринги, коинот миқёсида кенг ва узвий мушоҳада юритилган. Муаллиф бугунги шафқатсизлик, ёвузлик, ваҳшийлик уруғларининг келажакда даҳшатли мевалар бериши мумкинлигини моҳирона тасвирлайди.

Романни тушуниш осон эмас. Уни қайта-қайта ўқиш керак.

Воқеа бундай бўлади. 1942 йилнинг охирида саҳар пайтида бир аёл эндигина туғилган чақалоғини қоп-матога ўраб, болалар уйи эшиги олдида қор устига ташлаб кетади. Боллага Андрей Крильцов деб исм беришади. Ташландиқ бола ўта зехнли бўлиб, мактабни ва тиббиёт институтини муваффақиятли битади. Кейин генетик олим ва ниҳоят, академик бўлиб етишади. У ҳомиладорлик мўъжизасини ва одамнинг дунёга келиш сирларини ўрганишга ўзини бағишлайди.

Крильцов ўз тажрибахонасида шиша идишда етиштирилган уруғдан узоқ муддатга қамалган маҳкума аёлларнинг қорнида ҳосил қилинадиган зурриётларнинг – ота-онаси ҳам, ака-укаси ҳам, амакию тоғаси... хуллас биронта қариндош-уруғи бўлмаган болаларнинг тақдири нима кечиши ҳақида ўйламайди ҳам.

Бундай инсонларни яратиш масаласи партиянинг диққат марказида ва ҳомийлигида эди. КПСС МК секретари Конюханов Крильцов билан бўлган суҳбатда шундай дейди: «Гап шундаки, Сиз учун бу қизиқарли лаборатория экспериментлари объекти бўлса, биз учун иксзурриёт – янги типдаги одам ва бизнинг программамизга кўра, меҳнаткаш синфларни эски дунёдан халос этиш учун уни ағдар-тўнтар қиладиганлар ҳам худди ана шу иксзурриётдир. Иксзурриёт келажақда ўз умрини ўтаган эски дунёни таг-томири билан қўприб ташлаш баробаринда янги дунёни бунёд этажак. Шубҳа қилмайманки, иксзурриётлар муҳитида буюк кишилар, даҳолар одатдаги, эскириб қолган муҳитдагига қараганда кўпроқ пайдо бўлади».

Ҳар қандай соҳада ҳам гап воситада эмас, мақсаддадир. Умуман олганда зарур бўлиб қолса, сунъий ҳомиладорликдан фойдаланса бўлади. Дунёда нима қилиб бўлса ҳам болали бўлишни хоҳлаган сон минг одам бор. Яқинда Россия шаҳарларидан бирида кичик корхона эгаси туғруқхонага келиб «хотинимни қандай йўл билан бўлса ҳам туғдириб беринглар» деб мурожаат қилибди. Ой-куни етиб болали бўлгач, отаси туғруқхонага катта маблағ ўтказибди.

Баъзан кулгили воқеалар ҳам бўлиб туради. Голландияда ёш эр-хотин бола бўлавермаганидан кейин сунъий уруғлантириш йўлини танлашибди. Эрининг пушти шиша идишда уруғлантирилган, сўнг уруғ ҳужайраларини хотиннинг бўйига солишибди. Ой-куни етиб, эгизак ўғиллар туғилибди. Ўғил болалардан бири оқ танли бўлса, иккинчиси қора танли эмиш.

Сабабини текшириб кўришса, худди ўша шиша идишда бундан олдин қора танли бир арабнинг уруғини олишган экан.

Собиқ Совет Иттифоқида ота-онаси номаълум бўлган болаларни дунёга келтириш ишлари уят-андишани бир чеккага йиғиштириб қўйиб олиб борилган: бунда масаланинг ахлоқий жиҳати – иксзурриётларнинг тақдири, келажакдаги ўрни ҳақида ўйлаб кўрилмаган.

Газета маълумотларига қараганда, Брежнев Днепродзержинск шаҳридаги ҳайкалнинг очилишига келганда, уни талай жувонлар ўраб олишган ва эрлари, болалари йўқлигидан шикоят қилишган. Брежнев бу аёлларнинг навбат билан Кремль касалхонасига боришларини маслаҳат берган. Шундан сўнг аёлларнинг ҳаммаси болали бўлишган.

Академик Крильцовнинг хотини Евгения эса биронта инсон журъат этолмаган ишлар қилаётганидан хабар топгач, эридан бу хизматни ташлаб, узоқ-узоқларга кетишини, болали бўлишини илтимос қилади. Эри унамагач, бутунлай кетиб қолади.

Бола туғиш учун келтирилган маҳкумалардан бири Руна деган аёл профессорнинг қилаётган ишларидан нафратланиб, қамоқ муддатига муддат қўшилишидан кўрқмасдан ҳақоратомуз гаплар билан олимни бу ишлардан воз кечишга ундайди. Одамлар табиат билан Худо буюргандай урчишадими ёки шайтоннинг васвасаси билан ҳал қилинадими бу муаммо, дейди. Бу гаплар олимни ўйлантириб қўяди. Шундан сўнг Руна чиқиб кетади. Крильцов кўнглида Рунага нисбатан қандайдир ҳис, ҳатто муҳаббат сеза бошлайди. Унга уйланмоқчи бўлади. Тажрибахонага такрор чақиришганда Руна ўзини сувга ташлаб ҳалок бўлади. Сўққабош бўлиб ёлғиз қолгач, Крильцов фазога кетишга қарор қилади.

Халқаро фазо кемасининг илмий станциясида уч йилдан ортиқроқ муддатда тадқиқот олиб бориб, ўта

мукаммал асбоблар ёрдамида олим улкан кашфиёт қилади. Айрим ҳомиладор хотинларнинг пешоналарида, икки қош оралигида қизил доғ пайдо бўлар экан. Бу доғни олим «Кассандра тамғаси» деб атайди. Кассандра – қадимги юнон мифологиясида башоратчи фолбин, тақдир маъбудаси. Ана шу қизил хол пайдо бўлишига ишора бериб турадиган ҳомилани кассандра-эмбрион деб атайди. Крильцов бунинг сабабини аниқлайди: бўлажак боланинг имкониятлари – тақдир азали ёмон кечадиган бўлса, онада ҳомиладорликнинг дастлабки ҳафталарида ана шундай доғ нишон берар экан. Бундай ҳолларда эмбрион ёруғ дунёга келишини хоҳламайди ва ҳалок бўлиш эркини танлайди. Ўзини йўқотишларини илтимос қилади. Шўрпешона бўлиб туғилгандан кўра, туғилмасликни афзал кўради. Олим фазодан махсус нур юбориб, кассандра тамғасини кучайтиради, шундан сўнг қизил доғ милт-милт этиб пириллаб ҳаммага кўрина бошлайдиган бўлади. Шу йўл билан бутун ер курраси бўйлаб барча аёлларнинг ҳомилалари «сўроқ қилиниб», кассандра эмбрионлари аниқланади. Ёруғ дунёга келгач, ғам-ташвишдан боши чиқмайдиган, жамият пешонасига битган бало бўлиб туғиладиган кассандра-эмбриондан келган хабарнинг маъноси тахминан мана шундай: «бордию эрк менда бўлса, мен туғилмасликни афзал кўрган бўлур эдим... Агар мени хоҳишимга қарамасдан туғилишга мажбур қилсалар, мен тақдир азални қабул қиламан, ҳамма замонларда барча кишилар худди ана шундай йўл тутишган. Мен билан видолашиш ҳали кеч эмас ва мен бунга тайёрман...

Мен кассандра-эмбрионман, туғилишни хоҳламайман, истамайман, истамайман, истамайман...»

Крильцов фазода узоқ яшаб, ғаройиб ҳомилалар – кассандра-эмбрионлар сонининг йил сайин ошиб бораётганини аниқлагач, ёвузлик авж олиб, гуноҳи кабиралар кўпайиб кетаётганига амин бўлгач, иксзурриётларнинг дунёга келтирганидан пушаймонга ту-

шиб, ўзини фазовий зоҳид деб эълон қилади ва Филофей лақабини олади. Фазовий зоҳид Филофей кассандра тамғаси ва кассандра-ҳомилаларни аниқлаш борасида қилган буюк кашфиётини ва инсониятнинг ўзи охирзамонни яқинлаштираётганини очиқ-ойдин айтиб, Рим папасига, у орқали бутун башариятга, қўйинги, бўлажак авлодларга мурожаат қилади. Номанинг нухаси орбитал компьютердан «Трибюн» газетаси редакциясига босиб чиқариш учун жўнатилади.

Фазовий зоҳид Филофейнинг Рим папасига хати романнинг бош фалсафаси, квинт-эссенцияси, мағзидир. Аслида Айтматовнинг янги асари бошқа асарларидан кўра ҳам фалсафий мушоҳадаларга, афоризмларга тўлиб-тошган. «Кассандра тамғаси» роман-фалсафа, роман-SOSдир.

Айтматов романнинг бош тўқимаси учун фантастика услубидан фойдаланган. Бу услуб илмий мушоҳадаларга қурилган.

Инсоният улкан жумбоқ олдида турибди. Демографик портлашлар оқибатида ер юзида жисмоний, ақлий, руҳий жиҳатдан ногиронлар нисбати ортиб бораяпти. Бола олдириш қотиллик билан тенг гуноҳи азим ҳисобланса, инсоннинг ер юзига сизмай кетишига қандай чек қўйса бўларкин? Кишиларнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан иллатлар билан дунёга келмаслигига қандай эришса бўларкин? Бу саволга файласуф ёзувчи кассандра тамғасини «кашф» қилиш билан жавоб берган. Эндиги навбат олимларга. Соғлом пушт билан носоғлом ҳомиланинг эмбрионлик давридаёқ бирон фарқи бўлмаслиги ва бу тафовут нималардир белги бермаслиги мумкин эмас.

Шу нарса кашф қилинса ва савдойи, восвос бўлиб туғиладиган эмбрионни бартараф қилиш ёки даволаш йўли топилса борми, инсоният олдида янги бир дунё, ёппасига ақли салимлик, жисмонан соғломлик, роҳат-фароғат дунёси очилади. Чингиз Айтматов ана шу кунларни яқинлаштириш устида бош қотиради. Роман

жаҳон тараққиётининг истиқболларига, жамиятнинг маънавий, биринчи галда ахлоқий муаммоларига, жамиятни соғломлаштириш йўларини қидириб топишга бағишланган. Лекин бу осон иш эмас. Жамият ўзининг касалликларига кўникиб қолган кўринади. Шу хасталиклардан қутулиш йўларини таклиф қилганлардан ўч олиш пайига тушади. Айтматовнинг бош қаҳрамонлари ана шу жаҳолат қурбони бўлишди – совет тузуми даврида шон-шуҳрат кетидан қувиб, иксзурриётларни дунёга келтирган олим Андрей Крильцов кексайганида тавба-тазарру йўлига киради, фазодаги кашфиётларини одамлар тушунмаганидан, қабул қилмаганидан сўнг фазовий зоҳид ўзини очиқ коинотга улоқтиради. Жамият истиқболларидан башорат қилувчи йирик олим Роберт Борк Филофей кашфиётларига хайрихоҳлик билдиргани учун қутурган оломон уни ҳалок қилади. Кассандра тамғаси ва кассандра-эмбрион воқеаси бор-йўғи бадий тўқима. Муаллиф ана шу тўқима воситасида кўпдан бери ўзини қийнаб юрган муаммоларни, инчунин очлик, турли касалликлар (жумладан СПИД), хилма-хил урушлар, иқтисодий тангликлар, ижтимоий қасирғалар, жиноятчилик, фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, мафия, ирқчилик, экологик портлашлар, ядро синовлари, «қора туйнуклар» каби инсониятнинг бошига тушган кўргиликларни айтиб олган. Буларнинг кўпчилигига одамларнинг ўзлари сабабчи эканини алоҳида уқтирган.

Ўвузлик уни ижро этган одамлар билан биргаликда изсиз, жавобсиз кетмас экан, балки ирсиятнинг кунжак-кунжакларида талай вақтгача сақланиб қолар экан.

Инсоният улкан муаммолар, синовлар олдида турибди. Чингиз Айтматов кишиларни хушёрликка, ўз фожиаларини англаш билан бир қаторда, энг муҳими, омон қолишнинг янги усулларини ва тараққиётнинг янги шаклларини қидириб топишга, янгича тур-

муш тарзига, янгича тафаккур қилишга, ёвузликдан юз ўгириб, эзгулик этагидан тутишга чорлайди.

«Охирзамон нишонлари»¹⁵

Чингиз Айтматовнинг «Охирзамон нишонлари» асарининг бош қаҳрамони, осий Ерда ўз лабораториясида ота-онасиз, қариндош-уруғларсиз манқуртлар авлодини яратиш устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш соҳасида талайгина ютуқларга эришиб, ўз қилмишларидан минг пушаймон бўлган, осмону фалакка кетишдан бошқа иложини топмаган генетик олим – академик Андрей Крильцов космосдаги халқаро илмий станцияда ўзининг биологик илмий изланишларини давом эттиради ва кексайгач, тавба-тазарру йўлига кириб, роҳиб Филофей лақабини қабул қилади ҳамда улкан кашфиётни қўлга киритади: гуноҳи азим соҳибларига – бўлажак каллакесарлар, қонхўрлар, террористлар, мутантларга – психик-физиологик ногиронларга, мазохчиларга – иккинчи жинс вакили бўлган шеригини қийнаш, ахлоқий хўрлаш-тахқирлаш йўли билан шаҳвоний лаззат оладиган жинсий бузуқлар, ашаддий фоҳишаларга ва ҳар қандай имонсизларга ҳомиладор бўлган аёлларнинг қошлари орасида иккиқатлиликнинг дастлабки ҳафталарида холга ўхшаган қизғиш доғнинг нишон беришини аниқлайди. Бу медицина-биология фанлари вакиллари учун фантастик мавзу эди. Маълумки, ҳозирги кўпгина техникавий ютуқлар – самолётлар, компьютерлар, ракетаалар, лазер, атом бомбалари ва бошқа-бошқалар дастлаб фантаст ёзувчиларнинг асарларида тилга олинган.

Энг муҳими, олим ўзи «Кассандра тамғаси» деб атаган холга ҳомиладан келиб турадиган импульсларнинг моҳиятини тушуниб етади – ҳомила-эмбрион ноинсо-

---

¹⁵ С.Қораев. «Маърифат» газетаси, 2002 йил 25 май.

ний сифатларга эга шахс бўлиб, дунёга келгандан кўра туғилмасликни афзал билади ва ўзини нобуд қилишларини ўтиниб сўрайди.

Чингиз Айтматов генетика фанининг буюк кашфиётчиларига ишонган ва бани башар зотини тозалаш йўлларида бирини шипшитиб қўйиб эди.

Бани Одам тобора айнияти. Мингларча йиллардан бери инсон зоти амал қилиб келган идеаллар ва муқаддас бурчлар нарига итариб қўйилмоқда. Бир неча асрдирки, дунёнинг уйғунлиги, инсонийлик принципларидан узоқлашилмоқда, оқибатда бутун Ер куррасининг ахборот (информацион) майдони негатив (салбий) дастурларга тўлиб-тошиб ётибдики, инсоннинг ягона абадий гўзал ватани бўлмиш Ер юзида рўй бераётган офату фалокатлар ўз-ўзидан бўлаётгани йўқ.

Ёзувчи осмону фалакда олам кезиб юрган роҳиб Филофей тили билан бундай дейди: «Ҳар сафар космосдан булутлар пардаси орқали ерга боқар эканман, таҳсинлар ўқийман: ё Раббим, қандай буюк бир самовий хилқат Ер ўзи. Қуёш ҳам инсоният маскани бўлмиш Ер учун яратилган бўлса ажаб эмас, йўқса буларнинг ҳаммаси на даркор? Дунё инсон учун керак – одам унинг асл моҳиятини тушуниб олиши учун яратилган. Шу боис ҳам дунё турибди. Бўлмаса бутун бошли галактикаси нимага керак, акс ҳолда на мазмуни бор, на мундарижаси бор бу дунёсининг?! Худо ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин! У одам учун зарур, шунинг учун ҳам у Худо, шунинг учун ҳам у барҳақ! Лекин инсон шу коинотга, дунёвий қонун-қоидаларга муносибмикин! Ана шу улкан очунга арзирмикин? Оламнинг жумбоғи ана шунда!»

Чингиз Айтматов ҳамма соҳада инсонларнинг ноинсоний хатти-ҳаракатларини, очуний адолатнинг бузилаётганлигини ботин кўзи билан яхши кўриб билганидан шундай саволни ўртага ташлашга журъат этди. Гуноҳи кабираларнинг болалаб кетаётганлиги оқибатида охирзамоннинг яқинлашиб келаётганлиги

тўғрисидаги назария асли илоҳий хилқат бўлмиш инсониятнинг саъй-ҳаракатларининг исботидир. Фазовий роҳиб, асли улкан олимнинг кассандра-ҳомилалар ва кассандра тажрибаси тўғрисидаги буюк кашфиётининг бутун дунёда рад этилиши, бу кашфиётни ёқлаб чиққан футуролог, жамият истиқболларидан башорат қилувчи олим Роберт Боркнинг ваҳшиёна ўлдирилиши, инсониятнинг келажаги учун муҳим бўлган ғоясининг барбод бўлишидан азият чеккан Филофейнинг ўз жонига қасд қилиб, ҳаво кемасидан ўзини очиқ космосга улоқтириб вафот этиши – буларнинг ҳаммаси одамларнинг ўз дунёвий бурчларини ҳали англаб етмаганидан, ҳақиқатдан, эзгуликдан юз ўгираётганидан нишонадир.

Очуний (космик) илоҳий адолат, юксак ҳақиқат дунёдаги сабаб-оқибат қонунига асослангандир. Ана шу адолат ва ҳақиқат бўлмаганда Коинотнинг ўзи бўлиши ҳам мумкин эмас экан.

Ана шу илоҳий адолатни бузадиган, издан чиқарадиган куч нима экан ўзи? Бу биринчи галда ёвузликдир. «Азал-азалдан инсониятга нозил қилинган эзгулик энергиясини ва шу билан бирга эзгуликка қарши ёвузлик энергиясини ҳеч ким ўзгартира олмайди. Булар бир-бирига тенг миқдорлардир» дейди ёзувчи роҳиб Филофей номидан Рим папасига ёзган хатида.

Ёвузлик – бу коинотни бошқариб турадиган уйғунлик қонунининг бузилиши деган сўз: ана шу ёвузлик жазосини уни амалга оширган киши тортиши шарт.

Хўш, ёвузлик ҳам эзгулик каби абадий бўлса, Чингиз Айтматов айтганидек, «ёвузлик баъзан эзгулик устидан устунлик қилиб ҳам турса, қўлни қовуштириб туравериш керакми?

Йўқ... Инсонга абадийликнинг битмас-туганмас ҳаракатини ўзида мужассамлаштирган ақлий афзалликлар ато қилинган ва инсон омон қолишни истаса, тараққиётнинг чўққилари сари кўтарилишни хоҳласа, у ўзидаги ёвузлик устидан ғалаба қилмоғи зарур.

Ахир кишиларнинг бутун умри бу йўлда шундай тинимсиз уринишлардан ўтадики, бизнинг (яъни инсониятнинг) асосий бурчимиз ҳам шундадир».

Хўш, инсон боласини йўлдан оздирадиган, унинг кўзини очирмасдан бўйнига тавқи лаънатдай миниб олиб, билганини қилдирадиган ўша фалокату иллатлар, ёвузликлар нима экан ўзи?

Ҳозирги даврда барча ёвузликлар орасида энг даҳшатлиси, энг хавфлиси терроризмдир. Террор сўзини эшитганда бир сесканиб тушмайдиган одам бўлмаса керак. Қарангки, дастлабки террористлар бундан 10 аср олдин Эронда пайдо бўлган экан, шароб ва қора дорига тўйдирилган каллакесарлар ҳукуматни бошқарувчи бош вазирларни катта маблағ эвазига биринкетин гум қилаверар экан. Ҳозирги террорчилар мамлакатга ғулула солиб, жамоатчиликни кўрқитиб олишни мақсад қилиб кўядилар, кўрқиб-титраб қолган халқ «бизни ҳимоя қилолмайдиган бўлсанг, туёғингни шикиллатиб қол», деб ҳукуматни сиқувга ола бошлайди. Фуқаролар ҳимоясиз қолиб безовталана бошлаши, ҳукуматдан норози бўлиши – террористларнинг бош муддаосидир. Мутахассислар биринчи рақамли террорчи деб атаган Бин Ладен аслида биринчи эмасга ўхшайди, туядан катта филлар бор дейишган.

Чингиз Айтматов бутун-бутун мамлакатлар террорчиларнинг ботиний ҳукмронлиги остида инграмоқда, деган эди.

Халқаро террористик ташкилотлар ўнг-сўлга сочиб юрган беҳисоб долларнинг ҳар бир центи ҳам «шудгорда қуйруқ на қилур» дегандай бекорга сарф қилинмайди. Терроризмнинг пайпаслагичлари етиб бормайдиган гўша йўқ. Огоҳ бўлинг – соқ бўлсангиз, хўр бўлмайсиз (соқ «огоҳ» сўзининг асл туркий варианты, соқчи истилоҳи шундан).

Айтматов айтганидек, «Ҳаёт шундай қурилганки, эзгулик ҳар доим тақчил, ёвузлик эса мўл-кўл, ошиб-тошиб ётибди». Масалан, жиноятчилик, фоҳишабозлик,

гиёҳвандлик ва наркомафия каби гуноҳи кабиралар аслида илоҳий хилқат бўлмиш инсон номига номуносиб даҳшатли иллатлар кундан кунга авж олиб, чуқур илдиз отиб бормоқда. Бу иллатлардан ҳар бири кишилик жамиятини ич-ичидан кемириб, охирзамоннинг бостириб келишига шароит ҳозирламоқда.

Жамият тараққиётининг келажагидан башорат қилувчи футуролог олим Роберт Борк Филофей назариясининг моҳиятига етиб, она қорнидаги ҳомидаларнинг туғилмаслик учун нишон беришининг сабабларини бундай изоҳлайди: «Яшашга бўлган хоҳишнинг сўниши жаҳон цивилизациясининг сўнишидир. Ана шу охирзамон демакдир. Бошқача айтганда, охирзамон ўзимизда воқедир. Инстинктив сезиш қобилиятига эга бўлган кассандра-эмбрионлар ана шуни илғаб олади ва дунёни қамраб оладиган компьютер экранига ўхшаб, ҳомиладор аёллар манглайида нишон берадиган кассандра тамғаси орқали ҳаётдан қўрқаётгани ҳақида хабар қилади. Кассандра тамғасининг ўзидан эмас, балки генетика қаърида ана шу охирзамон ўпирилишига олиб келадиган сабаблардан қўрқмоқ керак. Биз мислсиз хатога йўл қўяётимиз... Филофей ифвогар эмас, у – самовий пайгамбар...»

Келажакда тақдири азали ёмон кечадиган кассандра-ҳомидалар нишонасини – кассандра тамғасини кашф этган олим – фазовий зоҳид Филофей ўз кашфиётига якун ясар экан, космосдан туриб бундай дейди: «Мен одамларга ёмонлик соғинмоқчи эмас эдим... Яхши ният ёмонликка айланиб кетди. Энди ҳаммамиз ана шу ёвузлик қаршисида ожизмиз. Бироқ мен кашфиётнинг ўзидан, кассандра-эмбрионлар феноменидан, улар дунёнинг охир бўлиши хабарчиси деган фикримдан ҳеч воз кечмайман; кишилар билиб қўйишсин: охирзамон ўзимизда ёвузликнинг муттасил жамғарилиб боришидан, ўзларимизнинг қилмишқидирмишларимиздан, ниятларимизу мақсадлари-

миздандир; буларнинг ҳаммаси одамнинг генетик кодига таъсир этиб, бўҳронни яқинлаштиради. Пешона деворга теккандан кейин кеч бўлади.

Филофей кашфиёти жаҳон цивилизациясининг инқирозини шипшитиб қўйган эди. Филофей назариясининг ҳимоячиси ёш олим Антони Юнгер Боркка йўллаган факсида бу ҳақда шундай дейди: «Ахир дунёдаги воқеалар, ҳатто ҳар куни матбуотда хабар бериб туриладиган ҳодисалар ҳам цивилизациянинг таназзулга юз тутаётганидан гувоҳлик бермоқда. Ана шундай шароитда гўдакнинг ёруғ дунёга келиши миналарга тўла майдонга йўл олиш билан баробар. Хўш, ўша миналарни сақлаган майдон қани, ҳаётнинг қайси жабҳаларида яширинган – одамларнинг фикр-хаёлларидами, саъй-ҳаракатларидами, жаҳон таълимотларидами ёки кундалик амалиётдами – буни бармоқ билан кўрсатиб бўлмайди».

Ўша мина майдони ёвузликдир, ёвузлик эса кишиларнинг нопок орзу-ниятларида, манфур қилмишларидадир.

Мисоллар тўлиб-тошиб ётибди.

Одамларнинг яхши ейиш, яхши кийиниш, маишат қилиш, давлат орттириш, ҳокимият тепасига келиш йўлидаги ғайриинсоний ҳаракатлари ҳадсиз, чексиз тус олаётир. Махтумқули «Бой бўлай деб иззатингдан айрилма» деган бўлса, мўмай даромад деганда виждон, имон-эътиқодини тикиб иш кўрадиганлар сони тобора ортиб бормоқда. Бир талай озиқ-овқат, саноат молларининг сифати паст – сутга сув, қаймоққа қатиқ қўшиш қаёқдан чиққан? Қошиқдай бежирим туфли 1-2 ойга чидамаса, бунга нима дейсиз? Соғлиқ, шифо истаб не ҳасратда сотиб олинган дори-дармон сохта чиқса, касал дардини кимга айтади? Магазинлардан ҳамма сотиб оладиган нонни бир кундан кейин еб бўлмаса – хамирга ўхшаб бўкиб ёки тишни синдирадиган даражада қотиб қолса-чи? Буни ким текширади?

Одам дунёга бир марта келади. Тўрт кунлик дунёда айшу ишрат, роҳат-фароғатда яшаб қоламан деювчилар охир-оқибатда бу ҳаракатларнинг нималарга олиб келиши ҳақида ўйламайдилар ҳам.

Тўқ ҳаёт кечириш, ҳалол йўл билан бойлик орттириш айб эмас. «Теги кўрмаганнинг кўргани қурсин» дегандай, ҳаммага бирдай тенг тақсимлаш (социалистик) қонуни даврида сиқилиб юрган одамларда хусусий мулкка эга бўла бошлаши билан беш қўлини бирдай оғзига солиш психологияси юз кўрсата бошладимикин?

Ундай десангиз – савдо-сотикда, мол орттиришда фирромликлар азалдан бўлган. Айни вақтда чўнтагини ҳаром-хариш ақчаларга қаппайтириб, қарғишу дуоибадга қолганлар ҳам бўлган. Масалан, оммавий ахборот воситаларининг ёзишича, АҚШ президентларидан Кеннедининг отаси ножоиз йўллар билан капитал жамғаргани учун Кеннедилар сулоласидан биронта ҳам эркак зоти қолмаган – улар ҳаммаси фоживий ҳалок бўлган.

Аллоҳнинг барҳақлигини тан олувчи ҳар қандай диндор билиши керакки, Худо ҳамма нарсанинг яратувчиси ва бунёдкори экан, демак у ҳамма нарсанинг, жумладан, кишилар «менинг мулким» деб ҳисоблайдиган барча нарса-буюмларнинг ҳам эгасидир. Ҳинд файласуфларининг айтишларича, ҳар ким мулкани Яратувчиники деб, Яратувчи уни менга эгалик қилиш учун эмас, балки фоний дунёда қисқа муддат даврида вақтинча бошқариш учун топшириб қўйган, мен мулкдор эмасман, балки Аллоҳ мулкнинг бор-йўғи мудириман, мен бу мулкни асраб-авайлаб, кўпайтириб, эгаси тайинлаган кишиларга топшираман, Аллоҳ кўрсатган йўлда сарфлайман дейиши керак экан. Бу осон эмас, лекин идеалда шундай бўлиши керак.

Бошқаларнинг мол-мулкига, демакки, соғлигига кўз олайтириш, чанг солиш миллионларнинг бахтига чанг солиш демакдир. Бойликка ҳирс қўйиш инсофдан

эмас, тўғриси ноинсофликдир, ноинсофлик эса охирзамонни тезлаштирадиган ашаддий ёвузликлардандир.

Охирзамонни қўя турайлик, ер юзида рўй бериб турадиган даҳшатли зилзилалар, қўрқинчли сув тошқинлари, кучли довуллар сингари табиий офатлар ҳам ёвузлик – одамларнинг ноинсофликлари, ахлоқсизликлари, имонсизликлари авж олган жойларда бўлиб ўтар экан. Ҳозирги замон олимларининг кўпдан-кўп тадқиқотлари шуни кўрсатади.

Охирзамон эса барча тирик мавжудотлар учун фожиа. Ерда ҳаётнинг сўнишидир. Охирзамоннинг муқаррибу муқаррар эканлигини азизу авлиёлар, олиму фузалолар, фолбину ромчилар 480 марта башорат қилганлар. Чингиз Айтматов ўз романида охирзамонни бир неча ўн марта тилга олган. Охирзамон нисбий тушунча деювчилар ҳам бор. Ҳар қандай бўлганда ҳам ёвузликнинг мисласиз авж олиши, илм-фан, техниканинг бениҳоя ривожланиши оқибатида экологиянинг ифлосланиши Чингиз Айтматов айтганидек, охирзамоннинг, глобал-сайёравий ҳалокатнинг эртами-кечми юз беришига олиб келиши турган гап.

Бунга яққол тарихий мисоллар ҳам бор. Нуҳ пайгамбар давридаги дунё тўфони ҳам буни исботлайди. Атлантида давлатининг нобуд бўлиши ҳам инсон зотининг ёвузликлари оқибати экан. Бундан 10-12 минг йил олдин ҳозирги Атлантика океани ўрнида – Африканинг ғарбий соҳили билан Америка қитъаси оралигида Атлантида қитъасида гуллаган давлат бўлган. Атлантлар юксак ахлоқий фазилатларга эга халқ бўлган эди. Фан-техника шу қадар ривож топган эдики, ҳозирги самолётларни, сув ости кемаларини эслатадиган транспорт воситалари, ракеталар, лазерларга ўхшаб кетадиган асбоблар ихтиро этганлар, қуёш энергияси жиловланган, болалар ва ўсмирлар эса ҳозирги компьютерлар тезлигида ҳисоблай олганлар. Вақт ўтиши билан атлантлар ютуқлардан эсанкираб, шуҳ-

ратпараст, ахлоқсиз ва очкўз халққа айланади. Шундан сўнг, деб ёзган буюк юнон файласуфи Афлотун, юнонларнинг олий илоҳи ҳисобланган Зевс атлантларни гуноҳи кабиралари учун жазолашни лозим топади – даҳшатли зилзиладан Атлантида парча-парча бўлиб, океан тагига чўкиб кетади.

Олимларнинг кейинги тадқиқотлари Афлотуннинг ёзганлари тўғри эканлигини, Атлантидани чиндан ҳам ер ютганини исботлади.

Чингиз Айтматов соҳиби башорат олимнинг тилидан ёзадики, «...Роберт Боркнинг фикрларига қараганда, ҳозирги инсоният бутунлай янги муаммоларга дуч келади, борди-ю бирдан қуёш совиб қолса ёки аксинча, қизиб кетса борми, ҳамма жойда барчанинг бошига мислсиз кўргиликлар, интиқомлар тушгани каби инсониятни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган синовлар кутарди. Инсоният ана шу янги муаммолар мағзини чақар экан, ўзининг фожеий ҳалокатини англаб етишигина кифоя қилмайди. Балки энг муҳими, бу туйғу омон қолишнинг янги усуларини қидириб топши ва тараққиётнинг янги йўллари ҳамда шакллари аниқлашга тўртки бўлмоғи даркор, бу эса, ўз навбатида, янгича ҳаёт тарзига, янгича тафаккур қилишга олиб келмоғи лозим».

Хулоса қилиб айтганда, қиссадан ҳисса шуки, Кассандра тамғаси кассандра-ҳомила воқеаси бор-йўғи илмий башоратга қурилган бадий тўқима. Ёзувчи ана шу тўқима воситасида кўпдан бери ўзини қийнаб келган муаммоларни – ижтимоий қасирғалар, ижтимоий тангликлар, жиноятчилик, терроризм, мафия, фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, экологик портлашлар, ядро синовлари, «қора туйнуклар», «озон тешиклари» каби ҳозирги инсоният бошига тушган кўргуликларни айтиб олган. Буларнинг кўпчилигига одамларнинг ўзлари сабабчи эканини алоҳида уқтирган.

Чингиз Айтматов ҳар бир кишини, бутун бани башарни бир бўлиб, фалокат ва иллатларга барҳам бе-

ришга, ёвузликдан юз ўгириб, эзгуликнинг этагидан тутишга ундайди.

Энди китоб таржимасининг тарихи ҳақида. Мен ижтимоий-сиёсий адабиётларни русчадан ўзбекчага таржима қилиш соҳасидаги тажрибамга асосланиб, 80-йилларда Чингиз Айтматовнинг кичик-кичик ҳикояларини ва «Манас отанинг оқ қори – кўк музи» деган биографик очеркни ўзбекчага ўгирганман. Шундан кейин менда ёзувчининг тили мураккаб бўлган асарларини таржима қилиш иштиёқи туғилди.

1995 йил бошларида ўша вақтда Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистон Республикасида элчиси бўлиб турган Солижон Жигитов билан «Халқ сўзи» газетасининг ўша вақтдаги муҳаррири Анвар Жўрабоев ҳузурида Чингиз Тўрақулович «Кассандра тамғаси» романини ўгиришимга розилик берди. Романнинг муаллиф томонидан менга совға қилинган нусхасидаги ёзувлар фикримиз далилидир: «Суюн Қараев қаламдешке! «Кассандра тамғаси» ўзбек тилинда чықса мен учун бул зўр ўқуя, жуда хурсант бўлўмун.

Имзо: Ч.Айтматов. 01.1995».

1995 йил 1 сентябрда «Халқ сўзи» газетасида «Кассандра тамғаси»дан биринчи нишона босилиб чиқди. Ўша йилнинг ўзида «Чўлпон» нашриётида романнинг хотима-эпilog қисми «Икс-зурриёт» номи билан 10 минг нусхада чоп этилди.

Лекин баъзи бир сабабларга кўра таржима ўша вақтдан буён босилмай ётди. Ниҳоят 2001 йил бошида «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси раҳбарияти романини чоп этишни иш режасига киритди. Бироқ Бош муҳарририят таржимага муаллифнинг розилигини талаб қилди. Брюссель шаҳрига шу ҳақда юборган факсимизга олинган жавоб факсда бундай дейилади:

«Менинг асарларим – «Кассандра тамғаси» романим ва «Чингизхоннинг оқ булут» қиссамнинг таниқли

тилшунос Суюн Қораев томонидан қилинган таржимасига ўзимнинг тўла рози эканлигимни билдираман.

Шу билан бирга... «Кассандра тамғаси» романининг ўзбекча нашрда «Охирзамон нишонлари» деб аталишига розиман.

Янги йилда эзгу ниятлар билан Чингиз Айтматов, Брюссель, 31.01.2001».

Инсониятни огоҳ этувчи асар ¹⁶

Роман детектив эмас. Унда муҳаббат ҳам йўқ. Ёзувчи китобхонни бадий тафаккурнинг янги изидан юришга мажбур қилади, уни ўйга толдиради ва ҳатто боши берк кўчага олиб киради. Асарда бутун сайёра, боринги, космос миқёсида кенг ва узвий мушоҳада юритилган: муаллиф бугунги шафқатсизлик, ёвузлик, ваҳшийлик уруғларининг келажакда қандай даҳшатли мевалар беришини кўрсатади.

Романни тушуниш осон эмас. Уни қайта-қайта ўқиш, уқиш керак. Воқеа бундай кечади: 1942 йилнинг охирларида саҳар пайтида бир аёл эндигина туғилган чақалоғини қоп-матога ўраб, болалар уйининг эшиги олдига қор устига ташлаб кетади. Болага Андрей Крильцов деб исм ва фамилия беришади. Ташландиқ бола ўта зеҳли бўлганидан мактаб ва тиббиёт институтини битириб, биолог олим ва ниҳоят академик бўлиб етишади. Институтда ўқиб юрганида ҳомиладорлик мўъжизасини ва одамнинг дунёга келиш сир-асрорларини ўрганишга мафтун бўлиб қолади.

Крильцов ўз лабораториясида пробиркада етиштирилган уруғдан узоқ муддатга ҳукм қилинган маҳкума аёлларнинг қорнида етиштирилган искзурриётларнинг – отаси, онаси, акаси, укаси, амакиси, амакивач-

---

¹⁶ С.Қораев. “Халқ сўзи” 1995 й. 21 ноябр.

часи, тоғаси, жияни, хуллас бирорта қариндош-уруғи йўқ болаларнинг тақдири нима бўлиши ҳақида ўйламайди ҳам. Бундай инсонларни яратиш масаласи партиянинг диққат-марказида ва ҳомийлигида эди. Партия МК секретари Конюханов Крильцов билан бўлган суҳбатда, жумладан, шундай дейди: «Гап шундаки, сиз учун бу қизиқарли лаборатория экспериментлари объекти бўлса, биз учун иксзурриёт – янги типдаги одам. Ва бизнинг прогнозларимизга кўра, меҳнаткаш синфларни эски дунёдан халос қилиш учун уни ағдар-тўнтар қиладиган ҳам худди ана шу иксзурриётдир...

Иксзурриёт келажакда эски, ўз ўмирини ўтаган дунёни туб-томири билан қўпориб ташлаш баробаринда янги дунёни бунёд этажак».

Крильцовнинг хотини Евгения эрининг биронта инсон журъат эта олмайдиган ишлар қилаётганидан хабар топгач, эридан бу ишни ташлаб узоқларга кетишни, фарзандли бўлишни таклиф этади, эри унамагач, хотини бутунлай кетиб қолади. Маҳкумалардан бири Руна деган аёл профессорнинг қилаётган ишларидан нафратланиб, қамоқ муддатига муддат қўшилишидан ҳам қўрқмасдан ҳақоратомуз гаплар билан олимни бу ишлардан воз кечишга чақиради.

Сўққабош бўлиб ёлғиз қолгач, Крильцов «менга ерда жой йўқ экан» деб космосга кетишга қарор қилади.

У халқаро космик кеманинг илмий станциясида уч йилдан ортиқроқ муддат тадқиқот олиб бориб, ўта мукамал асбоблар ёрдамида улкан кашфиёт қилади – айрим ҳомиладор хотинларнинг пешоналарида икки қош оралиғида қизил доғ пайдо бўлар экан, бу доғни олим “Кассандра тамғаси” деб атайтиди. Крильцов бунинг сабабини аниқлайди: бўлажак боланинг тақдири ёмон кечадиган бўлса, онада гўё ҳомиладорликнинг дастлабки ҳафталарида ана шундай доғ пайдо бўлар экан. Бундай ҳолларда ҳомила - эмбрион ёруғ дунёга келишни хоҳламайди ва ўзини йўқотишларини талаб

қилади, шўрпешона бўлиб яшагандан кўра туғилмасликни афзал кўради.

Олим космосдан махсус нур юбориб, кассандра тамғасини кучайтиради: шундан сўнг қизил доғ милт-милт этиб пириллаб, ҳаммага кўрина бошлайдиган бўлади. Шу йўл билан бутун Ер курраси бўйлаб барча аёлларнинг ҳомиалари «сўроқ қилиниб», кассандра-эмбрионлар аниқланади. Ёруғ дунёга келгач, шўриш-ғавғодан боши чиқмайдиган, жамият пешонасига битган бало бўлиб туғиладиган Кассандра эмбриондан келган сигналларнинг маъноси тахминан мана бундай: «Эрк менда бўлса эди, мен туғилмасликни афзал кўрган бўлур эдим... Борди-ю менинг хоҳишимга қарамасдан туғилишга мажбур қилсалар, мен тақдири азални қабул қилман, ҳамма замонларда барча кишилар худди ана шундай қилиб келишган... Мен билан видолашишга ҳали кеч эмас ва мен Кассандра эмбрионман, туғилишни хоҳламайман, истамайман, истамайман...»

Крильцов космосда узоқ ишлаб, аномал ҳомиалар – кассандра-эмбрионларнинг йил сайин ортиб бораётганлигини аниқлагач, ёвузлик авж олиб, гуноҳи кабиралар кўпайиб кетаётганига амин бўлгач, иксзурриётларни дунёга келтирганидан пушаймон бўлиб, ўзини космик монах деб эълон қилади ва Филофей лақабини олади. У кассандра тамғаси ва кассандра – ҳомиаларни аниқлаш борасида қилган буюк кашфиётини ва инсониятнинг ўзи охирзамонни яқинлаштираётганини очиқ-ойдин айтиб, Рим папаси орқали бутун башариятга, қўйингки, бўлажак авлодга мурожаат қилади. Номанинг нусхаси орбитал компьютерда «Трибюн» газетаси муҳарриятига босиб чиқариш учун жўнатилади.

Космик монах Филофейнинг Рим папасига хати романнинг бош фалсафаси, квинтэссенцияси, мағзидир. Аслида Айтматовнинг янги асари бошқа асарла-

ридан кўра ҳам фалсафий мушоҳадаларга, афоризмларга тўлиб-тошган, тили оғир...

Хуллас, роман жаҳон цивилизациясининг истиқболларига, маънавий, биринчи галда ахлоқий муаммоларига, жамиятни соғломлаштириш йўллари қидиришга бағишланган. Лекин бу осон иш эмас. Шу хасталиклардан қутулиш йўллари шипшитиб қўйганлардан ўч олиш пайига тушишади. Айтматовнинг бош қаҳрамонлари ана шу йўлда жаҳолат қурбони бўлишади. Шон-шуҳрат кетидан қувиб, иксзурриётларни дунёга келтирган улкан биолог олим Андрей Крильцов кексайганда тавба-тазарру йўлига киради, космосдаги кашфиётларини одамлар тушунмаганидан, қабул қилмаганидан сўнг космик монах ўзини очиқ космосга улоқтиради. Жамият истиқболларидан башорат қилувчи йирик футуролог башоратчи олим Роберт Борк Филофей кашфиётларига хайрихоҳлик билдиргани учун қутурган оломон уни ҳалок қилади.

Инсоният улкан муаммолар, синовлар олдида турибди. Ёзувчи кишиларни ҳушёрликка, юз бериши мумкин бўлган фожиаларни англаш билан бир қаторда, энг муҳими, тараққиётнинг янги йўллари ҳамда шакллари қидириб топишга, янгича турмуш тарзига, янгича тафаккур қилишга даъват этади.

Пинҳоний муҳаббат қиссаси¹⁷

(таржимадан кейинги ўйлар)

«Чингизхоннинг оқ булути» – Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романига илова қилинган қисса. Ёзувчи китобхонларни романда тақдири номаълум бўлиб қолган Абуталип Қуттибоев билан қайтадан учраштиради. Қатағон йилларидаги қаҳрамоннинг кечган барча фожиавий мушкулотларини Чингиз Айтматовдек довюрақ адиб ҳам ипидан нинасигача тасвир-

---

¹⁷ С.Қораев. «Ўзбекистон овози», 1997 й. 20 май.

лай олиш имконига эга бўлмагани тушунарли бир ҳол эди.

«Чингизхоннинг оқ булут» қиссасида икки йўналиш – бир томондан пок қалбли Абуталип билан бешафқат Тансиқбоев ўртасидаги муросасиз тўқнашув, иккинчи тарафдан эса дунёни ларзага келтирган Чингизхоннинг фожиаси бир-бири билан ботиний боғланиб кетган.

Чекист Тансиқбоев бегуноҳ Абуталипни Югославияда партизанлар ҳаракатида иштирок этганликда, эски халқ адабий меросларини йиғиб юрганликда айблайди. Бироқ Абуталип ҳаёти ҳар қанча хавф остида бўлса ҳам бош эгмайди. Чин инсон ор-номусини Тансиқбоев каби ҳайвонтабиат манқуртларнинг оёқости қилишига имкон бериш – инсоният олдида гуноҳи кабира эканлигини яхши тушуниб етади.

1953 йилнинг феврал кунларида Олмаотадаги авахтанинг қоронғи бўлмасида Абуталип оғир хаёллар оғушига фарқ бўлаётган бир пайтда, Тансиқбоев ўзига ўхшаган инсоний хусусиятлардан маҳрум дўстлари билан ҳали у ҳамкасабасиникида, ҳали бу ҳамкасабасиникида меҳмондорчиликда бўлиб, Германиядан ўлжа қилиб келтирилган биллур қадаҳлар тўла «мўйсафид»дан сипқориб, шон-шуҳратга кўмилиб юрарди. «Тансиқбоевлар» товуқ тухумидан қирралар излагандай, миллатчиларни «кашф қилиб», пул мукофотлари олишда, юқори мансабларга минишда «ким ўзар» ўйнашмоқда эди. Халқ тарихи, урф-одатлари, удумларини қоғозга тушириб юрган кишилар бургутдан қочган каптарлар каби питраб кетишди.

Чингизхон – тарихий шахс, ўз даврининг фарзанди. Унинг тарихи, шахсий ҳаёти ҳақида кўплаб илмий ишлар, бадий асарлар ёзилган. Манбаларда Чингизхон ҳийлакор, қонхўр золим, ўзини тангри каби қудратли ҳис қиладиган ҳукмдор, айна пайтда зукко инсон сифатида тасвирланган.

Чингиз Айтматов ўз қаҳрамонининг табиати, характери болалигиданоқ шакллана бошлаганига урғу беради. Чингизхон ҳали Темучин деб аталган болалик чоғидаёқ, бошқалардан ўч олишни, ҳаммани оғзига қаратишни хуш кўрарди. У сувдан тутилган балиқни таллашиб, ўзининг укаси Бектерни ўқ-ёй билан отиб ўлдириб қўяди. Тоғ тепасига чиқиб, ҳеч нарсани билмагандай, тонг отгунча гумбурлатиб довул чалиб ўтираверади. Ўша кундан бошлаб довул овози Чингизхоннинг жанговар даъватининг рамзи бўлиб қолади. Ёзувчи қонхўр жаҳонгир табиатининг илдизларини очиб беришни мақсад қилиб қўйган. Болалигиданоқ тошбағир бўлиб ўсган, ҳеч кимга яхшилик раво кўрмайдиган кишидан эзгулик кутиб бўладими?

Чингизхон улкан жаҳонгирлик жангларига икки йил тайёргарлик кўрди. Оилавий қўшинларга «жангу жадаллар ниҳоясига етмагунча аёллар туғмасин» деган қаҳрли фармон берилди. Табиат қонунига хилоф бўлса ҳам, фармони олийни бажариш ҳаммага ҳам қарз, ҳам фарз. Шу пайтда бир девонаи дарвеш ҳукмрон ҳузурига келиб, бундан буён осмони фалакда оқ булут хоннинг бошига ҳумоюндек соя солиб, ғалабаларида қўлдош-йўлдош бўлиб юражагини башорат қилади.

Янги қиссанинг бадий аҳамиятини оширган воқеалардан эътиборлиси – лашкарбошилардан бири, юзбоши Эрдене билан қўшин туғларига гул тикадиган каштадўз Дўғулангнинг аянчли фожиасидир. Ҳокимиятнинг куч-қудрати, забтидан икки ёш ошкора оила қуришга муяссар бўла олмайди. Лекин барибир Чингизхоннинг фармони, буйруғи икки қайноқ қалбнинг муҳаббати қаршисида ожиз эди. Аланга олган бундай ҳисни ўчириш, сўндириш осон эмас. Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади. Пинҳоний севги оқибати ўлароқ, ўғил бола дунёга келади. Норасидага ёш айғирдай ўйноқлаб юрсин деб Ғунон исмини беришади. Икки ярим бир бутунга айланган ноошкор оилада

учинчи бир инсоннинг пайдо бўлиши мушкулни янада қийинлаштирган эди. Эрдененинг қўрқмас зобит сифатидаги хизматларини, Дўғулангнинг туғларга аждаҳо тасвирини солишдаги беназир ҳунарини инobatга олиб, бегуноҳ гўдакка раҳм-шафқат қилиб, бўладигани бўпти, бўёғи сингибди деганларидек, хон бу норасмий оилани сақлаб қолармикин?

Чингизхон икки олов орасида қолди – бир аёл туғиб қўйибди, деб юришни тўхтатиш керакми ёки фармони олийни оёқости қилганларга ўзининг қаҳрини кўрсатиб, беандишаларни қаттиқ жазолаш лозимми, деган савол қийнар эди уни! Хоннинг руҳий тушқунлигини сезган каби остидаги бедовнинг ҳам қадами оғирлашгандай туюлади. Осмонда эса оқ булут ҳамон фалак кезмоқда. Уни ҳеч ким пайқамайди, пайқаса ҳам эътибор бермайди унга, бу – Чингизхоннинг шахсий булутни эканлигини ким билади дейсиз. Бу – Худонинг қудрати, севган бандасига раво кўради буни.

Айтматов ўз қаҳрамони – Чингизхон қўшинларининг зобитларидан бири Эрдененинг жанг майдонидаги қаҳрамонликлари ҳақида ҳеч нарса деган эмас. Бироқ, китобхон юзбошининг афсонавий қаҳрамонлардан бири эканлигини пайқаб олади. Сабаби, у ҳам Чингизхоннинг ғалаба қилишига тилакдош, керак бўлса ғалаба учун жонини аямайди.

Эрдене билан Дўғулангнинг қочиш тўғрисидаги режаси барбод бўлади. Дўғуланг чақалоғи билан қўлга тушади. Энди Эрдене нима қилиши керак? Мана, онаболани турткилаб жангчилар олдига олиб чиқишди. Дўғуланг боланинг отаси ким эканлигини айтмай, ҳаммани абгор қилди. Чингизхон лом-мим демасдан узоқдан кузатиб турар экан, аёлнинг мардлигига қойил қолди.

Дўғуланг чақалоқни охирги марта эмизишга улгурди. У ҳар қандай йўл билан, ҳатто ўзини ажал тифига уриб бўлса ҳам, Эрдененинг жонини сақлаб қолса бас. Кейинчалик ота-бола бир илож қилиб топишиб кетар!

Лекин Дўғулангнинг айтгани бўлмади. Ҳамманинг кўз ўнгида, отасиз ҳаромзода туғиб олганига иқроп бўлиб, бутун жиноятни ўз гарданига олган севгилисининг жон азобида қийналаётганини кўрган мард зобит: «— Мана мен! Чақалоқ менинг ўғлим! Ўғлимнинг оти Фунон! Онасининг исми Дўғуланг! Мен лашкар юзбошиси Эрдене бўламан!» деб ўртага чиқади ва қийнаб қўйгани учун Дўғулангдан кечирим сўрайди. Довулар гумбураши билан жаллодлар ишга киришди – Эрдене билан Дўғулангнинг қўлларини орқасига маҳкам боғлаб, чўкиб ётган туянинг икки ёнига олиб боришди-да, ўркак орқали осилган арқоннинг икки учидаги илмоқни иккаласининг бўйнига солиб, туяни уриб-зўрлаб турғазлашди. Шундай қилиб, икки ёш инсон тирик дорнинг устида хуржун каби осилиб жон таслим қилди. Нима бўлганда ҳам, Дўғуланг билан Эрдене ўлимни писанд қилмай, ўз муҳаббатларининг муқаддаслигини ошкора исбот этишди, ўлимга рози бўлишди.

Чингизхон эса ўзининг суюкли хотини Бўртенинг меркитлар қўлига асир тушганида ким билан ётиб турганини, тўнғич ўғли Жўжи кимнинг боласи эканлигини ҳамон билолмай, бунинг устига оқ булутдан маҳрум бўлиб қийналмоқда эди.

Еру кўкни ларзага солган қўшинлар ҳеч нарсани билмагандай, чўлу биёбонларни ортда қолдириб, олға томон юриб, босқин йўлини давом эттирдилар. Фалокат рўй берган жойда Дўғулангнинг дугонаси Олтун норастанни қучоқлаганича қолаверди. Бийдай жазирама чўлда қани энди бош суқадиган жой бўлса? Қорни очикқан гўдак дала-даштни бузиб дод солиб йиғлайверади. Ўшанда мўъжиза рўй беради – уларнинг тепасига оқ булут келиб соя салади, умрида бола эмизмаган, турмушга чиқмаган қари қизнинг кўкрагидан сут кела бошлайди. Бу – Худонинг ўз севган бандаларига меҳрибонлиги эмасми?

Давлат хавфсизлиги қўмитаси оператив бўлимларидан бирининг терговчиси Тансиқбоев Абуталип Қут-

тибоевни Югословияда у билан партизанлар ҳаракатида иштирок этган Сайфуллин, Поповлар билан юзлаштириш учун махсус вагонда олиб кетаётир. Болалигидан таниш далалар, уйлар. Ана, Қоранор ўтлаб юрибди. Мана булар Эдигей билан унинг ўғли Эрмек, нарироқда Зарипа кенжатоийи Довул билан ёнма-ён кетаяпти. Абуталип жигаргўшаларини бағрига боса олмаганидан, ўзининг қафасдаги қушдай ожиз-нотавон эканлигидан юраги баттар эзилди.

Аслида Абуталипнинг Сайфуллин ҳамда Попов билан учрашишига рози бўлишидан асосий мақсади ҳам уларга хоинлик қилиш эмас, балки охирги марта оила аъзоларини вагон тирқиши орқали бўлса ҳам бир кўриб қолиш эди.

Абуталипнинг тақдири ҳам фожиали тугади – қийноқ, азоб-уқубат, таҳқир-хўрликларга бардош бера олмай, ўзини поезд тагига ташлади. Битта ўлим туфайли нечта умр сақланиб қолди. Абуталип ўз жонига қасд қилиб, кўплаб бегуноҳ кишиларнинг ҳаётини сақлаб олди.

Чингиз Айтматов бутун борлиги бошдан-оёқ фожиалардан иборат бўлиб қолган онларда одам ўзини қандай тутиши керак, деган мураккаб масалага яна бир бор мурожаат қилди.

«Чингизхоннинг оқ булут» қиссаси «Асрга татигулик кун» романига ўриш-арқоқ бўлиб қўшилиб кетди. Абуталипнинг кейинги тақдири не кечди экан, деган саволга жавоб бўлиб тушди. Айни вақтда, уни мазмунмундарижаси, тузилиши, яхлитлиги, қаҳрамонларининг табиатига кўра мустақил бадиий асар дейиш ҳам мумкин.

Чингиз Айтматов ва Габриэль Маркес¹⁸

1928 йилда сайёрамизнинг бир-бирига деярли қарама-қарши нуқталарида иккита буюк инсон дунёга келдики, кейинчалик жаҳон адабий жараёни кўп жиҳатдан ана шу икки аллома ижоди билан белгиладиган бўлди. Иккаласи ҳам дунёга танилган машҳур ёзувчиларгина эмас, балки обрўли жамоат арбоблари бўлиб қолдиларки, уларнинг фикр-мулоҳазаларига сиёсатдонлар ҳам, бутун-бутун халқлар ҳам қулоқ осиб турган. Бу буюк шахслар Габриэль Маркес ва Чингиз Айтматовдир.

Айтматов билан Г.Маркес тақдирлари кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшайди: иккаласи ҳам у қадар йирик бўлмаган миллий адабиёт – колумбий ва қирғиз адабиётлари намояндаларидир. Уларнинг халқлари ҳам катта халқлардан эмас. Бу халқлар сайёра ижтимоий тараққиёт жараёнини белгилайди деб бўлмайди. Лекин мислсиз ижодий истеъдодларнинг пайдо бўлишига юқорида тилга олинган хусусиятлар сабаб бўлган эмас. Асло. Бу ўринда яна шуни эслаш ўринлики, XIX асрда рус классик адабиёти, А.Толстой, Ф.Достоевский, А. Чехов номлари билан боғлиқ рус адабиётининг олтин асри иқтисодий жиҳатдан Европадан ҳам, шахд билан ривожланаётган Шимолий Америкадан ҳам орқада бўлган Россияда вужудга келган эди. Кенг маънода Г.Маркес номи билан боғлиқ «янги» Лотин Америкаси феномени билан романнавис Чингиз Айтматов феноменининг илдизи қаерда?

Собиқ чекка ўлкалар маданият марказига айланди, демакки тарих қатламлари ҳаракатга келди – умумий маънавий ҳаёт ҳаракати манзарасидаги ҳар бир ҳодисанинг ўрнини билиб олмоқчи бўлган ҳар қандай мутахассис ана шуни назардан қочирмаслиги керак. Шундай қилиб, жаҳон адабиёти тарихи учун бундай

---

¹⁸ С.Қораев. “Ҳамкор” газетаси, 1999 й. 22 май.

қараганда оддий, шу билан бирга қутилмаган, мисли кўрилмаган воқеа содир бўлди: умуминсоний маънавий тажриба ва бойлик ортди, кўпайди. Демак, маэстроларнинг ижоди умумбашарий, оламшумул аҳамият касб этиб, адабий ҳаёт торининг энг нозик пардаларига бориб урилди.

Ҳар иккала ёзувчи ҳам ҳаётнинг барча кўринишларини тасвирлаш орқали бир бутун воқелик манзарасини яратди.

Миллатлараро бадий тил – рус тилида ижод қилувчи Ч. Айтматов ижоди моҳиятини колумбиялик ёзувчи сўзлари билан изоҳлаш мумкин. Гарсиа Маркес ўз ижодий йўлининг янги йўналиши ҳақида гапирар экан, бундай деган эди: «... Мен шуни тушундимки, мен ёзувчи эканман, ўз мамлакатимнинг ижтимоий ва сиёсий воқелиги олдидагина эмас, балки ҳар қандай кўринишлардаги бутун реал ҳаёт олдида ҳам бурчлиман».

Айтматов ҳозирги вақтда инсониятнинг «махдудий», «гуруҳий» онгидан Ердаги ҳаётнинг бир бутунлигини сайёравий миқёсда идрок этишига, халқларнинг омонлигига тобора кўпроқ таҳдид солаётган ядро уруши хавфи остида курравий мушоҳада қилишга ўтишни асосий вазифа деб билди. Гарсиа Маркеснинг санъаткор сифатидаги интилишларини ҳам Айтматовнинг юқоридаги сўзлари призмаси орқали тасаввур қилиш мумкин.

Бугунги кунда тинчликнинг тақдирини сиёсатдонларгина ҳал қилишмайди; эндиликда тинчлик халқлар қўлида ва келажак олдида энг масъулиятли юкни ўз елкаларига олган халқ ёзувчилари қўлидадир. Ҳамма замонларда чинакам санъаткорлар умуминсоний улкан муаммоларнинг тимсоли бўлиб келган.

Бадий дунёдан ташқарига чиқиб, тарих, маданиятнинг ич-ичига кирмасдан туриб Чингиз Айтматовнинг ижодини ҳам, Гарсиа Маркес тимсолидаги янги Лотин Америкаси романини ҳам тушуниб-да, тушун-

туриб-да бўлмайди. Европада, Фарбда ва Шарқда содир бўлиб турган барча янгиликлар бу ёзувчининг ижодий қозонида қайнатилди, қайтадан ишга солинди. Бу маэстроларнинг ўз миллий меросларини – қирғиз ёзувчисининг ижодига озиқ берган қирғиз халқининг буюк фольклорини ҳам, Лотин Америкасидаги индейс, негр, испанларнинг муштарақ христиан анъанасидан таркиб топган халқ мифологияси (асотирлари)нинг чинакам мўъжизасини ҳам унутмаслик зарур.

Г.Маркес менинг ҳамма ёзганларим Лотин Америкаси воқелигидан олинган, чунки бу ерда ҳамма нарсани кутса бўлади ва ҳамма-ҳаммаси бўлиб туради, деб барчани лол қолдирган эди: «Ғарибликда юз йил» романида мен реалистман, чунки Лотин Америкасида ҳамма нарса бўлиши мумкин, ҳаммаси реалдир, мен бунга ишонаман ва реалликнинг бу шакли жаҳон адабиётига қандайдир янгилик олиб кириши ҳам эҳтимолдан холи эмас...”

Қирғиз ёзувчиси ижодининг барча илдизлари эса қирғиз халқининг эпик меросидан, халқ афсоналаридан, ривоятларидан, нақлларида озиқланган.

Умуман олганда, бу икки улкан ёзувчининг ижоди ҳам залворли халқ маданияти маҳсулидир, улар ижодининг энг муҳим жиҳати шундаки, иккаласи ҳам дунёни идрок этишда хилма-хил оҳангларга қулоқ осадди, ҳар қандай мутаассибликни, жаҳолатни тан олмайдиган, тарихни битмас-туганмас ва тўхтовсиз ривожланиб борадиган воқелик деб қарайдиган, ҳаётнинг кўп қирралилигини кўра оладиган, унинг тараққиёт имкониятларини чексиз деб биладиган оҳанг-товушларни тушунишга интилади. Дунёни бундай идрок этишнинг марказида инсоннинг инсонпарварлик имкониятларининг чексизлиги ғояси ётади.

Ёзувчиларнинг асарларида реалистик, фантастик (фаразий) ва рамзий унсурларнинг қоришиб кетиши турмушнинг одатий жиҳатларини ҳам янгича ёритишга, кундалик ҳаёт ташвишларини-да қандайдир юк-

сакликдан тасвириаб, икир-чикирларигача рамз қадар умумлаштиришга имкон беради. Ёзувчиларнинг романларида конкрет сюжет фалсафий «радиация»га эга бўлади. Бошқача айтганда, халқ онги билан қўшилишиб кетган алоҳида ижод маҳсули бўлмиш бадий воқелик ҳақида сўз борадики, бу ижод воқеликка мифологик, фантастик энергиялар бахш этиб, уни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборади.

Гарсиа Маркеснинг «Ғарибликда юз йил» романи юксак санъатга ҳамма жойда эҳтиёж борлигига жавоб бўлиб тушди, оила мавзусини Инсон ва Тарих, Инсон ва Турмуш мавзуси даражасигача кўтарди.

Чингиз Айтматов билан Гарсиа Маркесни яқинлаштирган яна бир нарса «Мағлубиятдаги ғалаба» (фожеий стоицизм) пафосидир. Буни «Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди» қиссаси саҳифаларида ҳам кўриш мумкин. Гарсиа Маркеснинг ўзи бундай деган эди: «Полковник ўзининг мағлуб бўлишини дастлабданоқ билар эди, лекин у қисматий мағлубиятингга тупурдим, дея ғалаба қилди», «Қиёмат»даги Авдий ҳам шу йўсинда ғалабага эришди.

Турлича маданиятлар, миллатлар, тилларнинг намояндалари бўлган буюк санъаткорлар ижодининг умумий жиҳатларига назар ташлар эканмиз, ўз билим доирамизни кенгайтирган жаҳон маданияти қандай қилиб бойиб борганини пайқаб олган, «маданий код»нинг замонлар ва қитъалар оша одим ташлашига тушуниб етган бўламиз. Қадимий асотирлардан Ф. Достоевскийнинг «хаёлий реализм» ига, сўнгра Фолкнерга, Т.Маннга, М.Булгаковга, улар орқали эса Гарсиа Маркесга ва Чингиз Айтматовга етиб келган бир бутун силсила битмас-туганмасдир; шу силсила тармоқларидан биронтасини аниқлай билишнинг ўзи кифоя, унинг ўтмишдаги ва келажакдаги тармоқларини билиб олиш қийин эмас.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ: “МУҲАББАТ – ҲАЁТ МАНБАИ”

Улкан қозоқ шоири Мухтор Шаханов бундай деган эди: «Чингиз Айтматов дунёнинг ҳамма ёғидан кўри-ниб турадиган тоғ. Бу чўққини ҳамма кўради, ҳамма билади.

Тангри тоғ деб қўйдим ичимда фақат фарқи шундаки, Тангри тоғқа етиб бўлмайди. Чингиз оға эса ҳаммага яқин ва суюкли».

Америкалик журналист Михаил Бузукашвилининг И.Айтматов билан қилган интервьюси («Чайка» журна-ли. Нью-Йорк, 2007 йил, 1 декабр).

Мен Брюсселга Чингиз Айтматовга телефон қоқдим. Маълуми машҳур ёзувчининг овозини эшитганимдан мамнун эдим. Мен у билан кўп учрашганман; ҳар гал ёзувчининг қаҳрамонлари билан – дунёдаги жамики эзгулик ва рўшнолик учун яшаётган инсонлар билан, соғлом ҳаёт кечиршига кун бермайдиган ваҳшиёна ва зулмкор кучларга қарши курашдан бош тортмайдиган софдил ва пок кишилар билан, суҳбатлашаётгандай сезар эдим ўзимни. Чингиз Айтматов кўп йиллар СССРнинг элчиси, сўнгра Россиянинг Люксембургдаги элчиси эди. Ҳозир у Қирғизистоннинг Бенилюкс мамлакатларидаги фавқулодда ва мухтор элчиси, Қирғизистоннинг НАТО ва ЮНЕСКОдаги вакили.

– Чингиз Тўрақулович, Михаил Бузукашвили: – бутун дунёга маълуми машҳур ёзувчисиз. Ва дипломатсиз. Бу икки соҳани қандай қилиб қўшиб, уйдalasа бўлади? Умуман олганда, тарихда бундай воқеалар кам эмас – машҳур ёзувчилар халқаро миқёсда ўз мамлакатларининг вакиллари бўлиб ишлаганлар. Ҳар қандай бўлганда ҳам элчи деганда, кечирасиз, қандайдир расмиятчи, ҳамма томондан ёпиқ мартаба тушунилади. Элчилар чек-чегара билиб гапирадилар. Ёзувчилар эса кўп ҳолларда мумкин бўлмаган нар-

салар тўғрисида ҳам сўз очадилар, акс ҳолда уларни ўқишнинг қизиғи қолмайди. Сиз ана шу икки соҳани – эмин-эркинлик ва чизилган чизиқдан чиқмаслик ҳолатларини қандай қилиб қўшиб уддалаётирсиз?

Чингиз Айтматов: – Ҳар хил вазиятлар бўлади. Бу соҳалар кўпинча бири бирига халақит бермайди. Мен одатда расмий дипломат сифатида иш кўраман, халқаро форумларда иштирок этаман. Табиийки, мени кўпроқ ёзувчи сифатида танишади. Менинг дипломатик ишим ҳеч қандай ноқулайликларни келтириб чиқармайди, ҳеч нарсада мени чеклаб қўймайди. Табиийки, менга халақит берган нарса – бу вақтнинг етишмаслигидир, ижодий имкониятларни қурбон қилишга тўғри келади...

Дипломатик муҳитда айниқса Германия, Австрия, Швейцария, Нидерландия каби мамлакатларда кўплар мени ёзувчи сифатида билишади. Европа мамлакатларида менинг кўп китобларим нашр этилади, уларни ўқишади. Кейинги йилларда фақат немис тилида асарларим бир миллиондан ортиқ нусхада чоп этилди. Бу Европа учун кам тираж эмас. Менинг китобларим Японияда, Хитойда босиб турилади. Табиийки, Россияда ҳам шундай. Америкада менинг китобларим илгарилари таржима қилиб турилар эди. Ҳозир аҳвол қандай эканлиги менга номаълум.

Михаил Бузукашвили: – Ёзувчилардан кимлар сизга яқинроқ?

Чингиз Айтматов: – Болалигимдан менга Эрнест Хемингуэй катта таъсир кўрсатган. Бир вақтлар мен «Иностранная литература» журналининг бош муҳаррири бўлганман ва ўшанда кўп америкалик муаллифларининг асарларини босиб чиқарганмиз. Яқинда Германияда менинг қиссаларимдан «Денгиз соҳили бўйлаб чопаётган олапар»ни опера саҳнасида намоиш қилишди ва деярли Хемингуэйга ўхшатиб «Бола ва денгиз» деб аташди. Китобнинг ўзини ҳам шу ном би-

лан босиб чиқаришди. Рус тилида китобларим шоирона номлар билан аталган, бу ерда эса америкалик классикни қўмсаб қолишган. Хемингуэй асарига ўхшаб воқеа денгизда бўлиб ўтади, унда чолнинг тақдири ҳақида сўз борса, менда ўғил боланинг тақдири ҳақида сўз боради. Мен бундай ўхшатишдан жуда мамнунман. Жаҳон адабиётидан менга Маркес, Жойс, Пруст яқин. Бизнинг ёзувчиларимиздан Фозил Искандар.

Михаил Бузукашвили: – Мен ҳозир қайси йили эканини аниқ айта олмайман, тахминан 20 йиллар муқаддам. Биз сиз билан интервьюдан сўнг Останкинонинг ўша пайтдаги янги биносининг нурафшон кенг зиналаридан пастга тушиб кетаётган эдик ва мен сиздан Жек Лондонга муносабатингизни сўрадим. Сиз «у болалар ёзувчиси» деб жавоб бергансиз. Сиз менинг таъбим хира бўлганини сездингиз ва «жуда яхши ёзувчи» деб қўшиб қўйдингиз. Ўша пайтларда сиз ҳали дипломат эмас эдингиз, лекин ўшанда сизда дипломатик чизгилар борлигини сезганман.

Чингиз Айтматов: – Раҳмат, менинг эсимга солдингиз. Мен болалигимда Жек Лондонни қайта-қайта ўқиганман, у менга катта таъсир кўрсатган. Менинг ижодимда ҳам Жек Лондоннинг таъсири йўқ эмас. «Кунда» романимни биласиз, шу романда персонажлар орасида одамлар билан бирга бўрилар оиласи ҳам тилга олинган. Бўриларнинг тақдири ўзича. Бу тасоидифий эмас. Бунда «Оқ озиқ тиш»дан нималардир ибрат олинган.

– Сиз бўрилар мавзуини тилга олдингиз. Мен бир ўтакетган гўзал аёл эдим, радиода ишлар эди. Бир гал шу аёлнинг кимга ўхшаш эканлиги тўғрисида гап кетганда у – сизнинг китобингиздаги урғочи бўрини назарда тутиб. «Мен Акбараман» деди. Шундай қилиб, у мустақил ва табиатан кучли аёл эканлигини айтиб олди.

Чингиз Айтматов: – Мен бошқа воқеани айтиб берай. Бир гал Москвада бир аёл менга яқин келиб, саломлашди. Мен танишларимдан бири экан деб ўйладим. У янада яқинлашиб: «Мен Акбараман» деса бўладими. Мен сиз нима учун ўзингизни бўрига ўхшатдингиз демоқчи эдим, улгурмадим. Индамай мендан узоқлашди. Эҳтимол, уларнинг тақдирида қандайдир ўхшашликлар бўлгандир, шунинг учун у ҳам ўзини урғочи бўри билан қиёслашга урингандир.

Михаил Бузукашвили: – Ҳар қандай ҳазилда ҳам ҳаққоният бўлса керак. Сиз ҳақингизда гап кетганда айтишдики ўтмиш ҳаётингизда ўзингиз бўри бўлган эмишсиз.

Чингиз Айтматов: – Шундай дейишади. Мен бунинкор этмайман.

Михаил Бузукашвили: – Биз ҳаммамиз табиатнинг фарзандларимизми?

Чингиз Айтматов: – Бўри – беқиёс йиртқич, у ҳамма жойда – тоғларда ҳам, чўлларда ҳам, ўрмонларда ҳам яшай олади. Бўрининг ажойиб сифатлари бор: жасурлик, довюраклик, баджаҳлик. Қушлардан одам ўзини бургутга қиёслаши мумкин. Баъзи бир вайсақи кишилар ўзларини ола ҳақкага ўхшатишса бўлаверади. Бунда одам ўзини қандай сезса, нимага ўхшатса, ўша жониворни танлаши мумкин (руҳ абадий, ташқи қиёфа эса вақт ўтиши билан ўзгариб туриши мумкин экан – таржимон).

Михаил Бузукашвили: – Сизнинг қандай шахсий сифатларингиз ҳаётингизда қўл келади, баъзилари эҳтимол халақит бергандир?

Чингиз Айтматов: – Бир нарса дейиш қийин. Мен кескин фикр билдиришдан, бировларни бирон соҳада айблашдан, жанжал чиқаришдан ўзимни тияман, босиқроқ бўлишга ҳаракат қиламан.

Михаил Бузукашвили: – «Манқурт» сўзи халқаро лексикондан мустаҳкам ўрин олди, бу сўз аксари сиздан, сизнинг «Бўронли бекат» («Асрни қаритган кун»)

асаридан бошланди. Сизнинг манқурт ҳақидаги ривоятингиз бутун дунёга ёйилди. Одамнинг хотирасидан қимматлироқ бошқа нарсаси йўқ. Хотира йўқ экан, демак одам ҳеч ким эмас, у энди одам ҳам эмас.

Чингиз Айтматов: – Бу бизнинг қадимий «Манас» эпосимиздан бошланган, ўша дostonда шундай воқеа ҳам тилга олинганки, келажакда буюк саркарда бўлиб етишиши мумкин бўлган ўғил болани манқурт қилишга, у ҳатто ўзининг ким эканини, ота-боболарини билмайдиган, фақат буйруқларнигина ижро этадиган хотирасиз маҳлуққа айлантиришга уринганлар. Мен ҳаётда одамларни манқуртларга айлантирганларини ёзганман. Бу ибора ҳозирги пайтда сиёсий, ижтимоий, маданий ҳаёт тўғрисида гап кетганда кенг ишлатилади. Одамлар бир-бирлари билан гаплашаётганларида ҳам – «сен ўзи манқуртмисан» деб қўйишади.

Михаил Бузукашвили: – Ҳозирги мураккаб замонда худди ана шу манқуртлар – фақат бир мақсад йўлида хизмат қиладиган – бошқаларнинг буйруқларини сўзсиз бажарадиган робот-одамлар инсониятнинг келажакдаги ҳал қилиши мумкинми? Шу ҳақда сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Чингиз Айтматов: – Манқуртлар, инсониятнинг тараққиётига салбий таъсир кўрсатиб келган ҳолатлар ҳамма замонларда учрайди. Ана шундай хавф ҳозир ҳам бор. Ҳозирги жамият ўта қалтис жамиятдир. Глобаллашиш замонида, умумий универсаллашиш рўй бераётган, миллий маданиятлар кўп жиҳатдан ўз имкониятларидан маҳрум бўлаётган бир пайтда бу манқуртизмга олиб келиши мумкин. Ана шуларнинг ҳаммаси оқибатида миллий маданиятлар умум-оммавий маданият билан оғиз ўпишиб, қўшилиб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Лекин мен демократик тенденциялар бизларни тараққиёт сари элтажак ва воқеаларнинг мудҳиш тус олишига йўл қўймайжак деб, ишонаман.

Михаил Бузукашвили: – Эсимда, бир вақтлар сиз Иссиққўл форумини ташкил қилгансиз ва ўшанда бу-

тун дунёдан сизга энг машхур ёзувчилар меҳмон бўлиб келишган.

Чингиз Айтматов: – Ҳа, шундай. Лекин ўша ёзувчиларнинг кўплари ҳозир йўқ. Масалан, яқинда ҳаётдан кўз юмган Артур Миллер ҳам келиб эди. Энди бизнинг форумимиз Халқаро Айтматов форуми деб аталади. Биз ЮНЕСКО билан, бошқа халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қиламиз. Дунёдаги кўпгина мамлакатларнинг ижодкор ёшлари учун конференциялар ўтказиб турамиз. Демак, Иссиққўл форуми давом этаётир.

– Сизнинг китобларингизда эркак киши билан аёлнинг, эркак бўри билан ургочи бўрининг ўзаро муносабатлари драматик, фожиавий бир тусда, муҳаббат эса қандайдир космик жараён сифатида тасвирланган.

– Ҳозирги ҳаёт эркак билан аёл бир-бирларига тенг инсонлар, бири-биридан қолишмайдиган шахслар бўлишларини тақозо қилади. Шундагина уларнинг елиб-югуришлари кўзланган мақсадга эришади. Ана шу муҳаббат ва шундай муҳаббатга асосланган туйғулар ҳаётнинг манбаидир. Ва жўшқин туйғуларсиз, эҳтироссиз инсоннинг ҳаёти мукамал бўлиши мумкин эмас.

Михаил Бузукашвили: – Сиз учун идеал аёл борми?

Чингиз Айтматов: – Мен «Жамила» номли қисса ёзганман. Бу қиссани ҳамон ўқишади. Европада баъзи бировлар ўз қизларига Жамила деб исм қўйишган. Ўғилларини эса менинг қаҳрамоним исми билан Дониёр деб аташган. Ҳатто Италияда ҳам менинг Дониёрим бор. Аёлнинг ҳар томонлама мукамаллиги зиёлилик, интеллигентлик билан ўлчанади, деб биламан.

Михаил Бузукашвили: – Дунё адабиёти мисолида, муҳаббат мавзуси қай даражада ёритиб берилган?

Чингиз Айтматов: – Мен рус адабиётини жаҳон адабиётининг чўққиси, ўчоғи деб биламан. Рус адабиёти

ўз шакллари ва тили жиҳатидан ўта чуқур, ўта бой адабиётдир. Классика ҳар доим классика бўлиб қолаверади.

Михаил Бузукашвили: – Менинг назаримда худди ана шу адабиёт XIX асрдаёқ XXI асрнинг энг асосий муаммоларини кўтариб чиққан – «Оталар ва болалар», «Жинойят ва жазо», «Уруш ва тинчлик...»

Чингиз Айтматов: – Адабиётшунослар жаҳон адабий жараёнида рус адабиётининг аҳамиятини тушуниб етмоқдалар. Лекин буларнинг ҳаммасини кенг китобхонлар оммага етказиш керак.

Михаил Бузукашвили: – Сиз жаҳон адабиёти тўғрисида сўз очдингиз, шу муносабат билан сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Бугун жаҳон адабиётининг муҳим босқичими ёки қандайдир қизиқарли асарлар яратилмаётган сукунат палласими?

Чингиз Айтматов: – Сизнинг бу саволингизга жавоб беришим қийин. Бунинг учун турли тиллардаги асарларни аслиятда ўқиш керак бўлади. Лекин менга тушунарли бўлган матнларни ўқир эканман, адабиётда кейинги пайтда жаҳон адабиёти даражасида катта воқеа бўладиган асар яратилганича йўқ, деб айтишга мажбурман.

Михаил Бузукашвили: – Менинг бундай савол беришим инсофдан бўлмаса керак. Шундай бўлса ҳам сўрайман. Кейинги беш йил ичида кимлар адабиёт бўйича Нобель мукофоти олганини биласиз. Сиз Нобель комитетида бўлганингизда бу мукофотни кимларга берган бўлув эдингиз?

Чингиз Айтматов: – Менинг ҳам эсимда йўқ, буни тан оламан. Мукофотлар кўп ҳолларда ҳавойи кўрсаткичларга асосланиб берилади. Мен Нобель комитетида бўлганимда эди, кўпгина хилма-хил омиларни ҳисобга олган бўлар эдим.

Михаил Бузукашвили: – Эсимда, ўз вақтида биз Чингиз Айтматов қайси тилда – қирғиз тилида ёзадими, рус тилида ёзадими деб баҳслашганмиз.

Чингиз Айтматов: – Мен икки тилда ёзаман. Лекин Европада фақат рус тилида ёзаман. Рус тилининг имкониятлари катта. Чунки русча матнга дарров фикр билдирилади. Ва таржимонлар ҳам кутиб туришади, аслини айтганда немис, француз ва бошқа тилларга ўша заҳоти таржима қилинади.

Михаил Бузукашвили: – «Кунда»ни ўқиганимизда бизларда қандайдир фикрлар пайдо бўлди. Булгаковга, унинг машҳур «Усто» романига ўхшатиш ҳоллари ниш уриб эди.

Чингиз Айтматов: – Ўша пайтларда менда ўхшатиш тўғрисида ҳеч қандай фикр бўлиши мумкин эмас эди. Булгаковда Иисус Христос (Исо Масих) ҳаётининг сўнгги кунлари ва соатлари тасвирланган. Булар ўта муҳим воқеалар. Бу мавзуни ҳар ким ўзича шарҳлашга ҳақли. Булар ўлмас воқеалардир. Шундай мангу сюжетлар борки, улар янги воқеликка қараб, инсоният ҳаётининг мазмун-моҳиятига қараб янги талқин қилинаверади, маъно касб этаверади. Ҳар қандай бўлмасин, бир марта ҳамишаликка, ёзилган воқеаларнинг асосий пойдевори қолаверади.

Михаил Бузукашвили: – Ҳозир сиз нималарни қаламга олаяпсиз?

Чингиз Айтматов: – Бу ҳозирги замон воқеалари, ҳозирги сиёсий даврни бошидан кечираётган кишилар ҳақида бўлади.

Ҳозирча бир нарса дейиш қийин.

АДАБИЙ ОЛИМП ЧЎҚҚИСИДА¹⁹

Машҳур қирғиз оқини Жовмарт Бўканбоев (1910–1944) 40-йилларда ўзининг бир шеърида шундай вақт келадики, қирғиз адабиёти ҳам она юртдан узоқ-узоқларга етиб боражак. Европа бўйлаб, жаҳон бўйлаб

---

¹⁹ С.Қораев. “Тошкент оқшоми” 1999 й. 19 май.

одим ташлаяжак, дунё адабиётининг мўъжаз бўлса-да, муносиб бир қисми бўлиб қолажак деб башорат қилган эди. Шоир бунга ишонган ва умид қилган эди. Мана бугун кўриб турибмизки, у ҳақ бўлиб чиқди.

Лекин бу шеър битилган кезларда оқиннинг орзуларини шеърхон атиги ширин хаёл деб қабул этган бўлса не ажаб. Мана орадан бор-йўғи бир неча ўн йил ўтди, шоирнинг сўзлари рўёбга чиқди. Қирғиз адабиёти шахд билан адабий Олимп сари кўтарила борди. Айтматовдек буюк истеъдод эгасини етиштирган халқ ҳар қанча ҳурматга сазоворки, ёзувчининг ҳаққоний, кескин, шу билан бирга некбин сўзи турли мамлакатлар ва қитъаларда кўплаб китобхонларнинг қалбидан ўрин олди, деган эди бир танқидчи.

Ёзувчининг гоаявий-эстетик кашфиётлари жаҳон адабиёти деб аталимиш баҳри муҳитга қўшилган ҳисса бўлиб қолди. Нафис, илиқ лиризм, ўткир драматизм, теран психологизм, ифодали образлар ҳамда ёзувчининг диққат-эътиборини тортган ахлоқий, ижтимоий, миллий, экологик муаммолар кўпгина китобхонларни ҳаяжонга солади.

Жаҳон адабиётининг машҳур арбоблари ёзувчининг ижодига юксак баҳо беришган:

«Жамила» қисаси ҳақида: «Биз ўқиган қисса – ёқимли мусиқа, ажойиб поэмадир» (Жан Спагаро).

«Бу асар шу қадар тоза ва шу қадар жиддийки, бирон қўпол сўз айтиб қўйишдан ўзимни тийиб, энди ҳеч нарса демайман» (Сюзанна Фредерик).

«Оқ кема» қиссаси ҳақида: «Бу китоб ўзининг муаллифига ўхшайди. У ҳамма соҳада эзуликни кашф этади... Бу мўъжазроқ роман, унда ҳаёт шодлиги ҳам, қайғу-ҳасрат ҳам ёнма-ён яшайди... Бу тарих фожиа билан тугаса ҳам қалбларда чуқур из қолдиради, бу, энг аввало, муҳаббат ва умид ҳақида эндигина эшитилган пок қиссадан бошқа нарса эмас» (Андре Стил).

«Асрга татигулик кун» романи ҳақида: «Баъзан Айтматовнинг ижодини Габриэль Гарсиа Маркес ижоди

билан қиёслайдилар. Лекин Айтматовнинг романи муаммоларнинг долзарблиги ва уларни ҳал қилиш услубининг ўткирлиги жиҳатидан алоҳида ўрин тутди... Менинг назаримда, ҳозирги адабиётда бу романга тенг келадиган асарни топиш қийин» (Йисикадзу Сакамото).

Айтматовнинг сўнги – «Кассандра тамғаси» романи, айниқса, катта тортишувларга сабаб бўлди. Роман Фарбий Европада қайта-қайта босилиб, қўлдан-қўлга тегмасдан бестселлер бўлиб кетган бир пайтда рус адабларига, хусусан рус миллатчиларига маъқул бўлмади. Ниҳоят, «Кассандра тамғаси»нинг қадрига етиб, уни биринчилардан бўлиб экранлаштиришга киришган кинематографлар ҳам руслар бўлди. Ёзувчи бу романда инсон ҳаёти муаммоларини космик юксакликдан Инсоният ва Коинот миқёсида мушоҳада қилади. Муаллиф учун Космос Коинотгина эмас, балки инсон руҳининг бойлиги ҳамдир. Чингиз Айтматовнинг коиноти – макон ва замон билан чекланган дунёгина эмас, Айтматов космоси – инсон интеллектининг юксаклиги ҳамдир.

Чингиз Айтматов бир-биридан қизиқарли, ҳар қандай романни ҳам ортда қолдирадиган гўзал қиссалари билан дунёга танилди. Кейинги йилларда ёзувчи ўз маҳоратини романнависликда ҳам синаб кўрди. Айтматовнинг романлари ҳам қиссалари каби умумбашарий муаммолардан баҳс этади.

Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатларда Чингиз Айтматов асарлари ўрта ва олий мактабларнинг ўқув дастурларига киритилган. Чингиз Айтматовнинг ижоди ҳамдўстлик мамлакатларидагина эмас, балки яқин ва узоқ хорижнинг бир қанча мамлакатларида адаблар, адабиётшунослар, танқидчиларнинг эътиборини борган сайин кўпроқ тортмоқда. Ёзувчининг хорижда чиққан ҳар бир китоби адабиётшуносликка оид тадқиқотлар объектига айланмоқда ва бундай тадқиқотлар кўпчилик ҳолларда янгилик бўлиб қолмоқда.

Айтматов ижодидан кўплаб диссертациялар ёқланган, мақолалар, монографиялар ёзилган.

«Айтматовшунослик» деган термин талай хорижий мамлакатларнинг адабиётшунослигидан муносиб ўрин олган. Масалан, «Нойес Дойчланд» газетасининг бўлим бошлиғи, немис адабиётшуноси Ирмтрауд Гучке хоним энг обрўли айтматовшунос ҳисобланади. Лейпцигда Ирмтрауд Гучкенинг эссе жанрида ёзилган «Айтматов ижодида умуминсоний муаммолар, ҳикоялар ва асотирлар» деган китоби босилиб чиқди. Бу китобда немис адиби Чингиз Айтматов шаънига жуда илиқ, самимий фикрлар билдирди.

Деҳли университетининг адабиётшуноси Жайванг Сингх Батхеджа «Ҳозирги адабиёт нуқтаи назаридан «Жамила» қиссаси ва унинг ҳиндча таржимасининг баъзи бир масалалари» деган мавзуда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Айтматовнинг ижодини француз олими Одил Ашрамбо ҳам ўрганмоқда, ҳиндистонлик олим Насар Шакиг Руми «Чингиз Айтматов прозасининг психологизми» деган мавзудаги диссертациясига материал йиғиш учун Бишкекка келиб, ёзувчилар, олимлар, журналистлар билан учрашди.

Чингиз Айтматовнинг кўп қиррали ижодини яна қанча-қанча чет элик адиблар ҳам тадқиқ қилишаётир. Масалан, чех олими К.Соучекнинг «Ч.Айтматов асарларида миллийлик ва зулмисонайлик муаммолари», З.Сулаймоннинг «Ч.Айтматов ижоди ва унинг Сурия адабиётига таъсири», немис адиби Р.Опицнинг «Чингиз Айтматов асарларида замонамиз қаҳрамонлари» деган китоблари ана шулар жумласидандир.

Парижда фаолият кўрсатиб, улкан фан ва санъат арбобларини бирлаштирган Европа фан ва санъат академияси 1984 йилда Чингиз Айтматовни ўзининг аъзоси қилиб сайлади.

Қирғиз ёзувчисининг алоҳида хизматларини ҳисобга олиб, ёзувчига Ҳиндистоннинг Жавоҳарлал Неру

номидаги олий адабий мукофоти топширилди (1984–1985 йиллар).

Чингиз Айтматов 1987 йилда Жаҳон фан ва санъат академиясининг академиги қилиб сайланди.

1996 йилда Айтматов адабиёт соҳасида Австрия Давлат мукофотига сазовор бўлди. Чет элик адибга бундай мукофотнинг берилиши бу мамлакат тарихида мисли кўрилмаган воқеадир.

Ёзувчининг ҳаётидаги бу каби қувончли онлар қирғиз халқи адабиёти ва маданиятидагина эмас, балки бутун туркий халқлар маданий ҳаётида ҳам улкан тарихий воқеалардир.

Чингиз Айтматовнинг адабий ва жамоатчилик хизматларини инобатга олиб, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов ёзувчини мамлакатимизнинг улкан нишони – «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотлади.

Давр, халқ ўзининг буюк санъаткорини дунёга келтирди, дунё эса Айтматов сўзига қулоқ осди, чунки ёзувчининг Сўзи халқларнинг тақдири, мислсиз ўғил ва қизлари ҳақида буюк ҳақиқатни ҳикоя қилди, унинг ижодини қадрлайдиган, истеъдодини севадиган ва ҳурмат қиладиган миллион-миллион китобхонлар Айтматовнинг юксак адабий Олимп чўққисидан янграб турган залворли ва бетакрор Сўзига қулоқ осар эдилар.

УЧИНЧИ БОБ

СЎНМАС ҚУЁШ

Чингиз Айтматов ҳикматлари

▣ Одамнинг умри нима, деган саволга жавоб бериш қийин. Инсон муносабатлари шунчалар турфа, феъл-атвори шунчалар ранг-баранг ва мураккабдирки, ҳатто энг мукамал, энг замонавий компьютер системалари ҳам энг оддий инсон табиатининг умумий чизигини ажратиб бера олмайди.

▣ Ўлим олдидан ўйларинг тўғри Худо даргоҳига етади. Худо одам боласи ўлим олдидан нима деб ўйлашига қарайди. Барча тирик жониворлар ичра энг олий хилқат каби яратилган одамзод ҳақида Худо шу ўйларга қараб ҳукм чиқаради. Зеро, ўйлар ичида энг сўнги ўй доимо мусаффо ва ҳаддан зиёда самимийдир. Унинг турган-битгани ҳақиқатдир. Мугомбирликдан холидир.

▣ Одамлар тақдирни, тақдир одамларни излаб юради. Ҳаётнинг азал айланиши шундай... Тақдир мудом ўз нишонини мўлжаллаб туради, деган гап рост бўлса, бу сафар ҳам у тўғри чиқди. Ҳаммаси ҳаддан ташқари оддий юз берди, қазо камонидан чиққан ўқни қайтаришининг иложи йўқ.

▣ Мана, яна қаёқдандир шамол эсди. Бу тақдир эди, у шу соатдан бу дунёда ва одамларнинг қалбларида, ниятларида, режаларида борини билмоқ учун, ҳаммасини назардан ўтказиш учун шоша-пиша йўл олди. Бу гал ҳам тақдир ўзининг шошилинч хизматларига киришди ва ҳар галгидай узоқни

кўзлаган гарази ила кутилмаган ҳодисаларни ҳозирлаб қўйди, бу одамларнинг тиниб-тинчимас тақдир режасида кўзда тутилган қисматларини, кўргуликларини ва қолган кунларини олдиндан белгилаб улгурди деган сўз эди. Одамлар ҳар гал буёғи нима бўларкин? Нега бундай? Ва нима қилиш керак, деган саволлар билан Кўкка мурожаат қилардилар.

Лекин Кўкнинг қулоғи кар эди – на пичирлаганни, на бақир-чақирларни эшитарди.

Бундан 10 йиллар муқаддам буюк файласуф, ёзувчи Чингиз Айтматов ўз-ўзига: «Биз қуёшнинг сўнишига йўл қўя оламизми?» деб савол берган экан. Қуёшнинг сўнишига ким ҳам рози бўлар эди.

Аллома ёзувчини қалам соҳиблари қуёшга, Коинотга, пайғамбарга, тоғга, жаҳонгирга ўхшатганлар. Масалан, қирғизистонлик машҳур айтматовшунос академик Рустан Раҳмоналиев Чингиз Айтматов ҳаётини Коинотга менгзаган. Улкан адибимиз Одил Ёқубов «Чингиз менга Химолай тоғларининг Жомолунгма чўққисини забт этган альпинистни эслатади. Фақат фарқи шундаки, Жомолунгмага кўтарилишга аҳд қилган гала-гала альпинистларнинг кўплари мақсадига эриша олмай, орқага қайтишган. Чингиз эса санъат соҳасидаги осмонўпар чўққини танҳоликда забт этди», деб ёзган.

Машҳур қозоқ шоири Мухтор Шаханов бундай деган: «Чингиз Айтматов дунёнинг ҳамма еридан кўришиб турадиган тоғ. Бу чўққини ҳамма кўради, ҳамма билади. **Тангритоғ** деб қўйдим ичимда. Фақат фарқи шундаки, Тангритоққа етиб бўлмайди. Чингиз оға эса ҳаммага яқин ва суюкли». Бир қанча матбуот органлари ёзувчи вафот этган кунларда Айтматовни «сўнмас қуёш» деб аташган. Буюк тожик шоири Мирзо Турсунзода Чингиз Айтматов ҳали 50 ёшга тўлмасданоқ «Чингизхон дунёни қилич билан забт этган бўлса, бизнинг Чингизимиз дунёни қалам билан забт этди» деган.

Чингиз Айтматов забардаст ёзувчи, сиёсий ва давлат арбоби бўлиши билан бирга, катта ҳарфлар билан ёзиладиган буюк инсондир. Ўзбек халқи бошига қора кунлар тушганда, «машъум «ўзбек иши» аталмиш туҳматлар ёрилганда Чингиз Айтматов дадил сўзини айтди, ўзбекларнинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси ҳақида овози борича жар солди, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёзувчи хизматларини эътироф этди, таъкидлади.

Биз улуф Чингиз Айтматов хотирасини ёд этар эканмиз, шуни ишонч билан айтамикки, чин ижодкор сира қаримайди, ўлмайди, мангу яшайди. Бизнинг хотирамизда ёзувчи Чингиз Айтматов ҳаётга, ижодга ташна, ҳали катта-катта асарлар яратишга қодир бунёдкор тимсолида қолаверади – бетакрор асарлари, самарали дипломатик, ижтимоий-сиёсий фаолияти сўнмас қуёш каби порлаб тураверади.

Чингиз Айтматов эркин ижод билан шуғулланиш ва тарихий ҳамда миллий мавзуларда асарлар ёзиш ниятида 2008 йил бошларида Қирғизистоннинг Бельгиядаги ва Франциядаги элчиси лавозимидан ҳамда бир қанча халқаро ташкилотлардаги масъул лавозимларидан ўз аризаси билан бўшаган эди. Ёзувчи 2008 йил май ойининг ўрталарида Қозон шаҳрида ўзининг «Асрга татигулик кун» романи бўйича фильм суратга олинаётганда касалхонага ётқизилди; «оғир зотилжам» ва «буйрак фаолиятида етишмовчилиги» ташхиси қўйилиб, беҳуш ҳолда 16 майда Қозон шаҳридан Германиядаги Нюрнберг шаҳрининг Европадаги энг кучли шифо марказларидан бири бўлган клиникасига олиб борилди. Бу ерда клиниканинг интенсив терапия палатасига жойлаштирилди ва сунъий равишда оғир беҳушлик ҳолатига келтирилди. Врачларнинг фикрича, ёзувчи ўпкасининг бутунлай ишдан чиқиши натижасида 10 июнда 80 ёшга киришига 180 кун қолганда оламдан қўз юмди.

ДУНЁ БУЮК ЁЗУВЧИ БИЛАН ВИДОЛАШДИ

Бишкек шаҳрида Айтматовни дафн этиш бўйича тузилган ҳукумат комиссияси аъзолари, адабнинг рафиқаси Мария Урматовна, ўғиллари ва қизи Ширин 12 июнда ёзувчининг тобутини махсус самолётда Германиядан Бишкекка олиб келишди. Миллий гвардиячилар уни гуллар билан қопланган машинада уйига элтиб, ҳовлида тикилган тўққизта оқ ўтовнинг энг ҳашаматлисига жойлаштиришди. Ўтовнинг ёнида Чингиз Айтматовнинг каттакон портрети-ю кучоқ-кучоқ гул.

Тобут бошида оятлар ўқилиб, дуолар қилинди, ҳовлида одам тирбанд: мархумнинг қариндош-уруғлари, биродарларию овулдошлари, зиёлилар. Уларнинг йиғилари чор-атрофдаги тоғу тошларга урилиб акс-садо беради. Бир четда ўтирган бахши эса дўмбира чертиб, Айтматов ҳақида, унинг дунёни забт этган ижоди тўғрисида ўланлар айтади. Юракларни ўртаб-ўртаб айтади: «Кетиб Чингиз, етим қолди шўрлик қирғиз». Аслида ёзувчининг ўлими қирғиз халқи учунгина эмас, балки барча туркий халқлар учун, бутун инсоният учун улкан йўқотиш эди.

Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан Бишкек шаҳрида эълон қилинган расмий таъзияда буюк ёзувчининг қисқача таржимаи ҳоли келтирилган ва асосий асарлари санаб ўтилган...

14 июнь Қирғизистон Республикасида мотам кuni деб эълон қилинади. Адибнинг тобути субҳидамда Бишкек шаҳридаги муаззам кошона – Тўқтағул номидаги филармония биносининг иккинчи қаватига қўйилади. Бино пештоқига адибнинг улкан сурати осилган. Қирғизистон давлат байроқлари туширилган. Кўча-кўйда мотамсаро кайфият. Бутун мамлакат аза тутмоқда. Дунёнинг ўнлаб мамлакатларидан келган юзлаб радио ва телемухбирлар маросимдан бевосита репортаж олиб боришди. Юзлар маънос, диллар вайрон, юраклар алам гирдобида, кўзларда ҳалқа-ҳалқа

ёш. Одамлар тобора кўпаяётганлиги учун маросим тағин икки соат узайтирилди. Кейин пастда – бино ёнидаги майдонда хотира митинги ўтказилиб, мамлакат Президенти, дафн маросимига келган хорижий давлатлар делегацияларининг раҳбарлари, шунингдек ёзувчининг укаси машҳур геолог олим Илғиз Айтматов сўзга чиқишиб, Чингиз Айтматов ҳақида армон билан гапиришди.

Митинг тугагач, сон-саноқсиз автобуслар Бишкекдан 20 чақирим нарида, тоғ этагидаги *Ота Бейит* тарихий-мемориал қабристонига йўл олади. Ана шу хилват овулда 1938 йил кузида Қирғизистоннинг 137 содиқ фарзанди, жумладан ёзувчининг отаси Тўракул Айтматов «халқ душмани» деб отиб ўлдирилиб, кечаси яширинча кўмиб юборилганди. Мамлакат мустақилликка эришгач, марҳумлар қайтадан дафн этилди. Уларнинг хотирасига ҳайкал ўрнатилиб, музей очилди. 1995 йил кузида – ўша мунгли маросимда Чингиз Айтматов ҳам қатнашиб, отасининг хоки солинган қутини тупроққа ўз қўли билан топширганди. Энди эса буюк ёзувчини ўғиллари боболарининг қабри ёнидаги мозорга қўйишди.

«Пешонамиз тор экан, ёзиқларимиз бор экан, пушти паноҳимиздан айрилиб қолдик... Кенг дунёга сифмаган Чингиз қандай сифасан шу тор лаҳадга» дея фарёд чекишади қадлари дол оқсоқоллар.

Ёзнинг жазирама иссиғига қарамасдан, дафн маросимига юз мингдан ортиқ одам тўпланган. Булар орасида турли мамлакатлардан келган уч мингдан ортиқ расмий вакиллар бор эди. Муфтининг дуосидан сўнг қўллар дуога тортилади. «Охирати обод бўлсин, қабри нурларга тўлсин раҳматлининг».

Ўша кунлари матбуот ва оммавий ахборот воситаларида чоп этилган бош мавзу Чингиз Айтматов хотирасига бағишланган эди.

Қирғизистон халқ шоири Умар Султоновнинг шеъри ҳам ўша мотамли кунларда битилган эди.

Буюклик ҳам ўз-ўзидан келмаган,
Руҳиятлар чарчоқ нима билмаган,
Тахайюлнинг фалсафаси ўша кез,
Бўхтонларни назарига илмаган.

Барчасига чидадинг-ку, синмайин,
Уммонлардек тўлиб-тошдинг кун сайин,
Ютуфингни тортиқ қилдинг элингга,
Юртим дея, елдинг елдек тинмайин.

Тоғлар аро садо келди йироқдан,
Энасойим тўлди алам-фироқдан,
Ўтгиз ёшда улусингни улуғлаб,
Воқиф қилдинг илм деган чироқдан.

Шарқу Фарбни ўз измингга қаратдинг,
Олатоғдай буюк ҳайкал яратдинг,
Осиёга, Европага ибратдир,
Зиё тўла экиб кетган дарахтинг.

Сени дедим: кенг оламнинг юраги,
Миллатларнинг эгилмаган тираги,
Ер юзига эзгулик деб бонг урдинг,
Курашларда ерга тегмай курагинг.

Тушларимда дилдан суҳбат қуриб тур,
Китобхонлар ҳар жумлангдан терар дур.
Руҳинг кезиб турганида, илтимос,
Она юртга гоҳо назар солиб тур.

Буюк Хемингуэй «Киши улкан қаламкаш бўлиб етишиши учун болалик даврида катта қийинчиликлар синовидан ўтган бўлиши керак» деган экан.

Чингиз тўққиз ёшга кирганда 1937 йилда отаси Тўрақул Айтматов қамоққа олинади, орадан бир йил ўтгач отиб ташланади. Халқ душманининг ўғли сифатида озмунча азоб-уқубатларни кўрмади дейсиз Чин-

гиз. Шунинг учун ҳам ўзбек ёзувчиси Ҳамид Исмоилов «Чингиз юракда борини тўкиб солиши учун фақат оқ қоғозга ишонган» дейди. Чингиз Айтматовнинг асарлари муаллифга шон-шуҳрат келтириш билан бирга, жамиятни билимли қилиш ва тарбиялаш жараёнининг таркибий қисми бўлиб қолди, дарсликлар ҳамда хрестоматиялардан ўрин олди.

Айтматов ўз асарларида инсон, унинг қалби, ҳис-туйғулари, виждони тўғрисидаги мангу масалаларни қаламга олган. У бундай деган: «Виждон – буюк мулк. Инсониятнинг, инсон онгининг, инсон руҳининг буюк меросидир. Одам виждон туфайлигина инсон бўла олади».

Бир интервьюда Чингиз Айтматов бундай деган эди: «Умуман олганда, мен ҳаётни оптимистик якун билан тугайдиган фожиа деб сезаман».

Ёзувчининг Германияда вафот этишининг ҳам илоҳий бир сири борга ўхшайди. Шуниси қизиқки, ёзувчи ер юзининг бирон жойида Германиядагичалик донгдор эмас эди. Бу ҳақда Чингиз Айтматовнинг ўзи бундай деган эди: «Баъзан ўйлаб кетаман, ҳайрон қоламан ва бу менинг ўзим учун ҳам қандайдир жумбоқ. Икки мамлакат борки, уларда китобхонлар ҳозир ўз юртимдагидан кўра ҳам севиклироқдир, бу Германия, яъни немис тили региони ва Швейцария, Австрияни ҳам шунга қўшиш мумкин. Бу ёқда Япония. Фарб ва Шарқ. Бунинг сабабини тушунтириб бера омайман, баъзан ўйлаб кетаман, биз ҳаммамиз Иккинчи жаҳон урушини бошдан кечирганмиз, бизларни боғлаб турган нимадир бор, албатта».

Кўплар Чингиз Айтматовнинг нима учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлмаганини тушунмас эдилар. Кимлардир бунинг сабабини ёзувчи асарларининг социалистик реализм муҳотида дунёга келгани билан тушунтироқчи бўлганлар. 2008 йил бошларида Туркиянинг президенти Абдулла Гул туркий дунё мамлакатлари маданият вазирликларининг кенгашида бун-

дай деган эди: «Айтматов буткул туркий дунёнинг маънавий қадрияти ва виждонидир ва унинг асарлари жаҳон аҳамиятига эгадир». Ўшанда туркий тилли мамлакатларнинг маданият вазирлари Чингиз Айтматовни Нобель мукофотига бутун туркий дунёнинг номзоди қилиб кўрсатиш бўйича қўмита тузган эди. Афсус, насиб эмас экан.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ ВАФОТИ МУНОСАБАТИ БИЛАН БИЛДИРИЛГАН ТАЪЗИЯЛАР

Ўзбекистон

Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов Қирғизистон Президентига мактуб йўлади:

«Улкан ёзувчи, мутафаккир, жамоат ва давлат арбоби Чингиз Айтматовнинг вафоти – оғир жудолик ҳақидаги хабарни чуқур қайғу билан қабул қилдим... Чингиз Айтматов воқеликни бадий образларда акс этдирар экан, бизнинг ҳистуйғуларимизга ва кечинмаларимизга таъсир этиб ўз асарлари билан жаҳон адабиёти хазинасига катта ҳисса қўшди...

Чингиз Айтматов ўзбек халқига яқин эди ва шундай бўлиб қолади, у ўз Ватанига садоқат билан фидокорона хизмат қилишнинг рамзи сифатида хотирамизда абадий сақланажак».

Қирғизистоннинг Ўзбекистон элчихонасида 2008 йил 12-14 июнда очилган Таъзияномага Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Шавкат Мирзиёев ёзув қолдирди:

«Буюк ёзувчи, мутафаккир ва гуманист Чингиз Айтматовнинг вафот этганлиги тўғрисидаги хабарни Ўзбекистонда чуқур қайғу-алам билан қабул қилдилар.

Ана шу мотамсаро дамларда Ўзбекистон Раҳбарияти, ҳукумати ва халқи номидан марҳумнинг оиласига, қариндош-уруғларига, шунингдек бутун қирғиз халқига чин дилдан таъзия билдираман ва сабр-тоқат тилайман.

* * *

Буюк ёзувчи ва жамоат арбоби Чингиз Айтматовнинг вафоти ҳақида тарқалган хабар ўзбек халқини ҳам қайғуга солди. Адиб ҳақи равишда ўзбек китобхонларининг ҳам севимли ёзувчисига айланганди.

Ўша кунлари матбуот органларининг бош хабари Чингиз Айтматовнинг вафоти эди. Газеталарнинг «Алвидо, оқ кема», «Мумтоз ёзувчи», «Чингиз Айтматовнинг дунёвий адабий салтанати», «Даҳо ўлмайди» каби сарлавҳалар остида юракларни тилка-пора қилдиган материалларда айни вақтда ёзувчининг ўлмас сиймоси жонлангандек бўлди; масалан, «Хуррият» газетаси «Сўнмас қуёш» мақоласида айтгани каби «Адибнинг ўлмас мероси – бетакрор асарлари, самарали фаолияти сўнмас қуёш каби порлаб тураверди».

Буюк ёзувчининг Ўзбекистонга, ўзбек халқига ҳурмати, муҳаббати ўзгача эди: «Ўзбек халқининг тақдирини ўз тақдиримдан ажратиб қаролмайман», деган эди ёзувчи. Чингиз Айтматов мамлакатимизнинг ютуқлари, истиқболига, ўзбек халқининг бахт-иқболига чин дилдан қувонадиган Ҳазрати инсонлардан бири эди. Буюк адибнинг юртимизга, халқимизга, унинг ижод аҳлига меҳри-ихлоси қанчалик баланд бўлса, ўзбекларнинг Чингиз Айтматовга бўлган муҳаббати, ҳурмати, эътиқоди ундан-да баланд эди ва шундай бўлиб қолади.

Президентимиз Ислом Каримов буюк ёзувчини «Дўстлик» ва «Буюк хизматлари учун» орденлари билан мукофотлаган.

Арманистон

«Қирғизистоннинг атоқли фарзанди Чингиз Айтматовнинг вафоти халқимиз ва маданиятимиз учун беқийёс йўқотиш бўлди. Қирғиз маданияти деганда дунёда кўплар биринчи навбатда Айтматовни назарда тутадилар, унинг ижодида ҳаётнинг энг долзарб муаммолари акс этган ва замонавийлик, билан анъаналар ачомлашиб кетган», дейилади Арманистон Президенти Серж Саркисян мактубида.

Арманистон президентининг фикрича, Айтматовнинг адабий мероси ҳозирги замоннинг мулкигина эмас, балки тарих, шунингдек бўлажак китобхонлар авлодларининг ҳам мулкидир.

Украина

«Замонамизнинг машҳур шахси, инсон руҳининг чинакам билағони Чингиз Айтматовнинг ёрқин образи ва улкан истеъдоди замондошларининг хотирасида қолажак, келажак авлодлар учун инсонийликнинг порлоқ мисоли бўлиб хизмат қилажак. Украина халқи номидан ва шахсан ўз номидан ана шу оғир йўқотиш муносабати билан қирғиз халқига, ёзувчининг қариндош-уруғларига самимий таъзия билдираман», дейилади Президент Виктор Ющенко телеграммасида.

Германия

«Чингиз Айтматов дунё адабиётида Қирғизистоннинг овози эди. У ўз сатрларини ҳар қандай чегаралар ва маданиятлар орқали эркак-аёл китобхонларнинг бевосита юракларига етказа олиш қобилиятига эга эди» – дейилади Германиянинг вице-канцлери, ташқи ишлар вазири Франк-Вальтер Штайнмайернинг телеграммасида.

Штайнмайернинг қайд қилишича, ёзувчининг кўпгина романлари ва қиссалари немис тилига таржима қилинган ва Германияда Айтматовнинг жуда кўп содиқ китобхонлари бор.

Вице-канцлер, шунингдек, Чингиз Айтматовнинг дипломатик фаолиятига юксак баҳо берди: «У Европа билан Марказий Осиёнинг бир-бирларини тушунишларига талай ёрдам берди. Евросоюзда Айтматовни жуда ҳурматлашар эди».

Туркия

«Машҳур ёзувчи Чингиз Айтматовнинг вафоти туркий дунё учунгина эмас, балки бутун дунё учун оғир йўқотишдир. Айтматов туркийзабон мамлакатлар ва халқлар ўртасида мустаҳкам кўприк эди», дейилади Туркия президенти ва бош вазирининг телеграмма-сида.

Озарбайжон

Президент Илҳом Алиев Қирғизистон Президентига мактуб йўллади: «Таниқли давлат ва жамоат-сиёсат арбоби, озарбайжон халқининг катта дўсти Чингиз Тўракулович Айтматовнинг вафот этганлиги тўғрисидаги хабарни озарбайжонликлар чуқур қайғу билан қабул қилди. Чингиз Айтматовнинг бутун ҳаёти ва фаолияти, унинг бетакрор ижоди юксак фуқаролик, маънавийлик ва ахлоқийлик билан йўғрилган. Озарбайжон халқи ва шахсан ўз номимдан Сизга, Чингиз Айтматовнинг туғишганлари ва қариндош-уруғларига чин юракдан таъзия билдираман».

Россия Федерацияси

Ёзувчининг туғишганларига ва қариндош-уруғларига Россия Президенти Дмитрий Медведев ва бош министр Владимир Путин таъзия билдирдилар

«XX асрнинг машҳур ёзувчиси, ажойиб тақдир ва улкан ижодий энергия соҳиби дунёдан кўз юмди. Чингиз Айтматовнинг эзгулик, адолат ва гуманизм идеалларини тараннум қилувчи асарлари турли мамлакатларнинг ва авлодларнинг юракларига йўл топди. Унинг ўта бой адабий мероси ҳақли равишда бутун дунёнинг мулки бўлиб қолди...

Чингиз Айтматов энди орамизда йўқ, лекин доно сўзи абадул-абад қолди, бу буюк ижодкор тўғрисида яхши ва порлоқ хотира қолди».

Владимир Путиннинг телеграммасида: «Бу ҳаммамиз учун жуда катта йўқотишдир. Чингиз Айтматов хотирамизда буюк ёзувчи, зиёли ва гуманист сифатида абадий қолажак», дейилади.

СССРнинг биринчи президенти Михаил Горбачев ҳам Чингиз Айтматов вафоти муносабати билан таъзия телеграммаси жўнатган.

Айтматовнинг ижоди ҳар доим бир миллат доираси билан чекланиб қолмади, гуманизмнинг энг яхши анъаналарини сақлаб қолди.

Россиянинг «Новости» агентлиги. Ёзувчи ва жамоат арбоби Михаил Веллер: «Дунёга машҳур ёзувчи Чингиз Айтматовнинг вафоти туфайли советлардан кейинги маданий ҳудуд бирлаштирувчи муҳим ҳалқадан маҳрум бўлди».

Думанинг маданият бўйича раиси Григорий Ивлиев: «Айтматовнинг вафоти бутун дунё маданияти учун йўқотишдир. Айтматов кўрсатган маънавий ва ахлоқий мисоллар асрлар оша яшайверади. Биз ҳаммамиз ёзувчининг вафоти муносабати билан қайғурамыз. Дунё маданиятининг бундай буюк вакилларининг ўлими ўта қайғулидир».

Қозоғистон

Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбоев Қирғизистон Президентига таъзия телеграммасини жўнатди: «Сизга, сиз орқали қардош Қирғизистоннинг бутун халқига, шунингдек Чингиз Тўрақуловичнинг туғишганлари ва қариндош-уруғларига жаҳон маданиятининг оқсоқоли, қирғиз халқининг шонли фарзанди, Қозоғистоннинг катта дўсти, бутун туркий дунё-

нинг фахри Чингиз Тўрақуловичнинг тўсатдан вафот этганлиги муносабати билан таъзия билдираман...

У ўта истеъдодли ёзувчи ўлароқ, сайёра миқёсида фикр юритар эди, шунинг учун ҳам уни Инсониятнинг фарзанди дейишар эди...

Чингиз Айтматовнинг вафоти буткул жаҳон маданияти учун улкан йўқотишдир».

Русийзабон ёзувчилар Федерацияси

Чингиз Айтматовнинг туғишганларига ва қариндош-уруғларига таъзия билдирди: «...Евроосиёнинг улуг инсони, чинакам халқ ёзувчиси, улкан мутафаккир вафот этди. Советлардан кейинги ҳудудларда маданиятлараро муносабатларнинг яна бир ишончли танакори барҳам топди, яъни тобора кучли зарурият сезилаётган муносабатлар йўққа чиқди. Адабиётнинг яна бир палахсаси барбод бўлди, лекин бетакрор адабиётнинг кенг бир қатламига мерос қолаётирки, уни Россияда, Қирғизистонда ва Чингиз Айтматовнинг асарларини ўз тилларига таржима қилган кўпгина мамлакатларда яхши кўрадилар, ҳурмат қиладилар.

Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан **Россия муфтилари** Кенгаши марҳумнинг оиласига ва қариндош-уруғларига таъзия билдирди:

«Биз ибодатларимизда Аллоҳ таолога илтижо қилиб, марҳумни раҳматига олишини ва абадий ҳаёт неъматларидан дариг тутмаслигини сўраймиз.

... Айтматов ислом жамоасининг ёрқин вакили эди. У чиндан ҳам дунё фуқароси эди. Айтматовнинг китоблари қаҳрамонларининг фалсафий тафаккури теран ва ҳаётга мислсиз муҳаббати чексиз эди. Биз учун Айтматовнинг ўлими чексиз йўқотишдир...»

Чингиз Айтматов вафот этгандан сўнг, шубҳасиз, рус адабиётининг дунёвий салтанати барҳам топди, деб ёзади «Коммерсантъ» газетаси.

Чингиз Айтматовни Нобель мукофотига тавсия этиш қўмитасининг собиқ Совет Иттифоқи ҳудудида эмас, балки туркийзабон ёзувчини ўзимизники деб биладиган Туркияда тузилганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Тожикистон

Тожикистон Президенти Имомали Раҳмон Қирғизистон Президенти номига йўллаган таъзия телеграммасида бундай дейилади:

«Қирғиз халқининг буюк фарзанди Чингиз Айтматовнинг бевақт вафоти тўғрисидаги хабарни катта қайғу-алам билан қабул қилдим. Жаҳон адабиёти оғир ва мислсиз жудоликка учради... Дунёдаги турли мамлакатлар халқларининг бир неча авлоди буюк ёзувчининг асарлари таъсирида улғайди... Ёзувчининг ўлмас асарлари яна бир неча аср давомида юксак идеалларни тараннум қилган улкан истеъдоднинг ўлчови бўлиб қолажак».

Абхазия

Абхаз ёзувчилари замонамизнинг буюк насрнавиши Чингиз Тўрақулович Айтматовнинг вафоти тўғрисидаги хабарни чуқур қайғу билан қабул қилдилар. Ёзувчининг донишмандликка йўғрилган асарларининг чиндан ҳам дунёвий гуманизми турли маданиятларга мансуб миллион-миллион кишиларнинг ақлидроки ва қалбига таъсир этиб, уларни эзгуликка ва комиликка ундади. Ёзувчи Айтматов вафот этмасдан анча олдинроқ абадийликка қадам ранжида қилиб эди.

ЁЗУВЧИЛАР ВА ТАНҚИДЧИЛАР:
Чингиз Айтматовнинг зафарлари ва вафоти
ҳақида

Шоир ва танқидчи *Владимир Губайловский*: «Айтматовнинг ёзувчилик тақдири бахтли, саодатли, парвози эса шиддатли эди. У ўттиз беш ёшда эканлигида «Тоғлар ва даштлар қиссалари» китоби учун Совет Иттифоқида энг обрўли Ленин мукофотига сазовор бўлган.

Ёзувчи *Фозил Искандар*: «Чингиз Айтматов бизнинг энг яхши прозаикларимиздан бири эди. Унинг асарларини бутун мамлакат китобхонлари ўқир эди. У энг сеvimли ёзувчилардан бири эди... Унинг асарлари Европа тиларига ҳам таржима қилинди ва у ерда сеvimли китоблар бўлиб қолди. Умуман олганда, мамлакатдаги энг ажойиб ёзувчилардан бири ҳаётдан кўз юмди».

Ёзувчи *Виктор Ерофеев*: «Менинг учун у ҳалол ва виждонли ёзувчи, талай давлат мукофотлари ва орденларига сазовор бўлганига қарамасдан, ҳалол кишилигича қолди ва ўша пайтларда айтиш қийин бўлган нарсаларни қаламга олди. У икки маданият – қирғиз ва рус маданиятлари вакили эди. Айтматов вафот этган қайғули кун узоқлашган сари унинг кучли ёзувчи экани янада тушунарли ва янада аниқроқ бўлиб қолади.

Ёзувчи *Равиль Бухараев*: «Чингиз Айтматов нима-ларки ёзмасин, она буғунинг буюк образини яратган «Оқ кема» бўладими ёки «Асрга татигулик кун» даги ваҳший туя бўладими ёки мен буюк асар деб билган ва шимол ҳақида сўз борадиган «Денгиз соҳили бўйлаб чопаетган Олапар» бўладими – буларнинг ҳаммаси бир кўз билан қаралган. Бу – бутун инсоният билан умумий тил топишга уринишдир.

ҒАРБ МАТБУОТИ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ ЎЛИМИ ҲАҚИДА

«Совет адабиётининг афсонавий ёзувчиси вафот этди» деб ёзди матбуот агентликлари. «Ассойиштед Пресс» агентлиги 11 июнда машҳур ёзувчининг вафоти билан бундай деб ёзди: «Чингиз Айтматов шўролар замонидаги оддий кишиларнинг ҳаёти тўғрисидаги ўз романлари орқали Ўрта Осиёдаги ўзининг тоғлик халқини дунёга танитди». «Айтматов Совет Иттифоқида руслардан бошқа халқлар вакилларининг маданиятини ва тилини сақлаб қолиш учун жон куйдирди». «У қирғиз халқининг ўз мамлакатидан узоқ-узоқларда ҳам машҳур бўлган вакили эди; у мамлакатнинг сиёсий ҳаётига кучли таъсир кўрсатиб турди.

«Озодлик» радиоси:

«Айтматов ўз тақдири ва сўзи ила Осиё билан Европани бирлаштирди, европаликларга ўз халқи ҳақида хабар берди. Айтматов дунёни бойитди. Ва бунинг учун биз ундан ҳар доим миннатдор бўлмоғимиз керак».

Reuters(?) хабарларида ёзувчини «Горбачевга қайта қуриш сиёсатини ўтказишга ёрдамлашган интеллектуал деб аташган».

Австрия **News** портали Айтматовни «Совет адабиётининг афсонасий ёзувчиси» деган.

Россиянинг «Дружба народов» журнали:

«Чингиз Айтматов вафот этди – буюк ёзувчи, балки донишманд деб аташ мумкин бўлганлардан энг охиргиси ҳаётдан кўз юмди.

Ёзувчининг 50 йилдан ортиқроқ ижодий йўлининг якунига айланган «Тоғлар қулаётган замон» романининг босилажаги тўғрисида хабар берилгандан кейин таҳририятимизга собиқ Иттифоқнинг турли бурчакларидан китобхонлар қўнғироқ қила бошладилар: улар севикли ёзувчи билан учрашмоқчи, ҳаётнинг қийин масалаларига жавоб олмақчи, сабр-тоқат, эзгулик ва

раҳм-шафқатга чақирган теран, мардонавор овозни ўз қулоқлари билан эшитмоқчи эканлар; бу қўнғироқлар чўкиб бораётган Атлантиданинг, кўз олдимизда афсонага айланаётган мамлакатнинг фалокат сигналлари эди, Чингиз Айтматовнинг бу мамлакат учун қанчалар хизмат қилганини, қанчалар қадрли бўлганини айтмайсизми! Охирги романида у видолашиш учун бизга ажойиб қор қоплонини – Тиёншон тоғларида шоҳона кексаяётган Жаабарсни совға қилди.

Алвидо, адабиётнинг Қор Қоплони!

Алвидо, Чингиз Айтматов!»

Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан Бишкек шаҳрида эълон қилинган расмий таъзияда буюк ёзувчининг қисқача таржимаи ҳоли келтирилган ва асосий асарлари санаб ўтилган... Бу асарлар «Дунё маданиятида воқеа эди ва Чингиз Айтматовнинг XX аср охири - XXI аср бошларида энг йирик ёзувчилардан бири ва маънавий ҳаётнинг ўта мураккаб ҳолатларини ҳам тасвирлай оладиган янги типдаги санъаткор эканини кўрсатди» дейилади.

«Дунёдаги кўпгина мамлакатларнинг китобхоналари ёзувчининг янги асарлари дунёга келишини кузатиб борар эдилар... Ч.Айтматовнинг кўп қиррали ижоди жаҳон прозасида янги йўналиш ўлароқ, XX аср ижтимоий реализмига халқона донишмандлик, фалсафий куч ва руҳий теранлик бахш этди. Қирғизистоннинг буюк фарзанди Чингиз Тўрақулович Айтматовнинг хотираси қирғиз халқи ёдида абадий сақланади ва унинг ижодий мероси жаҳон умуминсоний маданиятига қимматли ҳисса бўлиб қўшилади», дейилади республика раҳбарлари имзо чеккан таъзия охирида.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Бир вақтлар таниқли қирғиз шоири Жовмарт Бўканбоев ўз шеърларининг бирида «Шундай вақт келадик, қирғиз адабиёти юрт ҳудудидан чиқиб, Европа бўйлаб, дунё бўйлаб қадам ташлайди, жаҳон адабиётининг кичик бўлса ҳам муносиб бир таркибий қисми бўлиб қолажак», деб башорат қилган эди. Шоир шунга ишонган эди, кўриб турибсизки, у ҳақ бўлиб чиқди. Лекин ўша пайтларда бу шеър муаллифининг орзу-умидларини китобхон шоирнинг ширин хаёллари деб ўйлаган бўлса нежаб. Орадан бор-ўғи бир неча ўн йил ўтди ва шоирнинг сўзлари рўёбга чиқди. Қирғиз адабиёти адабий олимп сари шиддат билан кўтарилди. Ҳаққоний, аччиқ ва айни вақтда некбин бадиий сўз турли мамлакатлар ва қитъалардаги китобхонлар юрагида акс-садо топган Айтматовдек истеъдод эгасини тарбиялаб, вояга етказган халқ бахтиёрдир.

А.АҚМАТАЛИЕВ,
айтматовшунос (Қирғизистон)

Чингиз Айтматов ҳикматлари

□ Менинг назаримда «янги тафаккур»нинг моҳияти шундаки, бутун инсоният пировардида ўзининг порлоқ мақсадининг буюклигини тушуниб етажак ва дўстлик ҳамда биродарлик қонунларига амал қилиб яшашни ўрганажак. Мен аминманки, бу мақсадга эришиш одамлардан бор ақл-идрокини жондили билан мислсиз даражада ишга солишни талаб қиладиган чиндан-да муқаддас юмушдир.

□ Тўғри, «ҳар ким ўз ҳолича, якка ўлади». Лекин бир-галикда яшаш керак. Ана шуни унутмаслик керак, эҳтимол, бу ҳозирги инсоният учун барча фанлардан энг фойдалиси бўлиб қолажак. Ва бу энг қийини ҳамдир, чунки инсоният бу фанни ҳеч қачон ўрганган эмас.

□ Табиат ўз устидан ҳукмрон «умумбашарий» империализмга яна қанча чидайди ёки чидай олади, деган фикр мудом тарк этмайди мени. Биз табиатнинг болаларимиз деб ўрганиб қолганмиз, шу тўғри-микин? Бизлар ўз қўлимиз билан иблисона тажрибалар ўтказишимиз учун Ерга улоқтирилган номаълум мавжудотлар бўлсакчи? Ёки биздаги чексиз-чегарасиз шафқатсизликнинг ўлчовини билса бўлармикин? Чеки борми бунинг? Ва охир-оқибатда бу нима-ларга олиб келажак? Инсониятнинг ўзини ўзи йўқ қилишга олиб келади.

□ Инсониятга куч-қудрат баҳшида этадиган ҳар қандай янги кашфиёт ҳар гал одатда, шунча хавф-хатар ва ёвузлик олиб келади. Масалан, зарралар суперўтказувчанлигининг кашф қилиниши бизларга кичик контейнерда ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган миқдорда энергия тўпланишига имкон берар экан. Бунинг маъноси шуки, ҳар қандай авария ядровий уруш оқибатларига тенг бўлар экан. Биз супертезликда ҳаракат қилмоқдамиз, бу эса киши организмизга жуда салбий таъсир қилади.

Мисол учун Чернобил Ҷожиаси кишиларнинг ҳаётини барбод қилиш учун уруш бўлиши шарт эмаслигини ҳаммамизга очиқ-ойдин кўрсатиб берди. Оммавий қиргин қуроли инсоннинг ўз бошига бало қилиб яратган офат эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ деб ўйлайман.

📖 Миллий суверенитет олдинлари бўлган тушунчага умуман тўғри келмайди. Ва мутлақ бир миллатли давлатнинг ўзи йўқ эканлигини тан олиш вақти келди. Давлат мустақиллиги ҳақида шуни айтиш керакки, бу масала кўпроқ ҳокимиятни ўз органларини сайлаш ҳуқуқидан, ўз қонунларини қабул қилишдан, ўз мулкани ва чегараларини қўриқлашдан иборат бўлиб қолмоқда. Чегаралар ўта носоз масаладир. Бироқ сўнги йиллардаги жаҳон тажрибаси бу масалада ҳам ҳарбий йўл билан эмас, балки сиёсий йўл билан қабул қилинган тўхтамлар барқарор эканлигини исбот қилмоқда.

📖 Гап шундаки, бир вақтлар техника тараққиёти этник зиддиятларни бартараф қилади, деб ўйлашар эди, аслида эса бу зиддиятларни кескинлаштиради экан. Тараққиёт анъанавий турмуш тарзларини вайрон қилади. Инсон ўрганиб қолган суюнчиқлардан маҳрум бўлгач ва дунё гангиб қолгач, ўз миллати ва динидаги кишилардан кўмак излай бошлайди. Бундан ташқари, ер юзида одамларнинг у ёқдан бу ёққа кўчиб юриши кўплаб эл-элатларнинг тўқнашишига олиб келдики, уларнинг ҳамжиҳат яшашлари осон кечмаётир. Бошқача айтганда, эскирган қолипларнинг бир-бири билан тил топишиб кетганлиги ўз-ўзидан миллатчиликни рағбатлантиради. Шунинг учун ҳам мувозанат нуқтасини қидириб топиш, умумлаштириб айтганда, инсониятнинг омон қолиш шартидир.

📖 Азал-азалдан инсониятга нозил қилинган Эзгулик энергиясини ва шу билан бирга эзгуликка қарши Ёвузлик энергиясини ҳеч ўзгартириб бўлмайди. Булар бир-бирига тенг миқдорлардир. Лекин инсонга абадийликнинг битмас-туганмас ҳаракатини ўзида мужассамлаштирган ақлий афзалликлар ато

қилинган ва инсон омон қолишни истаса, тараққиётнинг чўққилари сари кўтарилишни хоҳласа, у ўзидаги ёвузлик устидан галаба қилмоғи зарур. Ахир кишиларнинг бутун умри бу йўлда шундай тинимсиз уринишларда ўтадики, бизнинг асосий бурчимиз ҳам ана шундадир.

☞ Шу нарса аниқландики, ёвузлик уни ижро этган кишилар билан бирга изсиз, жавобсиз кетмас экан, балки ирсиятнинг қайси бир хампаларида талай вақтгача сақланиб турар экан. Ундан чиқадикки, эртами-кечми кимдир ҳаётдан воз кечиб, ўшанинг касрига қолар экан.

☞ Шуниси ҳақиқатки, биз фан ва техника тараққиётида ҳар қанча ютуқларга эришмайлик, ҳаммамиз, афсуски, бир-биримизни ямлаб ютадиган йиртқичилигимизча қолаётимиз.

☞ Агар инсоният қурол ихтиро қилмасдан ва уруш нима эканини билмасдан ривожланса нима бўлар эди? Ўшанда одам ҳозиргидай мавжудот бўлармиди, цивилизациямиз ҳозиргидай аҳволда юз кўрсатармиди ёки Ерда бутунлай бошқа бир жамият ҳукм сурармиди ва инсон сифат жиҳатдан бутунлай бошқача бўлармиди? Наҳотки тараққиётнинг шундай йўли азалдан ёпиқ бўлган бўлса? Агар чиндан ҳам ёпиқ бўлса, бунинг туб сабаби нимада? Бунинг устига, одамда ақл – илоҳий хилқат бўлса-чи, ақл биологик ҳодиса эмас, юксакроқ ҳодиса бўлса-чи?

☞ Илгарилари ақлни Коинотнинг олий неъматидеб ишонар эдим, аслида ақл Ёвузликнинг абадий қулига айланган экан. Ақл қачонлардир қуликдан қутулармикин?

📖 *Инсониятнинг тарихи бир лаҳзада, айтайлик кимнингдир миясига қандайдир фикр яшин янглиз келиб қолганда воқе бўлади. Маълумки, ҳаётда ҳамма нарса муайян вақтгача тадрижий ривожланади. Лекин баъзан бирдан айтиш мумкинки, инқилобий вазият пайдо бўлади, гоялар тўқнашуви рўй берадики, қандайдир гоя чиндан ҳам ҳамма нарсани бирваракайига ағдар-тўнтар қила олади.*

📖 *Фан ютуқлари бизнинг обрўйимизни ўз кўз ўнгимиздагина эмас, балки жамият назарида ҳам юксакликка кўтарган эди. Бироқ фан билан виждоннинг бир-бирига қанчалик мос келмаслигига, кўпгина ҳолларда фан билан жиноят бир-бири билан боғланиб кетганлигига мисоллар топиш учун XX асрда узоққа бориш шарт эмас.*

📖 *Ҳаворийлардан (Исо пайгамбарнинг 12 шогирдидан) бири айтган экан: ўз қалбингда тартиб ўрнатмасдан туриб, теварак-атрофда тартиб ўрнатишга интилиш беҳудадир.*

📖 *Коинот миқёсида одамнинг умри нашла умридай гап. Лекин одамга тафаккур ато қилинган. Бу эса одамнинг умрини узайтиради.*

ТАРЖИМА – ОЛТИН КЎПРИК

Янги минг йилликни эҳтимол, таржимонлар минг йиллиги деса бўлар. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий, маданий, илмий, алоқаларни таржимасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Торроқ маънода айтадиган бўлсак, буюк олимлар, ёзувчилар, шоирларнинг асарлари кўп тилларга таржима қилингани учун ҳам улар дунёда маълуму машҳур бўлиб кетишган. Масалан, Чингиз Айтматов асарлари дунёдаги 130 га яқин

мамлакатда 140 га яқин тилга, жумладан ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилинган. Чингиз Айтматов асарларининг кўпчилигини йирик адабиётшунос олимлардан Асил Рашидов, сўнгра Иброҳим Ғофуров ўзбекчалаштирган. Шу сатрлар муаллифи ҳам буюк ёзувчи асарларини ўзбек тилига ўгиришда озми-кўпми иштирок этган.

Бу ўринда, умуман таржимачилик соҳасидаги тажрибамиз ҳақида икки оғиз сўз айтсам. Ўрта Осиё давлат университети (Ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) география факультетининг 4-курсини битиргач (1951 й.), урилиб-туртиниб таржимачилик билан шуғулланиб юрганимдан факультетимиз декани, улуғ инсон, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Нўъмон Долимов хабар топиб, мени «Ўқувпеддавнашр» (ҳозирги «Ўқитувчи») нашриётига етаклаб бориб, «шу йигитчага география дарсликларининг ўзбекча таржимасини текшириш учун беринглар» деганлар.

Шундан сўнг 7-8 синфларнинг дарсликларини солиштириб кўрдим. Ўзимча анчагина хатолар топдим. Масалан, 8-синф иқтисодий география дарслигида «национальные меньшинства» ибораси «миллий камчиликлар» деб нотўғри таржима қилинган экан («элатлар, кичик миллатлар» дейилиши керак эди). Терминология соҳасида ҳам чалкашликлар бор экан. Сахро, чўл, пояс, зона, дашт каби терминлар турлича маъноларда ишлатилган.

Тақриз ёзиб олиб борсам, 50-60 сўм гонорар беришди. Бу энди студент учун катта пул эди. Университетни битирганимдан кейин ўша нашриёт тегишли идораларга хат ёзиб, мени ишга қабул қилди. 1952 йилдан бошлаб таржима билан шуғулланганман: география, геология, биология, ижтимоий фанларга оид кўплаб дарсликлар ва китобларни таржима қилдим.

Ниҳоят менда Чингиз Айтматов ижодидан таржима қилиш ҳаваси туғилди – 1975 йилда «Отадан қолган тирноқ» («Солдат ўғли»), 1987 йилда «Манас ота-

нинг оқ қори, кўк музи» тарихий биографик асарини ва бошқа кичик-кичик ҳикояларни ўзбекчалаштирдим. Булар республика газета ва журналлари саҳифаларида босилиб чиққан. Шундан сўнг «Кассандра тамғаси» романини «Охирзамон нишонлари» номи билан 2001 йилда «Шарқ» нашриёти босиб чиқарди. 2009 йилда ёзувчининг охирги романи «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романини менинг таржимамда «Вектор-пресс» нашриёти чоп этди.

Қуйида буюк ёзувчининг мен таржима қилган ҳикояларини келтиришни лозим топдик. Бу асарлар ҳозиргача бирор тўпламда китоб ҳолида босилиб чиққан эмас. Ёзувчининг шеърларидан ҳам намуналар берилди.

Шунингдек, Чингиз Айтматовнинг Амир Темур ҳақидаги лавҳасининг таржимаси билан танишиш имконига эга бўламиз.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ ШЕЪРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Буюк ёзувчилар наср билан бир қаторда, назмда ҳам қалам тебратадилар, деган гап тўғри экан. Лекин Чингиз Айтматовнинг шеърлар битганига одамнинг ишонгиси келмайди. Қаттиқ соғинч, ватан соғинчи кишини не кўйларга солмайди дейсиз?! Миллий маданиятнинг юҳоси бўлмиш цивилизация чуқур илдиз отган Европанинг пойтахти ҳисобланган Брюссель шаҳрида 14–15 йилдан буён элчи бўлиб ишлаш, расмиятчилик турмуш тарзига айланган роботсимон дипломатлар билан эртаю кеч мулоқот қилишнинг ўзи бўлмаса керак (Брюсселда 300 га яқин элчихона бор экан).

Ёзувчининг 70 ёшлик юбилейида қатнашиш учун 1999 йил май ойида Ўзбекистондан бир гуруҳ зиёлилар Бишкек шаҳрига борди. Кинофильмлар, сурат галереялари, илмий конференциялардан дунёнинг турли бурчакларидан келган меҳмонлар ёзувчининг ҳаёти, ижоди ҳақида янада тўлароқ маълумот олдилар.

Маданий тадбирлар орасида Қирғизистон давлат консерваториясида бўлиб ўтган тадбир, айниқса, ҳам-манинг хотирасида қолди. Концерт Чингиз Айтматовнинг «Иссиқкўлни соғиндим» деган шеърига басталанган ашула билан бошланди. Ёзувчи ўзининг бу оқ шеърисида ўз ватанига бўлган бутун соғинчини тўкиб солган, Иссиқкўлни дунёдаги энг тоза тоғ марвариди дея тарафдор қилган эди. Умумий хор, яққа ашулачи ва симфоник оркестр ижросидаги қўшиқ тантанали оратория каби янгради.

Чингиз Айтматовнинг дўсти адиб, профессор Лазиз Қаюмов шу концертдан сўнг Чингизнинг обрўси янада ошиб кетди деган эди.

Композиторлар, мутахассислар қўшиққа юксак баҳо бердилар. Ашула ниҳоясида гулдурас қарсақлар билан қарши олинган муаллиф ҳаяжондан кўзларига ёш олиб композиторга, ижрочиларга, томошабинларга қарата «Бу менинг зилол сувли тоғли ватаним ҳақида ёзган оддий бир соғинч хатим эди, холос» деб таъзим қилди.

2003 йил август ойининг охирида Қирғизистонда дунё қирғизларининг 2-қурултойи бўлиб ўтди. Асосий тантаналар Иссиқкўл бўйида, Чўлпонота посёлкасидаги «Манас – ўрда» меъморий мажмуасида бўлиб ўтди. Тантанада Чингиз Айтматов биринчи бўлиб сўзга чиқар экан, қурултой ишларига муваффақиятлар тилади ва кўл ёқасидаги саҳнада туриб, кўлга ва тоғларга қараб Иссиқкўл ҳамда Олатов ҳақидаги оқ шеърларини ўқиб берди.

Иссиқкўлга сиғиниш

Еримизнинг баракаси Иссиқкўл,
Элимизнинг бисотидир Иссиқкўл.
Иссиқкўлнинг тиниқлиги осмондан,
Иссиқкўлнинг теранлиги оламдан.
Иссиқкўлнинг улканлиги Тангридан,
Иссиқкўлнинг хосияти Худодан...

Чайқалавер, тўлқинлайвер, Иссиққўл,
Тоғ бешигин тебратавер, Иссиққўл.
Мангуликнинг кўзгуси сен, Иссиққўл,
Топинамиз Иссиққўлга, топинамиз,
Сиғинамиз Иссиққўлга, сиғинамиз.
Фотиҳамиз қабул айла, Иссиққўл,
Эл таъзимин қабул айла, Иссиққўл.
Эзгулик-чун, софлик-чун, тинчлик-чун,
Чайқалавер, тўлқинлайвер, Иссиққўл.

Нақарот:

Фотиҳамиз қабул айла, Иссиққўл,
Эл таъзимин қабул айла, Иссиққўл.
Топинамиз Иссиққўлга, топинамиз,
Сиғинамиз Иссиққўлга, сиғинамиз.
Мангу тургин, хосиятли Иссиққўл.

Тоғларга топиниш

Ййловга чиқиб борганда
Оқ фотиҳа бағишлаб,
Топинамиз тоғларга!
Қишловга қайтиб келганда,
Оқ фотиҳа бағишлаб,
Топинамиз тоғларга!
Қирғизимнинг қувончи,
Мангуликнинг таянчи,
Топинамиз тоғларга...
Ер сараси Олатов,
Юрт ўрдаси Олатов
Топинамиз тоғларга...
Тоғ бўлмаса сув бўлурми,
Тоғ бўлмаса гул бўлурми,
Ёки молу жон бўлурми.
Тоғ ораси қирғизларга буюрган,
Олатовга ота-бобо сиғинган,
Олатовда Қирғиз ота туғилган,

Олатовнинг қудрати камаймас
Топинамиз тоғларга, топинамиз...

Нақарот:

Оқ фотиҳа бағишлаб,
Топинамиз тоғларга!
Қирғизимнинг қувончи
Мангуликнинг таянчи
Топинамиз тоғларга...
Мангу тургин, хосиятли Олатов.

АМИР ТЕМУР ФЕНОМЕНИ²⁰

Ошини ошаб, ёшини яшаб, дунёнинг аччиқ-чучугини татиган, оқу қаросини таниган кишиларга аёнки, олдинлари эъозланиб келган кўпгина қадриятлар, жумладан ўтмишнинг амалиётию ютуқлари вақт ўтиши билан ўз жилосини йўқотади, унут бўлади. Вақти келиб ўз даврининг дабдабали воқеалари сўнади, олдинлари оғиздан тушмай келган зотлар хотирадан кўтарилади. Бу эса оддий бир ҳолдир. Мен ҳам ўз умримда нималарни кўрмадим ва шунинг учун ҳам бизлардан қанчалар олдин ўтган шахснинг қудратли кучига қойил қоламан ва тасаннолар айтаман, нимага десангиз бу шахс тарих саҳнасида янги сифат ва аҳамият касб этиб, қайтадан жонланмоқда, маънавий ҳаётимизга замоннинг буюк байроғи бўлиб кириб келмоқда.

Ўзбек «Темурнома»си тарихни ва замонни ларзага солди, умумхалқ бирлигининг рамзига айланиб, умумхалқ шиори бўлиб қолди ва Амир Темурнинг мўъжизали сиймосига диққат билан назар ташлар эканман,

---

²⁰ Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро конференцияда Чингиз Айтматовнинг қилган маърузаси.

беихтиёр ўзимча бир кашфиёт қилдимки, туркий халқларнинг бугунги ҳаётида Амир Темурнинг ўрни бўлакча, вақт тушунчасига бўйсунмайди. У ҳаммамиз учун ватанпарварликнинг умумтуркий эътиқод тим-солидир.

Амир Темур феномени шундан дарак берадики, борди-ю шахс тарихда тақдирларни ҳал қилган воқеа-ҳодисаларни, ўта муҳим геосиёсий ва маданий ислохотларни амалга оширган бўлса, аллазамонларда ҳаётдан кўз юмганлигига қарамасдан, бу шахснинг битмас-туганмас маънавий-руҳий қувватини (биоэнергиясини) ҳаёт сақлаб қолар экан.

Бунда муайян трансформация, силжиш рўй беради, ўтмиш биоэнергияси ўзгариб, бугунги кун биоэнергиясига, миллатнинг янада куч олган ҳозирги авлодларининг биоэнергиясига айланади. Бунинг учун беназир шахснинг амалиёти ва ютуқ-муваффақиятлари янги авлодлар ҳаётида ҳаракатга келтирувчи кучнинг зарурий унсури, ҳаётнинг амалдаги дастурининг зарурий таркибий қисми бўлиб қолмоғи, миллий ва дунёвий миқёс касб этмоғи зарур. Шу муносабат билан яна таъкидлаш лозимки, Амир Темур феноменининг кўрсатишича, талаб-таклифсиз, бостириб келатган тарихнинг даъватисиз, бунга авлодларнинг иштиёқисиз ўтмиш руҳи уйғонмаяжак. Шу кеча-кундузларда Амир Темур мероси ана шундай идрок этилмоқда.

Амир Темурнинг қайтадан туғилиши – Турон ўлкаси тарихининг алоҳида санасидир ва бугун унинг номи оғиздан тушмайди, дунёнинг мустасносиз барча бурчакларида Буюк Темур деб улуғланаётган бизнинг Амир Темуримиз Ўрта Осиёнинг миллий мустақилликка эришган мамлакатларининг янги ижтимоий тафаккурининг марказида турибди. Аслини олганда, ҳамон бетакрор, ҳамон тоталитаризмдан сўнгги омилда ҳозирги Туркистоннинг пешсаҳнасида ва авваламбор Амир Темурнинг фаолияти, хотираси ва меросининг

барча тан олган вориси бўлган Ўзбекистон ҳудудида Темур ренессанси ўзгача маъно касб этади. Эндиликда бутун дунё шу ҳақда гапираётир. Туркийзабон барча халқлар номидан биз ҳам ўзбек биродарларимизга алоҳида миннатдорчилик ҳисси билан шуни таъкидлаймиз. Биз миллий қаҳрамоннинг шон-шуҳратини бунчалик бажо келтириш, миллий ифтихор тўлқинига бунчалик фарқ бўлиш, қадр-қимматимиз билан бунчалик фахрланиш – бунақасини ҳечам кўрган эмасмиз. Президент Ислом Каримовнинг ўзбекларга Амир Темурга қараб баҳо бериш керак, дегани ҳаққоний ва образли фикрдир. Бу ҳам тарихий, ҳам замонавий ўлчовдир.

Ўзбек халқининг «Темурнома»сида ўзининг ёрқин ифодасини топган ватанпарварлиги замонавий миллий ўз-ўзини англашга хизмат қилибгина қолмайди, бу табиий бир ҳолдир. Амир Темурни бутун туркий дунёнинг ўзимизники деб тан олиши ҳам табиийдир, бунда энг муҳими шу жараёнда дунёга келадиган ва биздан атроф дунёга тараладиган эзгу ниятлар ва ис-так-эътиқодлардадир. Энг муҳими, ана шудир, бу эса дунёқарашимизнинг биринчи даражали ўлчови, байроғимиз, рамзимиздир.

Ҳолисона қараганда, Амир Темур асрлар оша қандай тасаввур қилинган бўлса, шундайлигича қолаётир. У кўп қиррали шахсдир. Эндиликда тўла ишонч билан айтиш мумкинки, унда деярли қарама-қарши фазилатлар – миллий қаҳрамонлик билан миллий даҳолик мужассамлашган эди. Ҳар икки ҳолда ҳам Амир Темур олий сифатларга – қудратли иродага ва ўз даврида чуқур билимга эга эди. У истеъдодли давлат арбоби, ҳарбий саркарда, жанг қўмондони ва стратег, зукко донишманд ва диншунос, ислоҳотчи ва айни вақтда анъаналар тарафдори эди. Унинг кейинги цивилизацияларга таъсири шубҳасиздир. Расадхоналарнинг гумбазлари остида коинотни кузатиб, авлодларга дунёвий тафаккур ҳосил қилиш учун кимдир де-

ҳқончилик қилиши, кимдир шаҳарлар қуриши, кимдир дунёвий фанни ривожлантириши керак, шу билан биргаликда кимдир қабилалар ва уруғларнинг тарқоқлигидан келиб чиқадиган ашаддий инстинкларни ва шунингдек томонларнинг асов сиёсий худбинлигини бардош билан бартараф қилишга ўз жонини тиккан бўлиши керак эди, чунки бунда томонлар бир-бирларига қарши чиққан, оқибатда бутун дунё тўқнашган ва тўхтовсиз урушлар бўлиб турган, ана шунда кимнингдир бел боғлаб урушга кирмоғи зарур бўлган; бундай ҳолларда кимдир ҳар доим бошвоқсиз бўлган тўқнашувларни уюшган ҳарбий жангларга айлантarmoғи, бошқача айтганда, ҳокимиятни ўз қўлига олиб, ҳукмронлик қилмоғи ва ўз замонасига, жорий ва келажак тарихга хизмат қилмоғи керак бўлади. Шу маънода, Амир Темур инсон зотининг турфа имкониятларини ўзида мужассамлаштирган классик зотдир.

Туркистон халқларининг тақдирлари, тарихий йўллари ва алғов-далғовлари ҳақида, уларнинг ўтмишларию ҳозирги кунлари тўғрисида гап кетганда шуни айтиш керакки, худди ана шу Амир Темур марказий омил ўлароқ, жўшқин Ўрта Осиёнинг ва кейинчалик Осиё қитъасининг маърифатли салтанатига асос солди ва борган сари таназулга юз тутиб ва реакционлашиб бораётган, туркий халқларнинг буткул имкониятларини бўғиб қўйган Чингизийлар сулоласи ҳукмронлигидан узил-кесил халос қилган ҳам Амир Темур бўлган.

Асрлар ўтар. Бугун Амир Темурни ва унинг даврини кўз олдимизга келтираяпмиз, бугун у – бизнинг кўз ўнгимизда турибди ва ҳар бир халқ уни ўз тақдири йўлагига кўраяпти. Нега деганда, ҳозир яшаётган бўғинлар, XX аср охирларида умргузаронлик қилаётган кишилар Амир Темур даврининг авлодлари тасавурида Ўрта Осиё давлатларида ўта долзарблик касб этган улкан этнотарихий аҳамиятга молик воқеа кўз

олдимизда турибди. Гап Амир Темурнинг дилларда дoston афсонавий шахс, чиндан ҳам худо берган зот эканлигидагина эмас, унинг Туркистон халқларини баъзан уларнинг кўчманчилик турмуш тарзига қарши, гоҳида мажбуран қолоқлик гирдобидан ва ботқоқидан халос этиб, уларни янги цивилизацияга, фаровонлик ҳамда тараққиёт йўлига олиб кирганлигидагина эмас.

Ҳа, афсонавий жасоратга тасанно айтгулик, лекин биз муҳимроқ сабабларга кўра – илмий, маданий, геосийёсий маънолардаги вaжлар туфайли Амир Темурга таҳсинлар айтамыз. Амир Темур шахсининг ва даврининг ана шу жиҳатлари менга яқинроқ, дилимга кўнади.

Бугун экранда унинг юз-кўзига тикилар эканмиз, Амир Темурнинг ортида сайёрамизнинг Шарқ, Осиё деб аталмиш чексиз-чегарасиз қитъасида ўша замонларда мамлакатлар ва халқларнинг ҳаётларида кечган улкан ағдар-тўнтарлар, зафарлар ва фожиалар, ютуқлар ва йўқотишлар замин у замонда инсон зоти га хос жамики яхшилик-ёмонликлар бўлиб ўтган кунларнинг шовқин-суронлари қуловимизга чалинади. Амир Темурнинг ана шу ишлари чуқур сиёсий, маданий ва диний инқирозларни бошидан кечираётган бутун Европа қитъасига ҳам ўзининг халоскорлик таъсирини кўрсатган. Жумладан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда устидан қозонган ғалабаси Русни мўғул зулмидан ҳамишаликка халос қилган. Бу эса Россия давлатчилиги негизини барпо этишга имкон берган.

Амир Темурнинг динлар соҳасидаги бағрикенглиги ҳозирги пайтда ҳам турли этнослар, турли динлар ўртасидаги муносабатлар учун андоза бўлиб хизмат қила олади.

Амир Темурнинг ўз даврида тиллар муаммосига чиндан ҳам ижодий ёндошганини алоҳида таъкидламоқчиманки, бу сиёсат ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Маълумки, барча тиллар бетакрор ва инсо-

ният учун бебаҳодир, шу билан бирга, ҳар бир тилнинг ўз тақдири, ўз роли, замини замонда ўз параметрлари борки, булар ҳар бир халқнинг маданияти ва тарихи билан боғлиқдир.

Амир Темур даврида араб ва форс тиллари билан бирга, бизнинг туркий тилларимиз ҳам ижтимоий майдонга кирган, яна шуни ҳам айтиш керакки, саройларда ҳукмрон доиралар биринчи галда ёзув-чизув ишларида араб ва форс тиллари билан чекланишга ҳаракат қилган. Ижтимоий ҳаётда, фан ва санъатда туркий тилларнинг ролини кўтаргани учун биз авлодлар Амир Темурдан ўта миннатдормиз. Туркий халқларнинг улкан ютуққа – ўз давлат тилларига эга эканлиги буюк ҳомий-тилшунос Амир Темурнинг, унинг миллий кадр-қимматининг ва буюк истеъдодининг мевасидир, бу фазилатлар ҳозирги кунларгача иш бераётир. Бу – Амир Темур бошлаб берган жараён оқибатидир. Туб этник негизнинг – бизнинг туркий тилларимизнинг зарур эканлигини ўша пайтлардаёқ тушуниб етгани учун унга яна бир бор таъзим қиламан. Шу билан бир қаторда, Амир Темур ўз замонасининг кўп тилли давлат арбоби сифатида иш кўрганга алоҳида эътибор бермоқчиман. У ўша даврнинг ҳукмрон тиллари бўлган араб ва форс тилларининг истеъмол доирасини торайтиришга уринмади, аксинча, уларнинг имкониятларидан кенг фойдаланди, айна вақтда туркий тилларни ривожлантириш ва уларнинг қонуний мавқеларни эгаллаши учун курашди.

Менинг назаримда, Амир Темурнинг лисоний сиёсати туркий мамлакатларда яшаётган бизлар учун долзарблигича қолаётир. Бунда мен сўнгги икки аср маданий мулкимиз бўлиб келган, ташқи дунё билан ўзаро алоқаларимиз учун кўприк бўлиб хизмат қилган буюк рус тилининг хизматларини ҳам назарда тутаяпман. Ёз бу вазифага темурчасига муносабатда бўлмоғимиз, миллий туркий тилларга биринчилик бериш баробаринда жаҳон маданиятини қовуштирув-

чи восита бўлаётган рус тилидан фаол фойдаланмоғимиз лозим.

Ўз-ўзидан маълумки, мен қаламга олган муаммони мамлакатларимиздан ҳар бири Темурнинг ана шу маънавий мероси муҳитида ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳал қила олади ва ҳал қилмоғи керак. Лекин мен фурсатдан фойдаланиб, ҳаммамиз учун умумий бўлган умумтуркий, ҳатто умумрегионал мавзуни – Амир Темурнинг маданият соҳасидаги тажрибасини эслатадиган муҳим мавзуга тўхталиб ўтмоқчи эдим. Маълумки, 1995 йилда Ўрта Осиёнинг ижодкор зиёлилари Тошкентга йиғилишиб, Марказий Осиё халқлари маданиятлари Ассамблеяси деган регионал ташкилот тузишган эди. Советлар тузуми барбод бўлгандан кейин биз маданий алоқалар ўрнатиш, кўмаклашиш ва ҳамкорлик қилиш – регионал ва халқаро миқёсда миллатлараро алоқалар базаси яратилишига зарурат сезиб қолдик. Маданият ҳар қанча анъанавий бўлиш баробаринда доимо ўзгариб, янгилашиб турадиган яхлит кучдир. Маданиятларимизнинг долзарб масалаларини ҳал қилиш ва узвий йўлларини қидириш борасида катта кучлар зарур ва биз мамлакатларимиз жамоатчилигининг диққат-эътибори ҳамда ёрдамига, ҳомийлар ва ҳукуматларнинг кўмагига илҳақмиз.

Яқинда бу ҳақда биз Ислом Абдуғаниевич билан суҳбатлашдик, бунинг учун унга алоҳида миннатдорчилик билдираман. Унинг бу ғояга муносабатидан тўшундимки, Туркистон маданий ғояси ҳаммамиз учун биринчи ўриндаги умуммиллий ғоядир. Янги воқелигимизнинг Туркистон – барчамизнинг умумий уйимиз деган сермазмун шиори, энг аввало қўлни-қўлга бериб, умумий кадриятларимизни бирлаштириб иш кўриш орқали амалга оширилади.

Инсоният келажакнинг аломатларини пайқаш учун ўтмишга кўз тикади. Эндиликда охирзамон яқинлашаётгани ҳақидаги овозалар кенг тарқалаётир – жум-

ладан, америкалик олим Фрэнсис Фукияманинг довуруғи кетган назариясини эслайлик. Инсониятнинг келажаги боқий эканлигини пайқаш учун ўтмишга диққат билан назар ташлаш керак бўлади.

Бугун биз халқимизнинг талайгина бой берилган тарихини тиклаётимиз ва ҳозирги авлод Амир Темурнинг ўз замонида бутун дунёни ҳайратга солган буюк ишларини кашф этганига миннатдор бўлмоғи керак. Бугун Амир Темур феномени кўз ўнгимизда. Бу тарихнинг йўли. Бу янги мингйиллик арафасида ўзлгимизни таниш деган сўз. Амир Темур феномени – бу маёқ, бу йўлкўрсаткич, бу йўлчи юлдуз.

2006 йил декабрда Чингиз Айтматовнинг «КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА» ГА БЕРГАН ИНТЕРВЬЮСИНИНГ БОСИЛАЙ ҚОЛГАН ПАРЧАЛАРИ

Ҳаммаларинг менинг фарзандларимсиз. Мен ҳозир Петербургдан келдим, у ерда «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романининг тақдимоти бўлди. Бу жуда улкан воқеа эди. Мени тўғри тушунишларингизни сўрайман, мен мақтанмоқчи эмасман, лекин китоб катта шов-шувга сабаб бўлди. Мени унутмаганларинг, асарларимни кутганларинг учун жуда хурсандман. Бу жуда таъсирли воқеа бўлди. Бир одам менинг 1965 йилда нашр қилинган асаримга дастхат беришимни илтимос қилди. Қачонлардан бери ёзувчилик қилаётганлигимга ўзим ҳайронман, бугунги менинг китобхоналаримдан кўплари менинг биринчи романимдан икки марта ёш.

– «Тоғлар қулаётган замон» деган романингиз номида қандайдир тағмаъно бор. Роман мазмунида ҳам қулаган тоғни – Совет Иттифоқини қўмсаш сезилади, – деган саволга ёзувчи бундай деб жавоб берди:

– Сиз ҳақсиз СССР – қандайдир тоғ эди ва бу тоғ қулади. Система вайрон бўлди, ҳолбуки яхши жиҳат-

лари кўп эди. Энди эса ҳаммаси ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Ҳеч ким ҳеч нарса учун жавоб бермайди. Ўзинг учун ўл етим. На илож, яшаш керак. Янги шароитга мослашишга тўғри келади.

Яқинда студентлар билан учрашдим. Уч соат гаплашдик. Уларнинг глобал жараёнлардан қанчалик ташвишланаётганликларини, янги воқеликка қанчалик киришиб кетганликларини кўрдим. Уларга ҳеч ким ғамхўрлик қилмайди. Ҳар ким ҳаётнинг мазмун-мундарижасини ҳам янгитдан ва ўз кучи билан ўйлаб кўриши керак.

Дунёнинг бундан буён қандай бўлажаги энди ёшларга боғлиқ. Дунё тураверармикан ёки қандайдир кўр-кўрона фанатизмнинг зўравонлиги таъсирида ўша тоғга ўхшаб қулаб тушармикан? Менинг янги авлодга айтадиган гапларим бор; мен худди шундай дедим: Мен сизларнинг оталарингизман, сизлар менинг фарзандларимсизлар, ўз фикрларимни охирига етказишим, барча режаларимни амалга оширишим учун менга маълум вақт берилишини Кўкдан, тақдирдан илтижо қиламан.

МАНАС ОТАНИНГ ОҚ ҚОРИ – КҶК МУЗИ

Бундан салкам 40 йил олдин ёзилган автобиографик очеркида ёзувчи даҳшатли уруш йилларида овулдошларининг фронт орқасида бошидан кечирган фожиаларини, бахтсизликларини қаламга олган. Сохта ватанпарварликнинг мевасини тотган совет кишиларининг «социалистик» турмуш тарзи, «ўзимга бир бурда нон, отимга бир боғ пичан бўлса, бошқа бойлигининг кераги йўқ. Эгарнинг қошини ушлашга ҳолим бор экан, бу ҳукумат учун хизмат қилавераман» дейовчи Ибрайим Кенгашга ўхшаган, ҳуқуқбеҳабар кишиларнинг ҳаёти – инсон зоти учун иснод, айбнома эди. Ўша одам «заёмга ёзилинг» деганда кўзига суртган ёлғиз эчкисини олиб чиқиб берган экан.

Бундай ватанпарварларни Ўзбекистоннинг ҳам ҳар бир қишлоғида топши мумкин эди; ўз ихтиёри билан бермаса, барибир молени зўравонлик билан етаклаб кетишар эди-да!

Чингиз Айтматовнинг ўспирин чоғида кўрган-кечирганлари ёзувчининг деярли барча қиссалари учун қимматли материал бўлиб хизмат қилади. Очеркни ўқиб чиққач, бу гапнинг ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Ёзувчи Чингиз Айтматовнинг асарлари кириб бормаган уй бўлмаса керак. У роман, қиссалар билан бирга, ўз ҳаётига оид ажойиб мақолалар ҳам ёзган. Қўйида улардан бири билан танишасиз.

Шакар овулига тез-тез бориб тураман, икки-уч марта бормасам, кўнглим таскин топмайди. Қариндошларим ўғил уйлантиришади, дегандай, яхшилик билан ёмонлик аралаш дунё бу. Кўз юмганлар қабрига бир ҳовуч тупроқ ташлаш ҳам фарз, ҳам қарз. Ҳайтовур, кўнғил тусаса, баҳона топилади. Болаларим нуқул шаҳарлик бўлиб кетишди, эр етган йигитлар; бироқ ота-боболарининг туғилиб ўсган ерини таниб-билиб юришсин деб, уларни ҳам овулга ўргатишга ҳаракат қиламан. Минг қилса ҳам замон ўзгарганга ўхшайди; ким билади, дейсиз, улар менга ўхшаб овулга бориб-келиб туришармикин, буни келажак кўрсатади. Ўшанда ҳам ҳар булоқнинг ўз кўзи бор, дегандай Ватан деган буюк сўзнинг қут ёққан ўчоқ сингари кафтдайгина маркази бўлади-ку. Менинг Ватаним – Шакар қишлоғи.

Бизнинг Шакар энг катта овул, уч юздан ортиқ хонадон. Овулимга ҳар борганимда унда-бунда янги қад кўтарган уйларнинг томини кўриб қоламан. Овулим ўсиб, катталашиб бораётир. Овул атрофи чорва учун қулай, сувнинг бошида, Талас тизма тоғининг этагида, азалдан Манас деб аталиб келган қўш чўққили улуф тоғнинг шундай тағида. Ўз вақтида Оқ Қула бедовини

ўйноқлатиб, шу чўққига чиққан экан эр Манас, бирон томондан ёв келиб қолмасин деб, чор атрофга кўз ташлаб турар экан шу азим чўққидан. Бу чўққига чиқсангиз, дунёнинг тўрт бурчаги кўриниши рост, чиндан ҳам улуғвор манзара. Бу илгарилари халқимнинг зорланиб кўрган фарзанди – эл-юрт ҳимоячиси Манас баҳодирнинг худди шундай бўлишини орзу қилишидан келиб чиққан фантазия, албатта. Тома-тома кўл бўлур, дегандай ўша даврдан шу кунгача Манас тоғнинг мангу музидан томчига томчи қўшилиб, бизнинг Шакарга оппоқ кўпириб, зилол сув оқиб келади. Бу сувнинг номи Куркуров. Гуриллаб, ҳайқириб оқади Куркуров. Исми-жисмига монанд – ўлкамизнинг жамики жон-жониворига ҳаёт берган сув... Шунинг учун бўлса керак, илгариги кишилар Куркуровни илоҳий билишиб, Куркуровдан айланиб, ўргилиб юзларини Манас отага қаратиб туриб «Абадий тур, муқаддас Манас ота» деб сифинишар эди.

Овулимга яқинлаша борган сари ҳар сафар тўлқинланаман. Тоғ чўққиси элас-элас кўриниши биланоқ, тоғ музликларидан кўз узмайман, ўйга толаман. Тикилиб қарасанг, вақт бир он тўхтаб қолганга ўхшайди. Кеча нима эди, бугун нима бўлди, ҳаммаси унут бўлади. Орада ҳеч нима бўлмагандай, гўё ҳеч нарса ўзгармагандай, бу дунё бундан ўн йил, йигирма йил, балки юз, минг йил олдин қандай бўлса, ўзгармасдан худди ўшандай тургандай кўринади. Манас ота турипти бир зайлда, қандай яратилган бўлса, ҳозир ҳам ўша келбатда зил-замбилдай ерни босиб турган тоғ. Ўша-ўша булутлар ҳозир ҳам тоғ чўққиси атрофида гирдика-палак. Мана сен ўзинг ўша оёғи яланг ёш боласан, эрта билан уйдан чопиб, ўйноқлаб қуёш нурини эмаётган азим тоққа тикиласан... Афсуски, бу фантазия узоққа чўзилмайди.

Бу сафар мен Шакар овулига отланар эканман, ҳар қачонгидан ҳам ўзгача тўлқинландим. Бунинг муҳим сабаби бор. «Огонёк» журнали билан «Қирғизистон ма-

данияти» газетасининг редакциялари мендан ҳамқишлоқларимнинг уруш давридаги ҳаёти ҳақида очерк ёзиб беришимни илтимос қилишди.

Ҳадеганда рози бўлавермадим: бу ерда уруш бўлмаган бўлса, нимасини ёзаман. Жангу жадал, жон бериб, жон олиш, қаҳрамонлик, жасурлик ҳаммаси фронтда бўлган, бу ерда-чи – турмуш икир-чикири, бунинг нимаси қизиқ. Шакарга йўл олар эканман, ҳамон шу фикр хаёлимдан кўтарилмас эди. Ҳатто қалам тебратмай кўя қолай, деб бир варакайига айниб ҳам олдим. Лекин овулимга яқинлашган сари, Жамбулдан ўтиш биланоқ, Манас отанинг эгизак чўққиси кўрина бошлаши биланоқ, кўп нарсалар хаёдан ўта бошлади. Демак, ҳикоя қилса арзийдиган хотиралар бор экан. Менинг болалигим, уруш даври ва урушдан кейинги ўспиринлик пайтим худди шу теграда, Шакар овул кенгаши, Кўксой билан Арчагул қўшилишидан ҳосил бўлган Куркуров дарёсининг бўйида ўтган. Ўша пайтлар, ўша даврдаги одамлар эсга тушди. Аслида, замон деганимиз тарих гувоҳлари, тарих иштирокчилари бўлмиш одамлар экан.

Ўша давр кишилари ҳам соддадил меҳнаткашлар, чорвадорлар, деҳқонлар, овул фаоллари эди. Бундай кишилар ҳар қандай колхоздан, ҳар қандай совхоздан топилади. Энди бўлса, урушни эслар экансан, уруш пайтида аломат воқеа-ҳодисалар оловида ёнган ўша кишиларнинг ҳар бири кўз ўнгингизда бошқача гавдаланади.

Уруш бошланганда районда бўлиб ўтган дастлабки митинглар ҳамон ёдимда. Ватаннинг тақдири деган умумий масъулият ўша кунлари ҳар бир кишининг бурчи, ҳар бир киши учун бирдан бир фарз-қарз эди. Район марказида бўлиб ўтган митинг тугар-тугамас қанча-қанча азамат йигит саф тортиб, шу ернинг ўзидан ихтиёрий равишда фронтга жўнаб кетишди. Гап мана шунда. Энди ўйлаб кўрсам, ўша улуғ халқ курашида ҳамманинг – майли ёш бўлсин, майли кекса

бўлсин, майли урушда бўлсин, майли фронт орқасидаги тинч меҳнатда бўлсин, ҳар кимнинг ўз тарихий ўрни бўлган экан. Ҳа шундай, тарихий ўрни... Бошқача дейиш мумкин эмас.

Шунинг учун «урушгача», «урушдан сўнг», «уруш пайтида» деган оддий тушунчалар мен учун ўзгача аҳамият касб этади. Мен учун бу сўзларнинг ҳар бирида шунчаки хронология эмас, балки алақанча тегаран турмушнинг мураккаблиги, тўла англаб олишнинг мушкул даври, бизнинг жамиятимизнинг эндиликда бутун дунёга ўрнатилган бўлиб қолган тажрибасини бошидан кечириш пайти эди, деган улкан маъно ётибди. Чунки ўтган уруш инсоният тарихи йўлидаги довол, «урушдан олдинги» ва «урушдан кейинги» дейилиб, XX асрни икки даврга бўлиб турган тушунча, бутун дунё учун тарихий чегарагина бўлиб қолмасдан, ҳар бир одамнинг кўрган кунини, ичган суви бўлди, ҳар кимнинг пешонасига ёзилган тақдири бўлди, одамнинг одам эканлигини исботлайдиган ўлчов, унинг имонини, яхши-ёмонлигини ўлчайдиган тарози бўлди. Уруш билан инсон юзма-юз келди, урушга алоқадор бўлмаган, уни четлаб ўтган бирон тирик жонни мен эслай олмайман. Урушдан ўзини олиб қочганлар халқнинг нафратига учради, зероки, уруш бутун халқнинг тақдири бўлиб турган бир пайтда ҳеч кимга имтиёз бўлиши мумкин эмас эди («Юзма-юз» деган кичкина илк повестимда мана шу фикрни баён этмоқчи бўлган эдим). Шундай қилиб, уруш ҳамма учун ҳаёт-мамонт масаласини ўртага ташлади-да, зудлик билан жавоб кутди.

Демакки, сўз шу ҳақда борар экан, мен умримга, кўрган-кечирганларимга бир назар ташламай иложим йўқ. Бизнинг авлод Ватан мудофааси ҳақида оғиз очиб, урушга дуч келиш билан катта дунёнинг эшигини очди десак бўлади. Ҳозир ўзимнинг ҳам ишонгим келмайди – ўн тўрт ёшимда овул Кенгашининг котиби бўлиб ишлапман. Ўн тўрт ёшимда катта овулнинг тўстўполон уруш пайтидаги ҳаётининг энг мушкул, ҳар

қандай ижтимоий, маъмурий масалаларига аралашиб, кўпгина масалаларни ҳал қилишга тўғри келган эди. Лекин ўша пайтларда «ёшгина етилган хизматкорлар» ҳеч кимни ҳайратда қолдирмас эди. 41-йили еттинчиси битирган бир синф юқори курсдошларим: улардан бири бутун онгли умрини ўқитувчилик билан ўтказган марҳум Бойисбек Мўмбеков, яна бири ҳозирги Шакар ўрта мактабининг кўп йилдан бери директори Сейтали Бекмамбетов, республикада хизмат кўрсатган халқ маорифи ходими – булар ўша кезде мактабда дарс бериб, муаллим бўлиб ишлашар эди. Урушдан кейингина олий маълумот олишди. Ўзимнинг укам Илғиз мендан уч ёш кичик, ҳозир Қирғизистон Фанлар академияси тоғ-кон ишлари бўйича физика институтининг директори. Уруш пайтида Илғиз мактабда ўқир экан, ҳам почтачи бўлиб ишлаб юрди. Уруш охиригача тўрт йил сурункасига ишлади. У билан фахрланаман. Ёш бола бўлса ҳам ўзини аямай ишлади, бошига тушган мушқулига гинг демасдан бардош берди. Ўн бир яшар муштумдай жонини қийнаб, қутириб оққан сувларни кечиб, сойнинг нариги бетида жойлашган узоқ овулдаги почтадан отига ортиб келган хат, газеталарни далада ишлаб юрганларга тарқатибгина қолмасдан, ҳар бирига ўқиб ҳам берар эди (хат-ёзувни билмаганлар кўп эди). Ҳозирги ўн бир яшар болани ота-онаси бошқа кўчага бориб ўйнашига рухсат беришмайди. «Жийда» колхози умумий йиғилишининг таклифига кўра Илғиз «Фашистлар Германиясини енггани учун» медали билан тақдирланган. Бола бўлишига қарамасдан, шундай мукофотга лойиқ топилди. Меҳнатига, ниятига яраша бўлди. Бунга мен ҳам гувоҳлик бера оламан.

Лекин гап бундагина эмас. Агар уруш вақтидаги ўспирин болалар ўша оғир ҳаётдан бутун умримизга етгулик маънавий озиқ бўларли яхши сифатлар олган экан, бу катталарнинг тарбияси, улардан олган ибрат дегим келади.

Эсимда, қирқ иккинчи йилнинг қиш кунларида уйга Кенгаш оға келиб «сени чақирешяпти», деди. У киши одати бўйича чўбир отини узангилари билан ниқтаб:

– Юр болам, менинг орқамга мингаш, овул Кенгаш чақираяпти. Бир муҳим иши борга ўйхшайди, – деди-да, чап оёғини узангидан чиқариб, мени кифтимдан ушлаб, отининг сағрисига тортди.

Бу ҳам жуда қизиқ одам эди. Ўзининг оти Ибрайим. Бироқ теварак-атрофдагилар ҳаммаси «Кенгаш» деб чақирешар эди. Бориб турган қашшоқ Ибрайим Кенгаш (Совет) ҳукумати чиққанда, янги закон келди деб, хитоб қилиб, йигирманчи йилларнинг бошларида биринчи батрачкомлардан бўлган экан. Ўша замон исми «Кенгаш» бўлиб кетган. Унинг турган-битгани «совет» эди. «Ўзимга бир бурда нон, отимга бир боғ пичан бўлса, бошқа бойлигининг кераги йўқ. Эгарнинг қошини ушлашга ҳолим бор экан, бу ҳукумат учун отдан тушмасдан хизмат қилавераман» дегувчи эди раҳматлик. Заёмга ёзилнинг, деганларида ёлғиз эчкисини олиб чиқиб берган киши шу эди. Ниятига етди, дунёдан кўз юмгунча овул кенгашига чопар бўлиб ишлаб турди. Манас отанинг этагида яшайдиган эл оғзида яхши номи қолди. Ҳозир ҳам «Азамат Кенгаш» деб тилга олишади. Кўп эслашади. У киши уруш кезларида анча ёшга бориб қолган эди. Шунга қарамасдан, табиатан ҳақиқатгўй, юраги тоза бўлганидан йиғилишларда яхши гапини гапириб, ҳарқалай тўғри сўзини аямас эди.

Батрачкомлик давридан қолган ўткирлиги, ҳақиқатчилиги билан йўғрилган ўғитлари эшитган кулоққа қўрғошиндай қуйилиб қолар эди.

Ўша киши мени овул кенгашига олиб борди. Деразасига ойна қуроқлари михланган олов ёқилмаган совуқ хонада уч киши ўтиришипти: улардан бири Куркуров дарёсининг ирмоғи – Арчагул сойининг ёқасидан келган, соқолига оқ оралаган, узун бўйли Қобил-

бек Турдибоев, бизнинг овул кенгашининг армияга кетган олдинги раиси ўрнига янгидан тайинланган киши. Ёнидаги иккаласи эса фронтдан ярадор бўлиб қайтиб келган жангчилар – қўли боғлангани колхоз раиси Алишер Айдаров, унинг ёнида ҳассасини деворга тираб қўйиб ўтирган киши овул кенгашининг котиби Қалий Нукеев (Ҳозир учаласи ҳам ҳаёт. Қобилбек Турдибоев пенсияда, Алишер Айдаров тамакикор агроном, Қалий Нукеев эса кўп йилдан бери қўшни Кўксой овул кенгашининг раиси).

– Мактабингни ҳозирча қўйиб турасан, болам, – деган эди ўшанда менга Қобилбек оқсоқол. – Чаласини кейин етказиб оларсан, уруш тугагач. Мана бу Қалий бригадир қилиб тайинлаётир. Ҳасса ушламай ўзини эплаб юрса ҳам катта гап эди, лекин колхозга яроқли киши керак. Бошқа одам йўқ. Бунинг ўзинг яхши биласан. Бригада бошлиғи бўлмаса, колхознинг иши олға силжирмиди. Мен бўлсам саводсизман, бутун умрим чорвада ўтди, иш биладиган бирон ёрдамчи ёнимда бўлмаса қийин. Сенга шу ишни эплайди, деб маслаҳатлашиб турибмиз.

Шундай қилиб, мен овул кенгаши котиби бўлиб қолдим. Сувнинг нариги бетидаги Арчагул бизнинг овул кенгашга қарайдиган бўлди. Раисимиз чорвадор, котиб – мен бўлсам партадан оёғи узилмаган ёш бўз боламан, давр эса ҳалигидай. Урушнинг айни қизғин пайти. Вазият ана шундай эди. Лекин ҳаёт ўз изми билан давом этаверади. Кечаги талабдан бугунгиси оғирроқ. Ишнинг оғирлиғи устига кўплигига нима дейсиз. Саводли деган менинг ҳам саводим ўлчовли. Райижрокомдан келган бир хатда овулкенгаш бўйича «маленизация» ўтказилсин, деб ёзилган экан. Кейин билсам, бу сўз ветеринария терминларидан бўлиб, отларни касалликдан даволашнинг бир тури экан. Мен бўлсам, бу сўзни Қобилбек оқсоқолга йилқининг ҳаммаси «мобилизация» бўлсин деб тушунтирибман. У кишининг эси чиқиб, ранги ўчиб кетди: «Бу ерда биз

от-уловсиз қандай кун кечирар эканмиз? Буниси нима, шунақаси ҳам бўладими?» Иккаламиз кутиб турмасдан, қирқ чақирим наридаги район маркази – Кировкага жўнаб қолдик. Ярим кечада йўлга чиққанмиз, чошгоҳ пайтида ҳовлиқиб етиб бордик. Уятлик иш бўлди. Буниси ҳам етмагандай, райижрокомдан чиқиб жўнаганимизни айтмайсизми: мен минганим сағриси баланд от экан. Қиш куни деб пўстин кийиб, белимни маҳкам боғлаб олганман, бошимда тумоқ, бўйим ўлгир ҳам пастроқ эди, отга минай десам узангига оёғим етмайди. Ўзимиз эса банк ёпилмасдан етиб олсак, деб шошиб турибмиз. Уялганимдан терлаб кетдим. Отни бирон ариққа етаклаб бориб минай дегунимча, Қобилбек оқсоқол полвон одам эмасми, мени эгарга кўтариб миндириб қўйди. Номусим келди. Овул кенгаш котиби ҳам шундай бўлармикин.

– Мен бундай ишлай олмайман! – деб кўрс гапирдим.

– Ҳеч ким кўргани йўқ, – деди Қобилбек оға мени юпатган бўлиб. – Ишламайман деганинг болалик, ишламасликка иложинг йўқ. Ундан кўра ўқишингни давом этдир. Уруш тугаши билан мактабга жўна, болам. Энди кетдик, банкка кеч қоламиз.

Ана шуларни эслайман. Мана, ўшандан буён неча йиллар ўтди, дейлик, суяги қотмаган болалик чоғимда ўшандай ақлли-эсли, ўқимаган бўлса ҳам, қалби дарё кишиларга узангидош қилган тақдиримдан рози бўлман. Қобилбек Турдибоев ана шунақанги кишилардан эди.

Орадан ярим йил ўтгач, урушдан ярадор бўлиб қайтган хат-саводли ёшлар кела бошлаши билан Қобилбек оқсоқол ақлли киши эмасми, ўз ихтиёри билан яна чорвачиликка ишга кетди.

Кўп йиллардан сўнг қайси бир маъракада иккаламиз учрашиб қолдик. Ўтган-кетганлар ҳақида гапиршидик. Ўрдак йўқ жойда лойхўрак бий бўлган экан, деб кулармикин десам, кулмади, пурмазмун жиддий

воқеалардан ҳикоя қилиб ўтирди Қобилбек оқсоқол. Ўшанда биз замон талабига қанчалик жавоб бердик экан, деди у киши теран фикрлаб.

Ўша кезларда «Замоннинг талабига яраша» деган тушунча осон эмас эди. Ҳар куни сафарбарлик. Фронтига, ўрмон кесишга, Чуй канали қазилаётган эди, ўшанга – ишқилиб, катта дарё сувини ариқ-ариққа бўлиб юборгандай, яроқли эркакларнинг ҳаммаси турли томонга кетма-кет жўнатилиб турар эди. Биз чақириқ қоғозини тарқатиб улгурмас эдик. Қобилбек оқсоқол армияга жўнайдиганларнинг ҳаммаси билан юзма-юз гаплашар, уларнинг оила аъзоларининг кўнглини кўтарар, кузатаётиб яхши ниятлар билдирар, ҳатто район марказидаги ҳарбий комиссариатгача бирга бориб, кузатиб кўяр эди. Бир неча марта бу ишни менга топширган пайтлари ҳам бўлди. Албатта, мен ўзимни ҳар қанча жиддий тутишга ҳаракат қилмайин, ўша вазифани қанчалик уддалай олганимни ким билсин, бола болада... Бир марта шундай воқеа бўлган. «Меҳнат армияси»га чақирилган бир чўпон тегишли пайтида овул кенгашига етиб келавермади. Борган кишига гап қайтариб, унамабди. Мен бордим. Эшик олдида юрган экан, ҳалиги киши. Энсаси қотиб кутиб олди. Ҳақиқатан у ҳам ҳақ эди. Йил бўйи чорва кетидан юргани-юрган. Аёлманд киши. Кундузи тиним йўқ, кечаси уйқу. Хотини иккаласи ҳам ишлар экан. Меҳнат кунига ҳақ олиш деган нарса тушга ҳам кирмайди. Энди эса уни узоққа жўнатиб юборишса... Тоғдан эндигина бор кўч-кўронини кўчириб келибди. Овулдаги ҳувиллаб қолган уйида ҳеч нарсаси йўқ – ўтин-сув, ёлғиз сигирга ҳам озиқ дегандай, озиқ-овқат. – Буларни кимга ташлаб кетаман! «Жўна» дейишга қандай оғзинг борди! – деди ҳалиги одам устига пўстин ташлаб қўйган касал хотинини, бурчакда уйилишиб ўтирган бир тўда болаларини кўрсатиб. Нима дейишимни билмай қолдим. Қонун – қонунда, бажариш керак дейишга тилимни ростладим, лекин оғзим бормади.

– Сиз кетаверинг, бу ёғини ўзимиз тўғрилаймиз, – дедим жиддий оҳангда, лекин қандай қилиб тўғрилашимни ўзим ҳам билмай турибман.

У киши заҳарханда оҳангда кулимсираб қўйди.

– Тўғрилайдиган киши сен бўлсанг!..

– Мен...бизнинг овулкенгаш.

– Бўпти, болакай, – деди у уҳ тортиб. – Боравер, ўзим иложини топарман. Боравер. Ҳеч ёққа кетмайман, уйнинг икир-чикирларига қараб қўяй, кейин тупканинг тубига юборсаларинг ҳам...

Овулкенгашга тарвузим қўлтиғимдан тушиб бордим. Бўлган воқеани бошдан-оёқ Қобилбек оқсоқолга айтиб бердим. У киши қовоғини осилтириб гапларимни эшитиб турди. Соқолини пайпаслайдиган одати бор эди.

– Нима қилишимиз керак дейсан? – деди бир зумда овози бўғилиб.

– Ёрдам беринг. Ўтин-сув, ун-талқон ғамлаб бермасак, уйда болалари ризқ-рўзсиз, оч ўтиришибди.

– Бунга менинг ҳам ақлим етиб турибди. Лекин нима қилиш кераги ҳақида ўйла. Айтдингми, овулкенгаш номидан ваъда бердингми, энди ўзинг бажар. Бундай қилмасанг, халқ иккинчи марта сенинг гапингга ишонмай қўяди. Раисга бор, тушунтир, арава бер, сомон, пичан ташиб бер. Раис ун, картошка ёзиб берсин. Эртага ҳалиги киши бамайлихотир армияга жўнасин, бу ерда ҳам ҳукумат бор, деб кўнгли тўқ кетсин. Биримиз кекса, биримиз ёш бола бўлсак ҳам, иккаламиз бу ерда ҳукуматмиз.

Раисдан бир нарса ундириш осон эмас экан. Унинг устига, бемаврид келиб қолибмиз. Менсиз ҳам колхознинг иши хуржун, ҳеч нимаси йўқ. Раиснинг жаҳли чиқиб турган экан.

– Планни бажар, уни бер, буни бер, уни етказиб бер – ҳар куни топшириқ устига топшириқ. Мен қайси бирини эплайман. «Ма, сенга» демайди ҳеч ким. Фақат «бер-бер». Бериш учун ишлаш керак. Ким ишлай-

ди, кимни ишлатасан? Уйма-уй сомон-пичан улашиб берадиган пайт эмас. Армияга борадим, бораверсин, кўпнинг бири, кўлнинг чети. Бутун халқ урушаяпти, ҳамма фронтда, ҳамма армияда. Қайси оилани олма, ҳаммаси муҳтож, оч-яланғоч...

Раиснинг ўзи колхоз ишидан хуноб бўлиб ўтирган пайтида дуч келишимни қаёқдан билибман. Ичидаги дардларини менга тўкиб солди. Бироқ мен ҳам бўш келмадим, баҳоли-қудрат тушунтирдим, исботладим, ўтиндим. Отхонада эдик, аламинга чидамай жиним қайнаб, паншахани кўтариб раисга хужум қилишимга оз қолди. Бир маҳалда: – Мана отлар, мана эгаржабдуқ, сомон далада, хирмонда, пичан ўтлоқда, олиб келишга одамим йўқ, нима қилсанг, билиб қилавер, – деган эди, қувонганимдан оёғим ерга тегмай кетди. Нарибери отларни қўшдим-да, икки паншахани шоти аравага улоқтириб, аравани шарақлатиб ҳайдаган кўйи кўчага чиқдим. Шошмаса бўлмайди, қиш куни қисқа. Тўппа-тўғри жияним Байисбекнинг эшигига бордим. Жияним қариндошларининг қарамоғида туради, онаси ўлган, отаси армияда, ўзи эса ҳали айтганимдай, ўн бешга тўлмасдан муаллимлик қилади. Худо ёрлақаб, уйда экан. Иккаламиз даладаги хирмонда сомонни «сенми» деб босиб юкладик. Йўлда келаётиб, арава ағдарилиб ҳам кетди. Отларни чиқариб, қайтадан қўшдик, бир амаллаб аравани турғизиб, сомонни қайтадан босдик. Кечга яқин бояги кишининг уйига етиб бордик. У одам нариги чорбоғида қатор экилган теракларни бир чеккадан кесиб йиқитаётган экан. Болтасининг тақ-туқи тўхтайвермади. Терак ортидан терак қулайверди. Биз ҳеч нарсага қарамасдан сомонни туширдик. Бир маҳал ёнимизга келди. Елкасидан буғ кўтариларди. Биз индамадик. Терини артиб бўлиб, ўзи сўз бошлади:

– Раҳмат, болалар. Мен бу теракларни ўтин учун кесдим, садқан сар. Бироз селгиса, мен бўлмасам ҳам бир амаллаб ўтин қилиб, ёқишар. Толлар ёшроқ, ичим

ачийди, лекин майдароқ бўлса ҳам ағдардим. Уруш-ни тугатсак, яна экиб-тикиб олармиз.

Раиснинг картошка, ун берилсин, деган қоғозини узатдим. Эсимда, 8 килограмм оқшоқ, 20 килограмм картошка. Пичанни эртага етказиб берамиз, деб кўшиб қўйдик.

– Ҳали жаҳл устида гапирганларимга хафа бўлма, иним, – деди у бир оз ноқулай сезиб, – болалар ёш, аёлим кейинги кунларда касалманд бўлиб қолди. Ўшанга дунё тор кўринадидек кўзимга. Бўлмаса, мен ҳам бир нарса дермидим.

Байисбек иккаламиз арра топиб келиб, кесилган тол-терақларни ўша куни қош қорайгунча арраладик.

Кўчадаги итларга таланиб, уйга кеч келдим. Ётдим, лекин уйқум келмади. Унинг устига десангиз, эрта туриш керак, армияга чақирилганларни район марка-зига олиб бориш керак. Яна қанча ташвишлар дидда. Уйқу қочиб кетди. Уруш эсга тушди. Дастлабки пайт-ларда мен уруш деган олатасирни пулемёт отишма-сию, душманларнинг ўроқ билан чопилган хашақдай қийраши-ю, бизникиларнинг эса фақат қаҳрамонлик-лари деб тасаввур қилардим. Кинолардан олган тушун-чаларимиз шундай, қаҳр-ғазабли кунлар таъсирида бундай болалик хаёлларим чилпарчин бўла борди. Овул кенгашига фронтдан «қора хат» келмаган кун кам. Фалончи қаҳрамонларча ҳалок бўлди, тугунчи жасур-лик кўрсатиб ўз жонини қурбон қилди, деган совуқ хабарлар. Ҳаммасидан ҳам оғири, ҳаммасидан ҳам қийини ўша хабарларни эшиттириш. Эшиттирганда ҳам овулнинг оқсоқоллари тўпланишиб, қонун-қоида-си билан эшиттиришар эди. Лекин барибир «қора хат»ни оила аъзоларига топшириш менинг зиммамда. Бу эса жуда қийин иш эди. Қайғу-алам бир оз чекин-ганда, қора либосдагилар андак ақл-ҳушини йиғиб, ўзига келгандан кейин топширар эдим. Ўшанда ҳам армия штампидан босилган, майор, капитанлари имзо чеккан, бир парча қоғозни менидан олдинги котибдан

қолган сумкадан чиқариб олиш ҳар сафар юрак-бағрингни эзиб юборар эди. Кўп сўз ёзилган эмас. Секингина ўқийман-да, қирғизчага таржима қилиб бераман. Шундан кейин нима қилишимни билмай, шамдай қотиб туриб қоламан. Бирдан тоғ қулаб, кучли тош кўчгандай зил-замбил қайғу-ҳасрат, дарду алам қўзғалиб, бутун вужудингизни ларзага солади. Бошингизни кўтариб, тик боқа олмайсиз. Айбим нима, лекин гуноҳкордай мулзам ўтираман, ниҳоят қоғозни тутқазаман. «Эҳтиёт қилинглар», дейман секингина. Ана энди чўлпон юлдуздай ўғлининг ўрнига бир парча қоғоз олган, ўзини бир амаллаб тутиб юрган онанинг кўксидан йиғининг қайнаб чиққанини кўрасиз. Ё жўнаб кетишингни билмайсан ё онага далда бериб юпатишингни. Бундай пайтда юпата оладиган сўз бормикан дунёда. Қани энди ўшанда уйдан чопиб чиқиб, қўлингга пулемёт олиб, ҳа, пулемёт ушлаб, ҳеч дам олмасдан, ўша узоқдаги фронтга, шу қоғоз келган ёққа тинмасдан чопиб бориб, ўқи тугамайдиган пулемёт билан фашистларга қирон келтирсам, битта қўймай қириб ташласам! Этдан ўтиб, суякка етгандан сўнг ўйлар экансан-да киши! Ўзим ёш бўлсам, бунинг устига бўйим паст бўлса, менга пулемётни ким берар эди. Йўқ деганда сал дарозроқ бўлиб ҳам туғилмаган эканман.

Ниҳоят бошимни қуйи солиб жўнаб қоламан. Овулкенгашнинг осма сумкасини эгнимга ташлаб олиб, гарданни ҳам қилиб, кўча бўйлаб кетаман. Бу сумкада яна бошқа «қора хатлар» бор...

Урушдан олдин бундай сумкаларни район вакиллари осиб юришар эди. Мен осган сумканинг «таржимаи ҳолини» ҳамқишлоғим таниқли қирғиз ёзувчиси, «Қирғизфильм» нинг ҳозирги бош редактори Ашим Жақиповга айтиб берганман. Ҳалиги сумка унинг акаси Айталиники эди. Ашим ўша пайтда эндигина мактабга бора бошлаган кезлар. Айтали бир қоп ёнғоқ эди. Кичик бўлсак ҳам, бизни ажратмай, биргаликда

«уруш-уруш» ўйнаб юрар эдик. Орадан кўп ўтмасданок тезгина улғайиб, эр етди, уруш арафасида овулкенгашга котиб бўлиб ишлаб қолди. Кейин котиблик менга текканда Нукеев иш топшираётиб, «сумканг борми?» деб қолди. Сумка қаёқдан бўлсин, мактабга бораётганда китобларимизни белбоғимизга ичкаридан қистириб олар эдик. Ўшанда у шкафдаги эски қоғозларнинг орасидан ҳалиги сумкани олиб берди: «Мана, – деди, – Айталининг сумкаси. Армияга жўнаётганда ташлаб қўйган бўйича ётипти. Кўп қоғозни қўлингга ушлаб юрармидинг...»

Шундай қилиб, Айталининг сумкаси менга тегди. Ичида бир талай қоғоз, эски қирқиндилар, ўзаро солиқнинг топширилмай қолган мажбуриятлари, ана шу қоғозлар орасида «Муҳаббатнома» деган шеър билан ёзилган ишқ хати бор экан. Афтидан, Айтали бу хатни эгасига топшира олмасдан кетиб қолганга ўхшайди. Етказиб бера олмаганми ёки бериш учун қулай пайт топа олмаганми. У пайтларда қизга хат ёзиб топшириш осон иш эмас эди. Хатни нима қилишимни билмадим. Қизнинг исми номаълум, фақат бош ҳарфлари ёзилган.

Айталининг юрак сирларини бошқаларга фош қилишни лозим кўрмадим, болаликда нималар бўлмайди, дедим-да, йиртиб ташладим. Айталининг фронтда ҳалок бўлгани ҳақидаги «қора хат» ўз сумкасига тушганда, қилган беандишалигимни эслаб, бармоғимни тишладим.

Фронтдагиларнинг бола-чақаларига рўйхат билан гугурт тақсимлаб бериш, майдалаб кесилган ишқор совунларни оила бошига тақсимлаб бериш менинг зиммамда эди. Нимасини айтай, ташвишидан ҳам армони кўп иш эди.

Халқ қийналиб, айрилиқ ўтида ёниб, азоб чекиб ётганда ҳар қандай ишнинг оғир-енгилга чидар экансан, кўнар экансан киши. Ё фалак, усти-устига ёпирилиб келган азоб-уқубатга одам боласи қанчалик бар-

дош бера олар экан, деган хаёлга борар эдик. Эгилиш бор, синиш йўқ деган синов шу эмасмикин. Бироқ синовнинг энг каттасини бутун халқ кўтарди, унга халқ чидади. Шунинг учун халқ турибди, яшаяпти. Урушнинг бераҳм қаҳрига қайишмай, қайишса ҳам «финг» деб нидо қилмай, бошига тушган нечоғли оғир кулфатларга туриб берди одам боласи, энди нима бўларкин буёғи деб турган бир пайтда ҳам, у йиқилган ўрнидан бошини даст кўтариб, яна тириклик қилиш учун ундан баттар жон-жаҳди билан курашаверди.

Уруш йилларидаги аёл зоти ҳақида кўп илиқ сўзлар айтилмоқда. Ташқарига чиқса, меҳнаткаш, уйда она, унинг шаънига ҳар қанча ҳамду сано айтсанг ҳам кам. Агар мен ҳайкалтарош бўлганимда эди, бронзадан уруш давридаги аёлнинг образини яшаш учун бутун умримни тиккан бўлур эдим. Ўша образ орқали XX асрнинг бутун азоб-дўзахини мунис қалбига жо қилган, ҳам жафокаш, ҳам иффатли, уруш пайтидаги она – шу аёлнинг ёрқин сиймосини акс эттиришга, тасвирлашга жон-танзим билан ҳаракат қилган бўлур эдим.

Эсимда, овулкенгашга бир куни рассом келиб қолди. Кекса киши экан, меҳнат ҳақиға ун олиб, стахановчиларнинг портретини чизиб юрди. Бизнинг Дубанаева исмли гўзал аёл, илғор тамакикор, очиққўнгил, хушчақчақ ёш жувон портрети бошқачароқ чиқибди, ўзига ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам. Ўша портрет ҳозир борми-йўқми, билмайман. Кўз қарашидан кўрқинч ҳам, қайғу-ҳасрат ҳам, кўмсаш ҳам сезилмайди. Биз рассомнинг ҳунарини томоша қилиб, ёнида турдик. Орамизда кимдир «Осиё ўзига ўхшамайди», дегандай бўлди.

– Эрини кутган келинларнинг ҳаммасига ўхшайди, – деди ўшанда рассом.

Бизнинг Осиёнинг кутган ёри фронтдан қайтмади. Кутиб ишлаб юраверди, ишлаб юраверди, ёшлиги шу билан ўтди.

Ёш болани «йигитсан» деган билан барибир болалигича қолади. Бола бўлса ҳам уруш давридаги ўсмирлар энг катта ишларни бажаришди. Ташвишни ҳам, азобни ҳам аёллар билан тенгма-тенг ўша болалар тортишди. Ўн икки-ўн уч ёшдаги болалар қўшчи, ўроқчи, аравакаш бўлиб ишлади.

1942 йили бизнинг колхоз Арчагул сойининг ёқасидан қўшимча 200 гектарга яқин ерга баҳорги экин экмoқчи бўлди. «Экин – фронтга!» – шу икки оғиз сўз билан ҳамма нарса айтилган. Бугунги шароитда икки юз гектар ерни ҳайдаш айтишга арзимади. Бир тракторни югуртириб қўйса, вассалом. Лекин сўқаси ҳисобли, от қўш билан ер ҳайдаладиган ўша пайтда бунча ерни ҳайдаш ўзига яраша жасорат эди. Ҳа, шундай, жасорат эди! Тўрт от қўшилган икки тишли сўқа билан тонг саҳардан қора кечгача ер йиртиб, кўп деганда ярим гектардан сал ортиқроқ ерни ҳайдаш мумкин эди. У ёғини ўзингиз ҳисоблаб олаверинг... Ана шу ўта масъулиятли ишни бажариш учун қўшчи болалар мактабни ташлашди. Қиш бўйи отларни боғлаб, семиртирдик. Қўшга қўшиладиган уловни кунига уч марта қараб, кучга эндириб, баҳор тайёргарлигини кўрмасанг, қўш бошланганда кўп ўтмай, улов ишдан чиқиб қолиши турган гап. Қишлоқ хўжалигидаги энг оғир юмуш – сўқа билан қўш ҳайдаш бўлса керак. Буни фақат деҳқонларгина билишади.

Экинни ўз вақтида сепиб қолиш учун қўшни эрта кўкламдан бошладик. Қиш маҳали этагини йиғиб олганича йўқ. Ердан эндигина буғ кўтарилиб келаётир. Ҳозир ҳам эсимда, ўшанда февралнинг охири эди.

Қўш ҳайдашнинг қандай бораётганидан хабар олиб келиш учун мен Кўксой қирларига йўл олдим. Овулдан чиққанимда ҳаво қовоғини солиб турган эди. Мен етганимда гупилаб қор ёға бошлади. Бир зумда гир атрофдан олатасир қор бўрони кўтарилди. Шу бугунгидай эсимда. Осмондан учиб тушаётган қалин қор орасидан ёпишиб ер ҳайдаётган қўшчиларнинг шар-

паси элас-элас кўзга ташланар эди. Гупиллаб ёпирилаётган йирик қор пешма-пеш эриб кетар эди. Қаёққа қараманг, тўнини тескари кийган қорамтир осмон таг-туби билан қўпорилиб, чил-чил бўлиб ағанаб тушаётгандай. Тоғ этаги овлоқ ер, сас-унсиз ёғаётган қор. Отларга тиним бермай ер чизаётган қўшчиларнинггина овози қулоққа чалинади. Тепалиқдан ошиб тушган қорайган шудгор бўйлаб, улкан тўлқиннинг тепасига чиқиб қолган денгиз кемалари каби бирининг кетидан бири эргашган сўқалар сузиб борар эди. Тўлқиннинг нариги томонига беркингандай, тепадан ошиб кўринмай қолишди. Тўлқин туртиб юборган каби яна кўзга ташланади. Ўша тўлқинлар орасидан ўсмирларнинггина овози қулоққа чалинади. Мен шудгорни кесиб ўтиб, уларнинг қаршисидан чиқдим.

Шўра ўсиб ётган бўз ерда сўқа юрмай, қора терга чўмилган тўрт от ётиб қолиб, энтикиб ер тирнамоқда. Сағриларига тушган қор ўша заҳоти эриб, кўк буғ бўлиб кўтарилади. Намиққан ер сўқани кўйиб юбормоқчи эмас. От жонивор нималарни кўрмади ўша кунларда, одам билан бирга тортди-ку азобни. Ёшгина болалар-чи?! Кўшчи болалар. Шалаббо бўлган шолча қопни буклаб, бошига ёпиниб, бир қарич бўйлари қоп ичида кўринмай, юзларидан оқиб тушган сув қорми ёки терми бу ҳақда ўйлашга вақт йўқ, қийқириқ-сурон солиб, отларни чу-чулашади. Тинчлик пайтларида бундай болалар ўчоқнинг бошидан кетмас эди. Бироқ булар уруш фарзандлари, бошига тушган оғир юкнинг масъулиятини тушунган болалар эди.

Лопиллаб ёғаётган қор. Замоннинг тескари, оғирлигидан қаҳри келган Манас отанинг оқ қори. Қалин қор пардасидан қўшчиларнинг қораси кўринади... Ҳамма ёқда сокинлик, унсиз ёғаётган қор синфдошларимнинг овозини эшитишимга халақит бермайди: Улар Байтиқ, Тойирбек, Саттор, Анатай, Султонмурод, Мен яқинлаб боришдан истиҳола қиламан, юрагим дов бермайди, кўзимдан оқаётган ёшни улар кўрмаса дейман.

Ўша қишда бир кўнгилсиз воқеа бўлди. Ярим кечада деразамни кимдир тақиллатди. Уйғониб кетдим. Эгар устида энгашиб, қамчи билан деразани уриб, қийқирди:

– Тур тезроқ, отхонада йилқи йўқ!

Мен шошиб-пишиб жўнадим. Кўчада кетаётиб, менга ўхшаб кийимининг енгини тополмай чопиб келаётганларни кўрдим. Отхонага яқинлашганда қаттиқ-қаттиқ овозлар эшитилди. Воқеа бундай бўлган экан: тун ярим бўлганда отбоқарни уйқу элитганда қандайдир бетайинлар кириб, чекка охурдаги иккита отни етаклаб чиқиб кетишибди. Дастлаб отбоқар отлар бўшаниб, ечилиб кетибди-да, деб ўйлабди. Кейин бундай сер солса, чилвир-юган, эгар-жабдуқларнинг ҳаммаси йўқ. Шундан кейин, бақириб-чақириб, айюҳаннос солипти.

Ёйдоқ отларга шошилинич миниб, тум-тарақай чопа кетдик. Қувиб етган билан ҳам, болалармиз, қўлимиздан нима келар эди! Шундай бўлса ҳам тонг отгунча ўр-қирлар борми, эски ўтов ўринлари дейсизми, чолдевор-ариклар дейсизми – ҳаммасини қараб чиқдик. Ҳеч бир нишон йўқ. Ўғрилар бўлса ҳам ўқиганлари экан. Кўкламги экиш учун атайлаб боқилган семиз отлар эди, шуниси алам қилади. Шунинг учун болалар мактабдаги ўқишнинг баҳридан ўтишган эди. Ўғрилар бу ҳақда ўйлармиди? Ўйласа, ўғри бўлармиди?

Мен бўлган воқеаларнинг ҳаммасини айтаётганим йўқ, ундан-бундан ҳикоя қиляпман, жанрдан четга чиқмаслик учун қисқартириб ёзаяпман. Агар ҳаммасини эслайверсам, эҳ-ҳе бизнинг Шакар овулимизда нималар бўлмади. Шу воқеаларнинг ҳаммасини мен билан қурдош ўсмирлар бошидан кечирган. Бугун шу ҳақда ўйлаб, менинг тенг-тўшларим нима учун бунчалик бардошли, кўзлаган мақсад йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган бўлиб ўсди? – деган саволга ўша оғир дамларнинг сабоғидан жавоб топаман. Бу айтилганлардан бугунги маъмурчилик даври ёшлари

бўшанг деган маъно чиқмайди. Эҳтиётсизлик қилиб, яхшилиқни ёмонликка йўйиш ҳеч гап эмас. Ҳар бир даврнинг ўз муаммолари, одам олдига қўядиган улкан талаблари бор. Гап ана шу талабларга жавоб беришда. Шунинг учун ҳам мақсад йўлида интилишлар бўлмас экан, енгил-елпи орзу-ҳавасга ҳаёт бўйин эгмайди. Киши ичган ошига семириб, кийган кийимига мақтаниб, феъли тўқ бўлиб, тинчиб қолдими, инсонлик сифатидан маҳрум бўлди, деяверинг. Инсон маънавий тараққиётига бугунгидай шарт-шароит яратилади, деган ҳаёл ухлаб тушимизга кирмаган. Лекин гапнинг тугуни аслида бунда эмас. Айтмоқчи бўлганим шуки, уруш вақтидаги сафдошларимнинг биронтаси учун бугун мен уялмайман, биронтаси уятли иш қилган эмас. Ҳозир ували-жували, олди неварали бўлди. Инсон деган номни ардоқлаб келишяпти. Гап мана шунда. Қайси бирининг исмини тилга олмай, эл-юрт хизматига бел боғлаган азаматлар. Ака-ука «қўшчилар» Байтиқ билан Тойирбек Тойсариевлар шу бугун ҳам чинакам заҳматкашлар, суяги меҳнат билан қотган, овулда иззат-ҳурмати бор меҳнаткашлар. Байтиқ – республикада машҳур тамакичи звеновой. Тойирбек – ишлаб чиқаришнинг, чорвачилиқнинг илгори. Мўмбеков Бойисбек ҳақида гапирдим, 46 йиллик умрининг 32 йилини муаллимликка бағишлади, икки йилдирки, дунёдан кўз юмди. Тўқтақул Усубалиев ҳисобчиликдан раислик даражасига кўтарилди. Ҳозир у қўшни «Бақайир» колхозининг раиси. Нуралиев Абдули дастлаб комсомол ходими эди, ҳозир колхознинг таниқли фаоли. Тўқтақул Маметқулов, Ботма Ўрозматова Шакар овули болаларининг қанча авлодини ўқитиб чиқаришди, ҳозир ҳам муаллим. Нурия Жўлобоева, Ўрозгул Усубалиева бошқа районларда ўқитувчи бўлиб ишлашади. Алимсейит Дўлбеков – кўп йиллик стажга эга ветфельдшер, Жапарбек Дўсалиев – ўрмон хўжалигида ишлайди. Турғунбой Қоқоқбоев Қирғизистоннинг йирик хўжалиқларидан бири бўлган

«Россия» колхозининг раиси. Бу колхознинг ҳозир 60 минг қўйи бор. Мирзабой Йўлдошев – бизнинг Киров районидаги яна бир йирик колхознинг бош бухгалтери. Гапар Медетбеков Норин театрининг машҳур артистларидан бири, ҳозир Қирғизистон ССР халқ артисти.

Бизнинг авлод қисмати шундай бўлди. Оғир кунларда бошланди, лекин мақсад ерда қолмади, ҳаракат зое кетмади.

Буюк қозоқ оқини Абай айтгани каби, ҳаёт бами-соли денгиз, тўлқин кетидан тўлқин келади, олдинги тўлқин-акалар, кейинги тўлқин-укалар, бўгин ортидан бўгин етилиб, улардан сўнг энди бошланиб келаётган майда тўлқинлар ҳаракатга келиб, бепоён чексиз денгиз тиним билмайди. Денгизнинг ҳаёти ана шундай...

Уруш йиллари ҳақида ўйлар эканман, бизнинг тенг-қурларнинг маънавий дунёси бутунисича олдинги авлоднинг, урушаётган фронтчиларнинг таъсирида шакланганига имоним комил. Бу ҳақда кўп ўй-фикрлар билдириш мумкин. Азалдан авлод авлодга туташ, албатта. Тинч-тотув ҳаётда бу жараён отадан болага ўтган тажриба, ёзилмаган қонун-қоида шаклида табиий бир ҳолдай туюлади. Уруш пайтида бўлса ўлчовларнинг ҳаммаси зичлашиб, ўткирлашиб, чўққисига чиқди. Манас отанинг этагида ўзи билан ўзи бўлиб турган бизнинг Шакар дунёни ларзага келтирган улкан воқеанинг домига тортилди. Ота юртини ҳимоя қилишга чақирилганлар ер юзининг бир четидан иккинчи четига кўчиб, фронтга кетди, урушдан сурилган эвакуация тўлқини бизга ҳам етиб келди. Эчкилтовнинг этаги, Қоратовнинг қўлтигидаги бизнинг Маймоқ станцияси орқали, ундан нарида бизни кенг дунё билан боғлаган Жамбул шаҳри орқали эшелонлар Фарб билан Шарққа туни-куни кетма-кет қатнаб турди. Душман билан солишиб ётган улкан ўлканинг қон томири гумбирлаб ураётганини биз шу темир йўлдаш билиб турдик.

Фронт дегани ўзи нима, танкка юзма-юз келиш қандай бўлади, бомба қандай ёрилади, госпиталда ётганда хаёлга нималар келади, ҳарбий хирурглар қандай одамлар, жанг майдонида ҳалок бўлиш дегани нима, бир умрдан иккинчи умрнинг фарқи қанча – шуларнинг ҳаммасини дастлаб бизга айтиб берганлардан бири овулимизнинг оқини Мирзобой Уқуев бўлди. Ҳозир у киши орамизда йўқ. Лекин унинг қўшиқлари Манас отанинг ҳар бир бурчагидан янграб турипти.

Фронтдан ярадор бўлиб қайтган жангчи Мирзобой эди. Овулдошлари ҳаммамиз ёппасига тўпланишиб, қувончимиз қўйнимизга сизмай кутиб олдик. Аравадан тушириб, қўлига қўлтиқтаёқ тутқазиганда бир оёғи йўғон сонидан йўқ эканини кўриб, ҳанг-манг бўлиб туриб қолдик. Бунақасини кўрган эмасмиз. Оқсоқ-чўлоқ кишиларимиз бор эди. Кўпчилик орасида бўлади-да! Лекин бир оёғи бутунлай бўлмайди, деган балони эшитган эмасмиз. Чўчиб кетдик.

Бир вақтлар Мирзобой суй-сумбатли ёш йигит, муаллим эди. Кўк йўрға оти овулдагиларнинг оғзидан тушмас эди. «Мирзобойнинг йўрғаси» деб қўйишар эди. Бошида қоракўл телпак, остида кўк йўрға. Кайфияти яхши бўлганда, дўмбирасини қўлга олиб, ёзилиб қўшиқ айтганда кекса-ёшнинг ҳаммаси мамнун бўлар эди. Ўша йигит ҳозир оёғи йўқ, қўлтиқтаёқ билан юради, госпиталда кўп ётган экан, бунинг устига эшелондан эшелонга ўтавериб, узоқ йўлда кўп юриб келганидан ранги куздаги чўпдай сарғайиб кетган; овулдошлари орасида ҳамма кулса кулар, ҳамма йиғласа йиғлар эди.

Ўша куни кечкурун йиғилиб келганларга Мирзобой госпиталда эканлигида тўқиган қўшиқларини айтиб берар экан. «Айланай сендан эл-юртим, Куркуровнинг бўйида омон-эсон бормисан» деди. Бизга янги бир дунё кашф қилгандай бўлди. Шунинг учун бу воқеа ҳозир ҳам унутилмайди. Йиғилганлар ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб, Мирзобойнинг қўшиғи билан уруш ҳақидаги ҳикоясига қулоқ осиб, жим ўтирдик. Кўплар армияга

кетган яқинларини эслаб, кўзларига ёш олиб ўтиришди. Мирзабой ширали овози қирилгунча кўрган уруш, бирга юрган йўлдошлари, соғинган овул-эли ҳақидаги қўшиқларини айтиб бериб, ҳовуридан тушди.

Бадиҳагўйлик шу пайтда уқишли бўлади! Ҳаммаси ҳам ёдимда йўқ, уни айтиб бериш ҳам қийин, лекин мазмуни бундай эди: турли халқларнинг ўғлонлари тўпланишиб, қўлга қурол олдик, эшелонга миндик. Онамиз – ватанимиз бир экан, ҳаммамиз онанинг оқ сугини эмганмиз. Онанинг оқ сугини оқлайлик. Онанинг бошига иш тушганда, болалари томоша қилиб тура оладими? Баландга чиқсам, таянчим – онам, пастга тушсам, мададкорим – онам. Онамизга қасамёд қилайлик, қадимги баҳодирлар сингари онт ичайлик, йигитлар. Ўлсак, бир чуқурда, тирик қолиб енгиб чиқсак, бир тепаликда бўлайлик! Ўрмон оралаб душман устига борар эканмиз, ана шундай қасамёд қилдик. Шундан сўнг қаттиқ қирғин бошланди, бомба тушиб, ер осмонга учганда кўк билан заминнинг ораси бир қаричдай кўринди кўзга. Биз шундай қилиб, Ленинграднинг биқинида қонли майдонга кирдик.

Овулдошларига Мирзабой ана шуларни ҳикоя қилиб берди. Бу гаплар орасида ҳаммадан ҳам кўпчиликини тўлқинлантиргани шу бўлдики, у армия машқларини Новосибирскда ўтказиб, Фарбга жўнаганда бизнинг мана шу Маймоқ станциясидан ўтган экан. Поезд тўхтамасдан Тешиктоғдан чиқиб, Талас тизма тоғининг этаги бўйлаб Манас отанинг ёнидан ўтади, лекин Мирзабой қўл чўзса етадиган овулига кира олмайди. Ўшанда ичига сифмаган аламини қўшиққа солган экан. Ўша қўшиқ ҳамон Шакар овулининг халқи оғзида. Бизнинг маҳаллий «классикамиз» – ўша қўшиқ ёдимда:

Соғиниб келдим олисдан,
Чўзсамки қўлим етарми!
Эй, Сўлим ўлкам Олатов,
Соғинчим ичда кетарми?

Қўш сийна каби Манастов
Армонда келсам ўзинга,
Куркуров сувидан бир ютмай
Эласинг тушди кўзимга.
Олатов юрти еримдир,
Манас чўққи сўлимдир.
Фашист ёвни енггунча,
Ўғлинг қайтиб келгунча
Омон бўл, юртим, дегумдир.

Қўшиқ жуда узун эди, эсимда қолгани шу. Уруш кунларида қанча йигитларни кузатган бўлсак, қанчасини кутиб олган бўлсак, ҳар доим ана шу қўшиқни айтар эдик. «Юзма-юз» қиссасидаги Мирзақулнинг асли прототипи Мирзабой. «Юзма-юз»да фойдаланилган халқ қўшиқлари ҳам аслида Мирзабойники:

Олтмиш вагон бир поезд
Олиб учган паровоз.
Овулда қолган оғайни
Ҳаммангизга хайр, хўш.

Ўша йили қишда ўн саккизга тўлганларни фронтга кузатдик. Мендан салгина улурроқ бўлган, кечагина бирга ўйнаб, бирга юрган ўртоқларим бугун кетишмаяпти. Уларнинг орасида менинг қариндошим, ўртоғим Жумабой Ўринбеков бор эди. Лабидаги туклари ҳали қил бўлиб улгурмаган ўсмир бола. Умрида кўргани мактаб бўлди, бир йилча колхозда ишлади, ўша билан кетиб ўққа учди. Эсиз, ўйласам ҳозир ҳам ичим ачийди. Жумабойдан бошқалари қанча. Саримсоқ Барпиев деган ёш муаллим бор эди, умидли йигитлардан эди, у ҳам қонли майдонда қурбон бўлди. Бойисбек, Сейталилар билан 1943 йилда тушган расмда мен Тўхтасиннинг костюмини кийиб турибмиз. У молия агенти бўлиб ишлар эди. Обдон иноқ эдик. Расм олиш учун келган фотограф мени «кийиминг юпун экан»

деганда, нарироқда турган Тўхтасин Жўлдошбоев югуриб келиб, устидаги пиджагини ечиб берди. У ҳам фронтга кетганича қайтмади.

Ўшаларни эсласам, арава жўнаганда Жумабой қўшиқ бошлаб юборгани куни кечагидай қулоғимда турипти:

Ашаддий ёвни енгунча,
Ой бориб омон келгунча
Хайр энди эл-юртим...

Арава кўча оралаб юриб кетди, араванинг кетидан биз чопдик. Мирзабойгина кузатиш ўрнига қўлтиқтаёғига суяниб, узоқдан қўшиққа қулоқ солиб ўтирди.

Мирзабой овулнинг кўрки эди. Фронтдан қайтгач, умрининг охирги кунларигача колхозда ҳисобчи бўлиб ишлади, партбюронинг аъзоси бўлиб юрди. Колхоз йиғилиши бўладими, армиядан келганлар шаънига шодиёна бўладими, аза бўладими, ақли гапларини гапириб, маслаҳатини аямайдиган, пайтини топса, қўшиқ айтиб берадиган киши эди. Қийинчилик пайтларида яхши қўшиқ аламини кесади, ғайрат беради, куч қўшади.

Шакар овулимизнинг урушдан кейин эр етган болалари Мирзабойдан қарздор, биз ўқишни ташлашга мажбур бўлганимизда у жуда ҳам хафа бўлган эди. Қирқ тўртинчи йил кирганда – уруш Фарбга узоқлашганда, меҳнат армиясидагилар қайтиб, фронтдан кишилар кўпроқ кела бошлагандан кейин Мирзабой бизни ўқишга шошилтирди. Бир тўп бўлиб қайтадан партага ўтирдик. Уруш тугагандан сўнг мен Жамбулдаги зооветеринария техникумига ўқишга кетдим. Эл-юрт ҳолдан тойган, очарчилик ҳукмрон пайт эди. Бир танаффус вақтида бирга ўқиган болалардан биттаси менга «сени қўлтиқтаёқли киши излаб юрибди», деб қолди. Югуриб ташқарига чиқсам, Мирзабой ака, мўйловини бураб олиб, жилмайиб турибди. Менинг хурсанд бўлганимни кўринг.

– Иш билан базага келган эдик, бир кўриб кетай дедим. Ўқишлар қалай?

Хол-аҳволимизни айтиб бердим. Мамнун бўлди.

– Буёққа юр-чи, – деб кўчага юз тутди, – бир нарса олиб келган эдим, аравада қопти, – деди. Ҳовлидан чиқдик.

– Гап бундай, – деди ўшанда Мирзабой ака. – Қий-налаётганларингни биламан, ҳозир оғир пайт. Лекин ўқишни ташлай кўрма. Бундай қилишга ҳаққимиз йўқ. Уруш тугади. Агар жудаям қийналиб кетсанг, хабар қил. Овул-аймоқ эмасмизми, бир иложини қилармиз. Ўқишдан бошқа нарсани ўйлама...

Мирзабойнинг сафдоши, энг яқин ўртоқларидан бири – бизнинг овулдан чиққан илғор комбайнчи, кекса коммунист Тўйлибой Умутаалиев ҳам бизга йўл кўрсатган устоз эди. Тўйли ака ҳозир неварачеварали оқсоқол. Ўғли Сатий Тўйлибоев «Кўксой» совхозида зотли қўйлар боқадиган орденли чўпон. Сатийнинг болалари ҳам кетма-кет улғайиб келишаяпти. Улардан бошқа ҳам неваралари бор. Тўйлибой оқсоқол овулда ҳам, бошқа ерларда ҳам ҳурмат-иззатда.

Энди Ғалабанинг 30 йиллиги олдидан у киши ҳақида ёшларга ҳикоя қилиб берадиган сўзларим бор. Уруш пайтида Тўйли ака овулда энг керакли киши эди. Шунинг учун ҳам ўз ихтиёри билан фронтга кетмоқчи бўлганида райондагилар жавоб беришмаган. Қанчалик эътиборли механизатор эканлигини шундан билса ҳам бўлади. МТСда бир неча колхозга хизмат қиладиган биргина комбайнчи бор эди. Комбайнини қандай қилиб ҳайдаганини ҳозир айтсак, кўплар ишонмаслиги мумкин. Ҳозир бундай машинани ремонт қилиш у ёқда турсин, аллақачон темир-терсакка топшириб юборишган бўлур эди. Тўйли ака эса ўша вайронаси чиққан комбайнга жон киргизиш ишлатди. Мен «Жамила»да ёзган комбайнчи ўша эди. Қирқ тўртинчи йили ўроқ пайтида мен Тўйли акага ёрдамчи бўлиб ишладим. Комбайн юриб турганида куни-туни тиним

билган эмас. Ҳосил тўкилиб, ҳамма нарса фронтга жўнатилаётган пайт... Энг фидокорона меҳнатни умримда шу ерда кўргандайман. Нима бўлса ҳам, ҳеч қачон унутолмайман. Экин ўраётганда Тўйли акани қорақурт чақиб олиб, эс-ҳушини билмай йиқилиб қолган. Ўшанда ўроқдаги кишилар ҳаммаси йиғилиб, қўлидан келганини қилишди, йиғламаган одам қолмади, кўпнинг оху-фигони етдимиди, ҳар қалай икки-уч кунда Тўйли ака комбайнини яна ҳайдаб кетди, фронт учун экин ўришга киришди... Мен ана шундай кишилар билан ишлаганман.

Мана энди яна қулиб баҳор келди. Ер яшил либос ёпиниб, қўзиларини эргаштирган қўра-қўра қўйлар офтобрўйда ёйилиб юришибди. Асфальт йўллар ялтирайди. Ўнг томонга қарасангиз, ям-яшил кузги экин, сўл томонга қарасангиз, тракторлар югураётган баҳорги экин далалари. Мана, осмонўпар мўриларидан тутун бурқсиётган қозоқ шаҳри Жамбул, урбанизациянинг бугунги суръати билан ўсаётган шаҳар, бир замон карвонсарой бўлган Авлиёота.

О, бирдан оқ қорию, кўк музи қуёшда ялтираб, юксак қўш чўққили бизнинг Манас ота кўринди.

Москвани ҳимоя қилган чанғичи ротанинг сиёсий раҳбари, ҳозир Жамбул область партия комитетининг биринчи секретари Ҳасан Бектурғанович Бектурғановнинг бир айтгани ёдимга тушади: ҳар бир солдатнинг бўйнида фронтдан абадийликка олиб келган фарзи-қарзи – жангу жадалда қурбон бўлганлар руҳи олдида ўзини уятли сезмай, ёруғ юз билан мусаффо ҳаёт кечиришдир. Бу эса тинимсиз кураш, халқнинг бахти учун яшаш демакдир...

Ҳақ сўз. Ватан учун қонини, жонини қурбон қилганлардан қарзимиз шу.

Катта йўлда Манас отанинг оқ қори-кўк музига боқар эканман, хаёлимга ана шулар келди.

Дунё тургунча тур, муқаддас Манас ота!

КҮЧМАНЧИ ҚУШ НОЛАСИ

Ёзувчининг кўпроқ фожиавий воқеалар ҳақида ёз-
диган трагик муаллиф деб аташларига жавобан
Чингиз Айтматов «бу менинг фожиавий болалигим
оқибати бўлса ажаб эмас» деган эди. Фожаи энг ав-
вало ўлим, энг фожиавий ҳодиса эса сон-саноқсиз
навқирон ҳаётларни олиб кетадиган урушдир.

«Кўчманчи қуш ноласи» ҳикояси тирик мавжу-
дотлардан энг ваҳшийси бўлмиш инсон зотиغا ноин-
соний қилмишлари учун лисонут тайр – тилга кир-
ган турнанинг мудҳиш айбномаси, муаллифнинг
юракдан чиққан фарёдидир – унда қирғизларнинг
босқинчи жунгорларга қарши олиб борган ҳаёт-ма-
мот жангларидан бири ҳақида сўз боради.

Турналар галаси ҳар йили узоқ сафарга отланган-
да қўниб, дам оладиган жойини танимай қолади: «...
қаёққа қараманг, одамларнинг жасадлари-ю, отлар-
нинг ўликлари тоғ-тоғ уюлиб ётар, сув кенг ёйилиб
оққан жойларда сон-саноқсиз мурдалар дарё сувини
тўсиб қўйган эди. Қип-қизил қон аралаш сув ҳамма
ёққа ёйилиб, отларнинг туёқлари остида қон ҳал-
қобларини ҳосил қилган эди...»

Жанг тугагандан кейин у ерда қузгунлар базми
бошланди, ўлаксахўр қушлар жигилдони ёрилгунча
одам гўштига тўйишди, учмиш у ёқда турсин, қано-
тини ҳам қоқолмай қолишди. Жангдан кейин шоқол-
лар базми бошланди – чиябўрилар одам гўштига шу
қадар тўйган эдики, гавдаларини судраб зўрга ке-
тишди...»

Турна шерикларига мурожаат қилади: «Кечиринг-
лар, кўчманчи қушлар! Бўлиб ўтган ваҳшийликлар
учун кечиринглар, бўлажак ваҳшийликлар учун ке-
чиринглар. Бани одам ҳаёти нима учун шундай эка-
нини, нега заминда шунча кўп ўлдирилганлар ва
ўлдириляётганлар бўлишини мен тушунтириб бера
олмайман, сизлар тушуна олмайсизлар...»

Қушлар, кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узоқ-узоқларга учиб кетинг.»

Ривоят

... Този деганингиз жуда аломат ит-да! Овулдан бир тўп отлиқлар йўлга чиқди дегунча, ҳозир у нозир. Тўс-тўполонда эргашиб олганини сезмай ҳам қоласиз, энди уни ҳайдаб, орқасига қайтариб бўпсиз, дўқ-пўписаларингиз бир пул – барибир кетмайди, гўё ҳайиққан-дек, четга чиқиб, лўкиллаб кетаверади. Ростдан ҳам тозилар галати махлуқ – уларга дала-дашт бўлса, шовқин-сурон бўлса, одам гавжум бўлса бас, шундай пайтларни кутгани кутган, эҳтимол шунинг учун ҳам овчи ит дейилса керак...

Эломон итининг кетидан қувиб чўлгача чопиб борди. У дафн маросимида сўйиш учун мўлжалланган икки яшар новвосни бойлаб беришда хотин-халаж, қари-қартанг билан бирга кетаётган акаси Турманга қарашиб юрганида този ити Учар оломонга илашиб, аzza-баzza сафарга отланиб қолибди: қувончи ичига сифмай у ёқдан-бу ёққа чопади, ҳали буни, ҳали уни ҳидлаб-ҳидлаб қўяди, буталар атрофида сакраб-сакраб, гоҳо бир зум тўхтаб, ҳуриб ҳам олади, одамларни сафарга тезлайди. Эломон итини отини айтиб ҳам, авраб-алдаб ҳам қанча чақирмасин, бари бефойда кетди. Одамларнинг овга эмас, балки таъзияга – кеннойиси Олмошнинг қўшни қишлоқда тўсатдан вафот этиб қолган ўн етти ёшли сингисининг жанозасига бораётганларини ақлсиз ит қаёқдан билсин дейсиз; буни бияларга, ҳўкизларга миниб олганлар орасида чопқир отли биронта ҳам ёш йигит йўқлигидан билиб олса бўларди. Иссиққўл атрофини макон тутган барча эркаклар, жамики энг яхши отлар, қурол кўтаришга қурби етадиган қирғизман деган йигит борки, бариси ўша куни узоқда, тоғларнинг нариги томонида бу ердан уч кунлик йўл бўлган Толчуй водийсида бос-

қинчи жунғор лашкарлари билан жон бериб-жон олиб жанг қилаётганига този итнинг ақли етармиди! Мана, беш кундирки, Толчуй водийсидан ҳеч бир хабар йўқ. Аҳмоқ ит, саранг ит – бутун бир халқнинг тақдири не кечгани номаълум бўлиб турган бир пайтда қандай одам ов ҳақида ўйлай оларди?

Аслини олганда, одамларнинг ғам-ташвишлари ит учун бир пул, уруш, айрилик, ўлим, умуман инсон боласининг ғурбатлари билан итнинг нима иши бор: қани эди, унинг олдидан лип этиб қуёнми, тулкими чиқа қолса-ю, тўзғитиб қува кетса, бундай онларда отлиқлар ҳам тозидан қолишмайди – жонини жабборга топшириб, ўлганига қарамай ўлжа кетидан от солишади...

Този тоқати тоқ бўлганидан ўхтин-ўхтин фингшиб-фингшиб кўяр, гоҳо ҳамманинг олдига ўтиб, қисқа-қисқа ҳурар, сакраб-сакраб одамларни гир айланар, «бунчалик имилламасаларинг» дегандек, шошилишга ундар, «тезроқ юрсаларинг-чи» деган даъвати шундоқ кўзидан, бутун борлиғидан кўриниб турарди. Лекин сира Эломонга тутқич бермасди. Итга кўйиб берса, қани эди, суворийлар Учар кетидан отларини чоптирсалар, узангиларида тик туриб қий-чув солсалар, ёв кетидан қувгандагидек шовқин-сурон кўтарсалар-у бутун борлиқ ов завқ-шавқи билан яшаса. Този ҳаммани ана шундай ов нашидасини суришга чорларди...

Э-воҳ! Одамлар овга эмас, жанозага кетишаётганди. Чолу кампирлар ғам-аламдан бошларини ҳам қилиб, жигарлари Сенгирбойнинг келини Олмошнинг бошига тушган кулфатга шерик бўлиб, қондошлик бурчларини ўташ учун кетишаётган эди. Шу боис, қора този ит Учарга ҳеч ким эътибор бермасди. Шум хабар уруғдошлар учун энг оғир ва хатарли бир пайтда етиб келди. Улар бундан бор-йўғи олти ой бурун Сенгирбойлар оиласига келин бўлиб тушган Олмошнинг ҳурмати деб эмас, ахир у ким бўлибди, балки Олмошнинг эри, ҳозир Толчуй водийсида улкан қирғинбарот жангда қатнашаётган Кўйчиманнинг ҳурмати, энг муҳи-

ми, ушоққина қашшоқ бўзуйлар уруғининг фахри, буюк ўтовсоз уста Сенгирбойнинг ҳурмати учун тишларини-тишларига қўйиб чидаётган эдилар бу оворагарчиликларга. Сенгирбой бобо эса, мана, уч кун бўлибдики, турумасдан ётибди – чолни кўпдан бери юраги безовта қиларди, қудалар тарафидан келган совуқ хабар устани йиқитди – Сенгирбойлар келинининг бир қориндан талашиб тушган сингиси – ўн етти яшар Улқан дунёдан кўз юмибди. Ўтовсоз уста қудаларнинг ҳурмати ва уруғдошларнинг удуми деб, бўйга етган қиз боланинг дафн маросимида иштирок этиш учун шоша-пиша пўстинини кийди, ўсмир ўғилларидан Турман билан Эломон чолнинг икки қўлтиғидан ушлаб, ҳовлида эгарлоғлик турган отга томон юришаётган эди, Сенгирбой бобо ўтов бўсағасидан ўтиши биланоқ юрагини чангаллаб қолди, оёғини узангига солишга ҳам улгура олмади. Оғриқдан инграб, отнинг ёлига ёпишганича, оёқда базўр туриб йиқилгудек чайқалди.

Шунда урф-одатга кўра, бутун ишларни хотини Кертўлга - заифа ўз қўлига олди. Кампир лозим бўлса, ҳамма ишни жойига қўяди. Кертўлга-заифа чолини ўғиллари ёрдамида уйга олиб кирди, ечинтирди, тезгина ўринга ётқизди ва ўтовсозга деди:

– Уста, қудаларникига жанозага бора олмасангиз, Худо кўриб турибди, ўзи кечиради. Бу ишни менга топширинг. Сиздан кейин бу уйнинг кайвониси мен энди, вақти келар, бўзуй уруғимизнинг улуғ онаси ҳам мен бўламан. Мотамда йиғлаш учун бўзуйликларга мен бош бўлиб борсам, қудалар хафа бўлишмас. Ҳозир хафа бўлишнинг мавриди эмас. Толчуй водийсида нималар юз бераётганини ҳеч ким билмайди: ўғилларимиз ғалаба билан қайтишадими ёки қирилиб кетишадими, Худо билади. Ҳозирча ҳеч хабар йўқ – ҳамма юрагини ҳовучлаб турибди. Сиз Худодан тани соғлик сўранг, жанг қилаётганларга омад тиланг! Ўзингизни эҳтиётланг, сиз бўзуйликларнинг бошчисисиз, менинг

учун эса уч боламнинг отаси, энг улуғ одамсиз. Мана шу мусибатли хизматни адо этишни менга ишонинг. Ўрнингиздан турманг, ётинг. Эломон сизга қараб турди, биз ҳаммамиз йўлга отланамиз.

Шундай гап-сўз бўлиб ўтди. Бу гаплардан кейин рангида ранг қолмаган, юзини тер босган ўтовсоз уста Сенгирбой бошини ёстиқдан кўтармасдан, эшитилар-эшитилмас деди:

– Сен ҳақсан, кампир. Мен боролмагач, сен боришинг керак. Сен бўзуйликларнинг барини эргаштириб бор. Келинимиз Олмош қариндош-уруғлари орасида ёлғизланиб қолмасин. Узоқдан йиғи беринглар, ҳамма эшитсин, барча бўзуйликларнинг йиғлаганини халқ билсин, овозларингни баланд кўтариб гиря қилинглarki, қудаларимиз куёвлари Қўйчиман билан ўлим тўшагида ётган катта қуда – менинг йўқлигимни сезишмасин. Билиб қўйинглар, ҳаммамиз инсон эканмиз, уруш қанча даҳшатли бўлмасин, ўлганларни ҳурмат-иззат билан дафн этишни унутмаслигимиз керак...

Шу равишда, ушоқ бўзуй уруғидан бўлган болали аёллар, чол-кампирлар йўлга чиқишди, уларнинг бутун қалби жунғор уйротлари билан бўлаётган жанг нима билан тугаркан, деб безовта эди. Ҳамма ўша томонда, Толчуй водийсида нималар содир бўлаётгани ҳақида ўйларди: нега ҳеч хабар йўқ? Нега ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди? Уруғнинг, халқнинг ор-номусини сақлаб қолиш учун қирғин-баротга юз тутиб кетишган йигитлар. Улар кўнгиллари ғаш, зўр хавотирда жўнаб кетишган.

Учарни тутиб, бўйнига камарини солиш Эломон учун осон бўлмади – тозининг одамларга қўшилиб кетиб қолиши ҳеч гап эмас эди-да! Шунда ҳам Учар бўйнидаги боғичи билан олға интилар, бўшаб кетишга уринарди. Лекин итни қўйиб юбориш мумкин эмас – ёт жойларда тозини овул итлари галаси важиб ташлаган бўларди. Албатта, шундай бўларди.

Эломон Учарни бўйнидан ушлаб турар экан, нима дейишини билмай туриб қолди. Жанозага кетаётганларга «Яхши бориб келинглар» дейишмайди-ку! Онаси от устида жиловни тортиб турар экан, ўғлига қараб:

– Нега серрайиб туриб қолдинг? Тезроқ уйга борсанг-чи! – деди қовоғини солиб. – Отангга қара, эшитаяпсанми? Олдидан бир қадам ҳам нарига кетма, уқдингми?

Эломон «тушундим» дегандек бош ирғади. Онасининг айтганларининг ҳаммасини қилади. Эломон онасига, унинг буғдойранг, ажинлар билан қопланган ғамгин қаримсиқ юзига боқар экан, кампирнинг ҳозиргидек ташвиш тортганини ҳеч эслай олмади. Эломон онасига қараб деди: «Кўргуликларимиз бор экан, энди сиз кетаверинг. Биз учун ғам еманг, мен энди ёш бола эмасман-ку! Ҳамма тайинлаганларингизни қиламан, отамдан бир қадам ҳам нари жилмайман. Фақат Қўйчиман акам от устида узангисига оёқ тираб омон келса, бас, жасадини эгарга ўнгариб келишмаса бўлгани. Илойим, барча йигитлар от устида ўзлари тик ўтириб келишсин, эгарга бўқтарги юк қилиб кўндаланг ётқизиб келгилик этмасин! Отам билан мен ҳақимда ғам еманг. Сизнинг буюрганларингизнинг ҳаммасини қиламан».

Кертўлга-заифа тизгинни тортиб турган ҳолда қора този ити билан ёлғизоёқ йўлда қолган кенжатоёйга кўз қирини солар экан, тўсатдан юрагида оғриқ пайдо бўлди, хаёлидан шундай ўйлар кечди: бу ҳали болаку, отаси нима бўларкин, акаси Қўйчиман саломатмикан ёки ўйротларнинг найзасидан ер тишлаб қолдимикан? Эртага чолимнинг, ўғилларимнинг ҳоли не кечар экан, барча-барчасининг, бутун халқнинг бошига қандай кунлар тушаркан?

Ана шу даҳшатли ўй-хаёлларини билдириб қўймаслик учун бойвучча гўлдиради:

– Ўғлим, овулга чоп, сени ва отангни Тангрига топширдим, – сал юргач яна тўхтади. – Боришинг билан отангга ҳалиги ўтдан дамлама қилиб ичир...

– Хўп бўлади, дарров дамлама қилиб бераман, – деб онасига ваъда берди Эломон.

Кампирнинг бу гапларга кўнгли тўлмади шекилли, дорини тайёрлаш йўлларини тушунтира бошлади:

– Ўтнинг устига шақирлаб турган қайноқ сув қўйиб, дамлаб қўясан, сал совигандан кейин отангга берасан, тер келгунча ичсин, шундан кейин кўкраги бўшаб, енгил тортиб қолади. – Менинг гапларимни уқдингми, тушундингми? – деб қайта-қайта сўради ўғлидан Кертўлга-заифа.

Айтганларининг ҳаммасига ўғлининг тушуниб олганига ишонч ҳосил қилгач, бойвучча бошқалар кетидан отига қамчи босиб, кўл бўйлаб кетди. Лекин орадан сал ўтмасдан уёқ-буёққа аланг-жалам қарар экан, яна тўхтади-да, отдан тушди:

– Эломон, буёққа кел, болам, – деб ўғлини чақирди. – Отни ушлаб тур, мен Кўлга бир сизиниб олай. Кетдик.

Кампир шундай деди-да, кўлга юзини бурди ва шошилмасдан сувга қараб салобат билан тантанавор қадам ташлади. Қаттиқ шамоллар турганда тўлқин-тўлқин бўлиб уюлиб қолган топ-тоза қизғиш майда қум устидан юрди. Бошига сурпдан саллага ўхшатиб томоғигача қаттиқ ўраб олган, оппоқ қордай катта элачакдан бойвуччанинг фақат юзи кўринарди; элачакда кампир бироз яшаргандек туюлса-да, чеккасидан оқ сочлари кўришиб турарди. Бойвучча қариса ҳам жисмонан ҳали бақувват, ҳатто хушбичим эди. Олмошни келин қилиб туширгунгача бутун тирикчиликни ўзи қилар эди-да – тўртта эркак: уч ўғил билан эрига қарашнинг ўзи бўлмайди, уй ишларида эса эркакларнинг фойдасидан зарари кўпроқ.

Кўл ёқасидаги қум устида оҳиста оёқ босар экан, Кертўлга-заифа дунё ва охират ташвишларини бир зум унутгандек, фикрини жамлаб, кўлга қараб юрди-да, қандайдир ҳаяжон ва руҳий кўтаринкилик билан ўйноқи мовий сув юзига, узоқ-узоқлардан бўзариб

турган қорли чўққиларга, тоғ тепаларидаги хира булутларга назар ташлади. Буларнинг ҳаммаси одам учун макон қилиб яратилган зоҳирий кенг дунё, илоҳ каби қудратли, унинг ердаги тимсоли каби ҳаётбахш дунё эдики, бани башар ана шу дунё измида бўлиб келган.

Кертўлга-заифа кўпириб келиб, кўпириб қайтиб турадиган қирғоқ тўлқини етар-етмас жойда майда шағаллар устида тўхтади. Эломон ҳам бир қўли билан отни етаклаб, иккинчисида тозисини ушлаб, шу ерга келди. Она чўкка тушиб ўтирди, ўғли ҳам чўккалади; шундан кейин кампир секин ва оҳиста пичирлаб кўлга ёлвора бошлади:

– Эй, Иссиққўл, сен ернинг кўзисан, сен ҳар доим осмонга боқиб турасан. Мен сенга илтимос қиламан, сен – мангу, музламайдиган Иссиққўлсан, мен Кўкка, ҳокими тақдир бўлмиш Тангрига муножот қиламан, Тангри сенинг қаърингга назар ташлаганда менинг ўтинчларимни билиб олажак.

Эй Тангри, хатарли ва даҳшатли дамларда ўйротларга қарши курашда бизга куч-қудрат бер. Тоғларингда сенинг неъматларингдан татиб, яйлов-ўтлоқларингда чорва молларини боқиб кун кўрадиган олти аймоқли қирғиз халқимизни ўзинг асра. Бизнинг ўчоқларимизнинг ўйрот отлари туёқлари остида топталишига йўл қўйма. Одил бўл – айёвсиз очиқ жангда биздан ғалабангни дариф тутма. Хув, анави тоғлар ортида, Толчуй водийсида нималар бўлаётганини билмаймиз. На бир хабар бор, на бир чопар бор жанг майдонидан – кутавериб кўзимиз тешилди, юракларимиз адойи тамом бўлди. Нималар бўляпти? Бизларни эртага нималар кутяпти? Тангрим, душман билан аёвсиз жанг қилиш учун кетган йигитларнинг жонларини омон сақла. Бизларга уларни эгар устида кўришни насиб эт, жасадларини туяларга ортиб келгулик қила кўрма, илойим!

Менинг ибодатимни эшит, мен уч ўғилнинг онаси-ман...

Эломон ҳам чўкка тушиб, бир қўли билан тозиси Учарнинг бўйнидаги камардан, иккинчи қўли билан эса ёлдор жийрон биянинг тизгинидан тутиб турарди. У кўл юзасининг нафас олгандек бир пасайиб, бир кўтарилиб турган қорамтир сағрисига аҳамият берди. Кўл ҳозир сокин эди, сув юзасида майда тўлқинлар ёлқинида жилоланиб ётарди. Узоқ чўзилган қишнинг адоғида, баҳор бошларида Иссиқкўл соҳили овлоқ қолгандек, ўт-ўлансиз эди – тўқайлар шип-шийдам, қуруқ хас-чўплар файзсиз; на бир ўтов бор, на бир отлик, на кўч-кўрон, на-да мол подалари...

Бироқ Иссиқкўл бўйида қишлаб қолган кўчманчи қушлар баҳор ҳидидан янги ўлкаларга йўл олиш пайти яқинлашиб қолганини сезиб, кўл устида тўп-тўп бўлиб уча бошлайдилар, улкан галаларга уюшган қушлар эса тоғ этаклари бўйлаб парвоз қилиб, тез учиш машқини оладилар. Қаёққа қараманг, қушларнинг шодон қичқириклари ва овозлари ёғдули баҳор ҳавосида узоқ-узоқларга таралади.

Мана, яқингинада бир қизилоёқлар, бир кулранг ғозлар галаси шиддат билан учиб ўтгани кўзга чалинди. Ғозлар бебош шовқин кўтариб, овозларининг борича ғақиллаб шундай паст учиб ўтдиларки, қанот патларининг шовуллагани ҳам эшитилиб турди. Эломон кўл устида учиб юрган бир неча гала қушларни кўрди. Булар ғозларми, ўрдакларми, оққушларми ёки узунёқ очпушти қизилғозларми – бола фарқлай олмасди. Чунки бу қушлар жуда узоқда ва баландда тўп-тўп бўлиб учиб ўтарди. Фақат уларнинг чуғур-чуғури баъзан аниқ эшитилса, баъзида элас-элас қулоққа чалинади. «Демак, бу қушлар эртами-индин учиб кетади», деб ўйлаб қолди бола. Онаси эса дилидаги бутун дардини айтиб, жон-жаҳди ва эҳтирос билан Кўк – Тангрига тавалло қиларди. У Аллоҳдан эри – буюк ўтовсоз Сенгирбойга раҳм-шафқат этишини сўради, ахир устанинг дарди тобора кучайиб бораётир, ҳатто бугун отга ҳам мина олмади.

– Тангрим, отамиз қўли гул устанинг жонини омон сақла, – деди у. – Бизнинг диёримизда ўтовсоз Сенгирбойнинг қўли билан ясалмаган биронта ўтовни топиш амри маҳол. Унинг ўз умрида қанча ўтов ясаганини ҳеч ким билмайди! Ахир, ҳеч ким бошпанасиз яшай олмайди – ёш ҳам, қари ҳам, бой ҳам, камбағал ҳам, қўйчивон ҳам, бия соғувчи ҳам!

У яна Тангридан неваралар сўради, яна қанчадан қанча илтижолар қилди... Ахир одамнинг орзу-ҳаваси, дарду алами кам дейсизми бу дунёда...

Қордан чойшаб ёпинган қояли тоғлар орасида осмонга кўз қадаган буюк кўк кўл суви тиним билмас, жонли махлуқдай тўлғанар, ўз-ўзидан пайдо бўлиб, яна йўқоладиган улкан эринчоқ тўлқинларни бағрида эркалар эди. Оби омбор кечаси бўрон кўтариш учун уммон янглиғ керишиб куч йиғаётгандек эди. Ҳозирча эса шаффоф кўл устида, унинг баҳор қуёшини эмган зилол сувлари тепасида дунё бўйлаб янги узоқ ва хатарли сафарга отланидиган пайт яқинлашаётганини сезган кўчманчи қушлар ҳамон юксакликда чаппор урар, ҳамон жўровоз бўлиб, жар солиб осмонни бошига кўтарарди.

Она бўлса ҳамон астойдил, бутун борлиғи билан муножот қиларди:

– Тангрим, эшит, ўзимнинг оқ она сутим ҳурматила, ёлвориб ўтинаман! Сенга, буюк ҳокими тақдирга – Кўк Тангрига илтижо қилиш учун биз бу ерга, сенинг ердаги кўзингга – муқаддас Иссиқкўлингга келдик. Мана мен, менинг ёнимда ўғлим Эломон – менинг кенжатайим, энди мен на яхши, на ёмон фарзанд туға оламан, фақат сендан сўраганим шуки, менинг эркатойимга отаси Сенгирбойнинг усталигини бер, ўзининг усталикка эби ҳам бор... Кенжатайим акаси Қўйчиманга ўхшаб – «Манас» айтмоқчи. Бу илтижоимни ҳам ижобат қил, энг аввало ва энг муҳими, унга азалий сўзнинг қудратини ато эт – ўша Сўз илдиз отгандек жон ва тан билан чирмашиб кетсин, у Сўзни – аждод-

лардан авлодларга ўтадиган, ўз болалари ва неваралари учун қоладиган Сўзни асраб-авайласин, аждодлар қирғиз номини олган даврдан етиб келган Сўзни ўзида жо қила оладиган куч-қудрат бер унга ...

Мен уч ўғилнинг онасиман, Тангрим менинг илтижоларимни қабул қилгайсан. Одам билан доимо ёнма-ён яшайдиган тилсиз махлуқлар – ўғлимнинг ўнг тарафида турган ва манман деган йиртқични қувиб етадиган бизнинг този итимиз Учар ҳам, ўғлимнинг чап тарафида турган, бирон марта қисир қолмаган жийрон бия ҳам бизлар билан бирга ўтиниб сўрайди Сендан...

Эломонга шундай туюлдики, онаси гарчи пичирлаб, эшитилар-эшитилмас оҳангда муножот қилган бўлса ҳам, унинг сўзлари ҳаммани сеҳрлаб қўйган жўшқин хитоб сингари бутун кўл бўйлаб янграб, ҳамма ёққа ёйилиб таралиб кетди; гўё унинг сўзлари кўл атрофидаги тоғларда «Тангрим, менга қулоқ сол, менинг сўзларимни эшит...» деган ташвишли ва аниқ акс садо берди.

Онаси отга миниб, кўлнинг жиягида кичкина тўп бўлиб узоқлашиб кетган шериклари ортидан шошапиша жўнаб кетгандан кейин ҳам Эломон севикли тозиси Учарни ушлаганича анча вақтгача жойида туриб қолди. Бола ҳали ўша кунни, Кўлда онаси Тангрига илтижо қилган ўша дақиқаларни умрида бир-икки мартагина эмас, балки кўп марталаб эсга олажагини, хурсандчилик онларида ҳам, бошига иш тушган пайтларда ҳам йиғлаб эслажагини, онаси Эломоннинг буюк манасчи бўлишини Тангридан сўрагани учун, шунинг шарофати бўлса керак, халқ уни «Момоқалди роқдек гулдираган манасчи Эломон» деб атагани учун тақдирдан рози бўлажагини ҳали билмасди. У ўзининг ёшлик даври ўйротларнинг босқинчилик йилларига тўғри келишини, қирғизларнинг «Манас» ни Эломон ижросида овлоқ дараларга яшириниб олиб, йиғлаб эшитажакларини хаёлига ҳам келтирмасди. Эломон «Манас»

айтишга киришишдан аввал онасининг кўл бўйидаги дуосини албатта эслажагини, манасчи ўғли Эломонни яширгани учун онасини ўйротлар ўлдиражакларини, дostonнинг юракдан чиққан бошламаси Эломон учун ҳам таскин, ҳам халқ руҳи буюклиги, ҳам халқнинг умрбоқийлиги куйланган сўзнинг гўзаллиги ва теранлиги ифодаси бўлажаги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганди. У «Манас»нинг Эломон оғзидан чиққан қуйидаги сўзларини одамларнинг бутун вужуди қулоққа айланиб, нафас олишдан ҳам ўзларини тийиб эшитажакларини билмасди:

«Қирғизлар, қирғизимиз, ҳаммамиздан буюгимиз Манас ҳақида сўз очай.

Ўша кунлардан то шу кунларгача қанча кунлар кумдай оқиб кетди, бир-бирларини қувиб сон-саноксиз тунлар ўтди қайтиб келмасдан, йиллар ва асрлар карвони изсиз поёнсизликда йўқолди... Бу дунёда ўша кунлардан буён қанча жонлар келиб-кетди, дунёда қанча тошлар бўлса, шунча одамлар, балки ундан ҳам кўп одам келиб, кетгандир. Улар орасида буюк кишилар, кўплар танимайдиган кишилар ҳам бор эди, аллома донишмандлар ҳам, қўли гул усталар ҳам ўтди, қанча халқлар келиб-кетди, уларнинг фақат номлари қолди.

Кечаги бор нарса – бугун йўқ. Бу дунёга ҳамма келади ва ҳамма кетади. Бу дунёда фақат юлдузлар мангу туради, мангу ойга қараб олам кезади, фақат мангу қуёш абадий Шарқдан чиқади, фақат Ергина ўзининг абадий ўрнида туради. Ерда фақат одамларнинг хотираси ҳаммадан узоқ яшайди, одамнинг умр йўли эса қисқа – қош билан қовоқ орасича. Одамдан одамга ўтадиган фикргина боқийдир; авлодлардан авлодларга қоладиган сўзгина абадийдир...

Ўша кунлардан буён ўтган вақтда Ер ўз қиёфасини кўп марта ўзгартирди. Тоғлар йўқ текисликларда ўркач-ўркач тоғлар юксалди. Олдинги тоғлар ўрнида қуруқ даштлар пайдо бўлди. Жарлар емирилиб, сай-

хонликларга айланди; дарё-сойлар оқиб ётган ўзанлар текисланиб кетди. Аини вақтда, ер устида ёмғир-қор сувлари чуқурликлар – жарликлару даралар ҳссил қилди. Дунё яратилгандан бери чайқалиб турган мовий денгизлар ўз ўрнини қумли чўлларга бўшатиб берди... Шаҳарлар қад кўтарди, шаҳарлар вайрон бўлди ва чолдеворлар ўрнида янги деворлар тикланди...

Ўша кунлардан бу кунларгача сўз сўз туғди, фикр фикр туғди, қўшиқ қўшиққа уланиб кетди, эртак чўпчакка айланди. Саноқсиз душманларга қарши курашга қирғиз қабилаларининг халоскорлари бўлиб қолган Манас билан унинг ўғли Семетей ҳақидаги достон бизга ана шундай етиб келди...

Бу достонда биз ота-боболаримизнинг овозини эшитамиз, аини вақтда, неча асрлар олдин учиб ўтган кушнинг юксак парвози, тулпор туёқларининг алақачон сўнган дукур-дукурлари, душманлар билан яккама-якка олишган ботирларнинг ҳайқириқлари қулоғимизга келади. Йиғи овозлари, ғалаба суронлари қулоғимизга чалинади. Ана шу сўзимизда ўтмиш ҳаёт тирикларга ҳамду сано, тирикларни шарафлаш учун яна намоён бўлади...

Алқисса, биз буюклардан буюк Манас ҳақидаги ва унинг жасур ўғли Семетей тўғрисидаги достонимизни бошлаймиз – тирикларга ҳамду сано айтиш учун, тирикларни шарафлаш учун ...»

Бу болакай ўзининг Худонинг марҳамати ила қирғизларнинг жунғорларга қарши ҳаёт-мамот курашининг жарчиси бўлиб қолажагини ҳали билмасди, у ўз боши учун душман мингта тулпор ваъда қилажагини, хоинлар ушлаб бергач, қозоқларнинг жазирама чўлида бутун танаси чавақланиб, кўзлари ўйилиб, қийноқда ўлажагини ҳали хаёлига ҳам келтиролмасди. Ахир, қонига беланиб, ташналикда жон бераётган сўнги онларда яна мана шу кунни, шу соатни, шу Кўлни – онаси илтижо қилган Кўлни; узоқ ўлкаларга учиб кетиш учун тўпланган ана шу кушларни яна эсга олажа-

гини ва буларнинг ҳаммасини ўнгидагидек кўз олди-га келтиргач, «Онажон» деган хитоб билан жон бера-жагини ҳали билмасди.

Буларнинг ҳамма-ҳаммаси – шон-шуҳрат ҳам, ку-раш ҳам, ҳалокат ҳам олдинда эди...

Ҳозир эса у Иссиққўл ёқасида, онаси сажда қилган жойда тозиси Учарни ўз қўлидан чиқиб, одамлар ор-тидан чопиб кетмаслиги учун бўйнидан қаттиқ ушлаб турар эди. У бирдан касал отаси эсига тушиб, шошиб қолди.

– Кетдик, Учар, кетдик, – деди у итига буйруқ бер-гандек ва тоғ ёнбағридаги овулига қараб шоша-пиша юра кетди. Кўлдан узоқлашганда ҳам қуш галалари-нинг бетиним чағир-чуғур, фоқ-фоқ овозлари қулоққа чалиниб турди...

Ўша кечаси тонг саҳарда кенжатой Эломоннинг кўз олдида буюк ўтовсоз Сенгирбой фоний дунёдан кўз юмди. Отасининг охириги дақиқаларда хириллаб, на-фаси тиқилиб ғализ айтган сўзларини деярли тушу-ниб бўлмасди. Лекин бола титраб-қақшаб ва йиғлаб, отасининг юзига эгилиб турар экан, ўчоқдаги оловнинг ним ёруғида чол лабларининг ҳаракатидан отасининг нима демоқчи бўлганини пайқади. Бола икки сўзни тушунди:

– Толчуйда ... нима...

Тушунди-ю, лабини тишлаб йиғлаб юборди, сўнгра қаттиқ ҳўнгради ва ўзини йиғидан тия олмасдан деди:

– Йўқ, ота, ҳеч қандай хабар йўқ! Мен сизга қандай ёлғон гапирай! Ҳеч дарак йўқ. Мен бир ўзимман. Эши-таяпсизми? Мен кўрқяпман. Ўлманг, отажон, сиз ўлманг. Тезда онам келади...

Ўғлининг сўзларига ота тушундими-йўқми, Худо билади. Шу заҳоти унинг жони чиқиб кетди, кўзлари очиқ қолди. Отаси жон таслим қилиши билан яшин тезлигида келган ўлим чолнинг юзини кўрқинчли тус-га киритиб, бутунлай ўзгартириб юборгани заҳоти бола кўрққанидан ўтовдан отилиб чиқди ва нима

қиларини билмай, ваҳимага тушиб, дод солиб хўнграб боши оққан томонга чопа кетди. Учар ҳам нима бўлганини тушунмаса-да, думини қисиб, кўрқа-писа Эломон ортидан чопаверди. Эломон Иссиқкўлнинг тўлқинлар мавжланиб ётган қирғоғига етгандагина ўзига келди. Шу ерда у серрайиб, туриб қолди.

Иссиқкўл ўша кечаси жунбушга келиб, шиддатли чайқалиб, тўлқинларни ўйнатмоқда эди. Бироқ Эломоннинг қулоғига бошқа товушлар – тўхтовсиз қийчув эшитилди. У осмонга қаради ва нимқоронғи осмонда сон-саноксиз қушлар булутини кўрди. Беадад, тумонат қушлар. Қушлар кўл устида катта доира ҳосил қилиб, айланиб учмоқда, йўлда учрайдиган тоғлар тепасидан ошиб ўтиш учун юксакликка кўтарилаётган эди. Ниҳоят, қушлар кўл устидан ўтди ва турнақатор тизилишиб, янада баландга кўтарила бориб, Бўўм дараси томон йўл олди ва довондан ошиб Толчуй водийси йўналишида кўздан ғойиб бўлди. Бола қушлар йироқ ўлкаларга узоқ муддатга учиб кетганини, уларнинг Толчуй водийсидан ўтишини, ундан наридаги номаълум ва нотаниш юртларга боражагини тушунди ва ўзини қўлга олиб, жони бориचा қичқирди:

– Бизнинг отамиз ўлди! Қўйчиман акамга айтинглар – отамиз вафот этди! Отамиз ўлди, ўлди!..

Биз тоғлар устидан учдик. Довонга етганимизда қаттиқ шамол туриб, қоп-қора булутларни қаршимизга ҳайдаб келди. Олдин ёмғир томчилади, кейин хўл қор ёғди, шалоббо бўлган қанотларимиз яхлади, учиб қийинлашди. Бизнинг галамиз орқага қайтди, бизга эргашиб, бошқа галалар ҳам орқага қайтди. Биз ҳаммамиз бақириб-чақириб яна кўл устида айланиб уча бошладик, қанотларимиз сергиди, айланиб учганимиз сари юксакликка кўтарила бордик, сўнг яна йўлга тушдик. Лекин бу гал шу қадар баланд кўтарилиб учдикки, тоғлару булутлар жуда пастда қолиб кетди, қуёш нурлари бизни қувиб етганда довондан ошиб ўтган эдик, остимизда узоқда Толчуй водийси кенг

ёйилиб ётарди. Эҳ, роҳатбахш Толчуй, буюк чўлларга туташиб кетган гўзал водий! Бутун водий бошдан-оёқ қуёш нурларига чўмилиб ётарди, ерни яшил майсалар гилами қоплаган, дарахтларнинг новдалари эса бўртиб куртак боғлаганди.

Водийнинг ўртасида иланг-биланг бурилиб кумушранг Чуй дарёси оқиб ётибди, йўлимиз худди шу дарё ўзанидан ўтиши керак. Биз соғинганимиздан осмондан туриб водий билан ўз тилимизда қийқириб саломлашдик, сўнг дарё бўйлаб аста-секин пасая бошладик ва ерга яқинлашиб бордик. Чунки сал нарида дарё бўйида сувли қамишзор бор, қуш карвонларининг кўлдан бошланган доимий буюк йўлида биз ана шу ерда биринчи марта қўниб ўтишимиз керак. Бу ерда биз дам олишимиз, озиқланиб олгач, яна сафарга отланишимиз лозим. Бироқ бу гал одатдаги жойга қўниб ўтиш насиб этмади. Галаларимиз қанотлари ва думлари ёрдамида парвозни секинлаштириб, биринкетин жонажон қўним жойимизга яқинлашганимизда қирғинбарот жанг устидан чиқиб қолдик. Бу даҳшатли бир манзара эди. Сон-саноксиз одамлар, минг-минг отлиқ ва пиёдалар шу ерда, бизнинг қўним жойимизда жон бериб-жон олишмоқда эди. Даҳшатли ҳайқириқлар, ваҳшиёна овозлар, бўкириш-ўкиришлар, наъралар, чинқиришлар, инграшлар, отларнинг кишнашлари, пишқириқлари осмону фалакни қоплаганди. Кенг майдонда одамлар бир-бирларини жаҳаннамга жўнатишмоқда эди. Кишилар бир қарасанг, наъра тортиб бир-бирларининг устига найза ўқталиб ёпирилишар, тўқнашиб қолганда бир-бирларини ерга йиқитишар, тириклайин устига от қўяр; бир қарасанг, бир-бирларидан қочиб узоқлашар; бир қарасанг, бировлар қочиб кетаётган бўлса, бошқалари қувиб кетарди. Кимлардир қамиш орасида пичоқ ва қилич билан жанг қилиб, бир-бирини бўғизлар, қоринларини ёрарди. Қаёққа қараманг, одамларнинг жасадлари-ю отларнинг ўликлари тоғ-тоғ бўлиб, уюлиб ётар,

сув кенг ёйилиб оққан жойда сон-саноқсиз мурдалар дарё сувини тўсиб қўйганди, қип-қизил қон аралаш сув ҳамма ёққа ёйилиб, отларнинг туёқлари остида қон ҳалқобларини ҳосил этганди.

Бизнинг галаларимиз юраклари орқага тортиб, саросимага тушиб, гангиб қолди, осмонда қий-чув бошланди, сафларимиз бузилиб кетди ва ҳаммамиз ваҳимага тушиб бетартиб булутлар каби бир жойда айланиб уча бошладик. Анча вақтгача ўзимизга келолмадик, бир-бирларини ўлдирган бахтсиз одамлар устида бирпас учиб юрдик, талай вақтгача галаларимизни тўплаш билан овора бўлдик, аллавақтгача тинчий олмадик. Охир-оқибат, биз ўша ерга қўниб ўта олмадик, ўша машъум жойдан кетишга ва сафарни давом эттиришга мажбур бўлдик ...

Кечиринглар кўчманчи қушлар! Бўлиб ўтган ваҳшийлик учун кечиринглар, бўлажак ваҳшийликлар учун кечиринглар. Бани одам ҳаёти нима учун шундай эканини, нега она заминда шунча ўлдирилганлар ва ўлдирилаётганлар борлигини мен тушунтириб бера олмаيمان, сизлар тушуна олмайсизлар...

Кечиринглар, Худо ҳаққи, кечиринглар, мусаффо кенгликларда сафар қиладиган самовий қушлар... Жанг тугагандан кейин у ерда қузғунлар базми бошланди, ўлимтикхўр қушлар жиғилдони ёрилгунча одам гўштига тўйишди, учиш у ёқда турсин, қанотини ҳам қимирлата олмай қолишди. Жангдан кейин шоқоллар базми бошланди – чиябўриларнинг одам гўштига қорни шу қадар тўйган эдики, гавдаларини судраб зўрға кетишди. Қушлар кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узоқ-узоқларга учиб кетинг.

Ибтидоий табиат мавжудлигидан буён шундай: ҳар сафар вақти етганда – эрта ҳам эмас, кеч ҳам эмас – ҳар йили бир хил вақтда қушлар узоқ сафарга отланади. Улар албатта учиб кетади, учганда ҳам фақат ана шу кўчманчи қушларгагина маълум ўзгармас ҳаво

йўллари бўйлаб учиб, дунёнинг у чеккасидан бу чеккасига боради. Момақалди роқлару бўронлардан ўтиб, кечаю кундуз қанот қоқиб учади, ҳатто учаётиб ухлаб кетади. Уларнинг тириклик моҳияти шунда; табиат дунёсида нарсаларнинг ўзгармас тартиби мавжуд. Куш карвонлари шимолга, азим дарёлар бўйларига, азалдан уя ясаб бола очадиган жойларга учиб боради. Кузда эса вояга етган болалари билан жанубга учиб келади, шу зайлда бу жараён узлуксиз такрорланаверади...

Мана, биз қанча кунлардан бери учиб кетаяпмиз. Ана шу осмону фалакда, ана шу совуқ ҳукмрон юксакликда шамол мангу дарё каби шовқин солиб оқиб ётади. Бу дарё чексиз коинотда нозоҳирий Вақтнинг номаълум томонга тиним билмай қилаётган ҳаракатидир.

Бизнинг бўйинларимиз камон ўқи, танамиз юрак бўлиб, чарчоқ нима эканлигини билмасдан шиддат билан ҳаракатда. Ҳали сафар узоқ, толмасдан қанот қоқаверамиз, қанот қоқаверамиз...

Биз борган сари баланд кўтарилиб парвоз қилмоқдамиз...

Энди тоғлар текисликдек бўлиб қолди, кейин эса умуман кўринмай кетди, курраи замин бўлса узоқлашгандан узоқлашиб, ер юзаси чаплашиб кетгандай бўлди – қаерда Осиё, қаерда Европа, қаерда океанлару қаерда қуруқлик эканини фарқлаб бўлмай қолди. Гир-атрофимизда бўшлиқ ҳукмрон, чексиз Коинотда фақат бизнинг Ер сайёрамизгина чўлда адашган бўталоқ каби олам кезмоқда, секин сузиб онасини қидириб юрибди. Хўш, ўша она туя қани? Ернинг онаси, онаизори қани? Савол – жавобсиз! Фақат шамол, хилват юксакликларнинг шамоли гувиллайди, фақат Ер курраси ёш боланинг бошидек якка-ёлғиз сузиб, чайқалиб қўймоқда – еримиз беқарор, еримиз беқарор. Наҳотки, ана шу ер шунчалик яхшилиқлар маскани, шунчалик Ёвузликлар макони бўлса?! Йўқ, ёвузликка

эрк бермаслик керак, ўтинаман, кадхудолар, сўзамоллар, ижодкорлар!

Мен ана шу парвоз қилаётган галада бор-йўғи бир қушман. Мен турналарга қўшилиб учиб кетаяпман ва ўзим ҳам турнаман. Мен турналар билан бирга қоронғу кечада юлдузларга қараб, кундузи экинзорлар ва шаҳарлар устидан учаман. Ўйларга толаман...

Қушлар галаси узоқда кўздан ғойиб бўлди. Қанотлари кўринмай кетди. Мана, гала осмонда бир кичкина нуқтага ўхшаб қолди ва у ҳам ғойиб бўлди...

Ҳадемай, яна баҳор келди ва яна осмони азимда турналар «қур-қур»и янграй бошлади.

Бўзлаб-бўзлаб учаман,
Бўзлаб-бўзлаб учаман,
Бўзлаб-бўзлаб учаман,
Зорланаман, инсонларга,
Заминни эҳтиёт қилинг, инсонлар.
Эрк берманг ваҳшиёна эҳтиросларга,
Нима бу, ҳатто турна йиғласа,
Йўқ, йўқ, йиғламанг асло
Ва лекин бари бир
Ўзи паноҳида асрасин
Ноинсоний кулфатлардан
Чексиз ёнғинлардан
Қонли жанглардан
Паноҳида асрасин, илоҳим,
Ҳай инсонлар!
Хитастлаб қўймангиз уни ногаҳон,
Нима бу – пинҳона тўкилган ёшлар
Кераги йўқ, йиғламанг асло,
Ва лекин барибир-барибир
Ўзи паноҳида асрасин Сизни,
Ноинсоний кулфатлардан,
Паноҳида асрасин,
Ҳай инсонлар.

БЕШИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – СОДИҚ ДЎСТ

Дўстлик йўқолган жойда жамият бузилади, муҳаббат йўқ жойда авлодлар жабр чекади.

Ҳадис

Бизлар – қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, тожиклар ва ўзбеклар ана шу ажойиб заминда истиқомат қилаётган кўпдан-кўп миллатлар ва элатлар биргаликда яшашимиз, уйимизни, фарзандларимизни урушлардан, адоватлардан, қарама-қаршиликлардан сақлашимиз, миннатдор авлодлар бизнинг номимизга, ана шу қийин шароитда умумий келажагимизнинг пойдеворини ва биносини бунёд қилаётган кишилар номига яхши сўзлар айтиши учун бу ерда тинчлик, барқарорлик ва фаровонлик йўлида қўлимиздан келган ҳамма нарсани қилишимиз керак – тақдир тақозоси ана шундай.

*Ислом Каримов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти*

Чинакам фаол дўстлик ўзаро бир-бирини суяшдир. Дўстим менинг ниятларимни қувватлайди, мен эса уни қувватлайман; шу тарзда гарчанд фикрларимиз турлича бўлса-да, биз бирлашиб олга борамиз.

*И.Гёте,
немис шоири, мутафаккири*

Дўстона алоқалар умрбоқий бўлмоғи керак.

*Тит Ливий,
қадимги Рим тарихчиси*

Мустаҳкам дўстлик деярли ҳамиша мушкул дамларда юзага келади.

*К.Е.Колтон,
инглиз адиби*

Чингиз Айтматов ҳикматлари

📖 *Одамдаги одабийликнинг ўлчови – болалик виждонидир. Эндиликда дунё инсонпарварлик идеалига, янги сўзга ҳар қачонгидан кўра ҳам кўпроқ муҳтождир. Менинг назаримда, бу гоёни шоир жуда соз ифода этган: «Дунёни турмушда тажриба орттирган доно болалар идора қилмоғи керак».*

📖 *Ажойиб ёзувчи Юрий Олешанинг сўзларини келтирмасдан тура олмайман: «Фикр қила бошлаганидан эътиборан доно мураббий муҳофазасида бўлган киши саодатлидир». Улғайгандан кейин шунини исботлаган киши бахтлидир. Шундай экан, мураббийлик қилиш бизнинг бурчимиздир. Мурғак ёшидан бошлаб бахт-саодат кўрмаган одамнинг бутун кейинги умри маълум маънода камситилгандай, ўқситилгандай туюлади.*

📖 *Ёшим бир жойга бориб қолганини кун сайин кўпроқ сезаяпман, илгарилари эса бунга деярли аҳамият бермаган эканман. Шунинг учун бўлса керак, ҳаётнинг мазмунини, жамият танлаган тараққиёт йўлининг ўринли ёки ўринсиз эканлигини турли авлодларнинг турлича тушунишларини борган сари кўпроқ ҳис қилаяпман. Ҳа, бу ўринда кимнинг қанчалик ҳақ эканлигини айтиш ўта қийин.*

📖 *Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан қувилганларидан бери қандай зулм ўпқонлари очилмади, одамзоднинг боши не-не урушлар, шафқатсизликлар, қотилликлар, қувгунлар, адолатсизликлар,*

ҳақоратларни кўрмади! Олам яратилгандан буён яхшиликка қарши, одам табиатига қарши ер юзида рўй берган барча даҳшатли гуноҳи азимлар – нима, уларнинг қаери Қиёмат сўрогидан кам? Тарихнинг азал вазифаси нима – ақл эгаларини шафқат ва муҳаббатнинг илоҳий юксакликларига кўтариш эдими? Аммо одамзод тарихида не-не даҳшатли синовлар бўлмади? Олдинда эса уммонларнинг пўртаналари каби қайнаб, қутириб турган ёвузликларнинг бошкети кўринмаяпти. Ана шу жаҳаннамнинг Қиёмат кунидан нима фарқи бор, ахир?

☞ Чинакам тарих, инсонийлик гуллаб-яшнайдиган тарих ҳали Ер юзида бошлангани йўқ.

☞ Барчага баробар мансуб бўлган нарсаларнинг қадр-қиммати ҳам йўқ, ўрни ҳам йўқ.

☞ Ҳар бир одам ўзига ўхшаган йўқ деганда бирон одам устидан ҳокимлик қилиш учун ўйиб-тирилади. Ана шуниси ёмон... Қусурни ҳар доим осонгина оқлаш мумкин. Башар қавмининг қарғиш теккан жойи ана шу. Аммо ким буни ўйлаб ўтирибди? Лекин бозор фаррошларининг оқсоқолидан тортиб, даҳшатли хоқонларигача ҳаммаси гирифтор бўлган ҳокимият-парастлик касаллиги – барча ёмонликларнинг энг ёмонидир. Башарият ҳали бунинг оғир жазосини тартажак. Ҳокимлик ва ер даъво қилган халқлар қирилиб кетадилар, бир-бирларини таг-томирларигача йўқ қилиб юборадилар.

☞ Дунёда бошқа бир куч ҳам бор – бу яхшилик куч-қудрати. Бунга эришиш, менимча, қийинроқ ва мураккаброқ, эзгулик учун урушдан кўра кўпроқ матонат ҳамда саъй-ҳаракат керак.

📖 Мана охирзамон, мана идрокнинг интиҳоси, ақлли хилқатнинг аҳволи... нега бундай бўлди, қайдан бу ҳалокат, қайдан бу тубсиз чоҳ, нега ўз томири-мизни ўзимиз қирқдик, куйдирдик, хаёлимга келган фикрдан Дунё қоронги бўлиб кетди: мана одамларни севганингнинг жазоси деган дедим... Наҳотки одамзоднинг қаҳрли дунёси қутуриб ўзини маҳв этди, худди ўз заҳри қотили билан ўзини ўлдирган чаёндай. Наҳотки одамларнинг одамлар билан чиқишолмаслиги, салтанатларнинг салтанатлар билан чиқишолмаслиги, гоёларнинг гоёлар билан чиқишолмаслиги, такаббурликлар ва ҳокимиятпарастликларнинг чиқишолмаслиги, мутлақ ҳукмронлик нашъасини сурган буюк Қайсарлару, тиш-тирногигача қурулланган, сон-саноксиз ўзаро қирғинларда қозонган галабалари билан кериладиган ва қул каби кўр-кўрона бўйин чўзиб, эргашиб борадиган халқларнинг чиқишолмаслиги шу ваҳшиёна хотимага олиб келди?.. Худоё, дилимга исён тушди, нега уларга ақлу идрок, тил-забон бердинг, нега уларнинг қўлларига эрк ато этдинг, ўзларини ўзлари қийратсинлар дедингми, жаннатдай заминни бошдан-оёқ шармандалик мазористонига айлантурсинлар дедингми?.. Сенинг журъатинг етмаган ишни Одамнинг ўзи гуноҳ ичра адо этди... табиий офатлар туфайли эмас, одам болаларининг душманлигидан дунё охир бўлади.

📖 Хилқатлар гултожи бўлмиш инсонни фаровон ҳаёт кечираётганда ва кулфатлар чекаётганда, қашшоқлик ва давлатмандлик пайтларида, ҳукм сураётганда ва ҳокимият тепасида турмаган кунларида унга ҳар доим ҳамроҳ бўлган ҳалокатли ҳирсу ҳаваслардан қайтариб бўлармикин? Хилқатлар тожи бўлмиш инсонни бошқалар устидан ҳукмрон юритиш иштиёқи ҳамда жазавасидан қайтариш мумкинмикин? Мудом кўнгли-ҳушига нима келса,

шунини қилишдан қайтариб бўлармикин? Ахир ўзига бино қўйиш ва такаббурлик инсон куч-қудратда бўлган чоғида уни ҳукм юритиш ва зўрлик кўрсатишга ундайди; куч-қудратдан айрилган чоғида ҳам ялтоқлик, мунофиқлик ва доғуллилик билан яна ўша мақсад сари интилади. Шундай экан, ҳаётнинг асл маъноси нимадан иборат, асл мақсад нима, ниҳоят, бу саволга ким жавоб бера олади? Софлиги, ҳаққонийлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган шундай жавоб борми ўзи?

ШБирон киши томонидан қилинган ёвузлик шу кишининг жисмонан йўқолиши билан, ҳаёти сўниши билан тугамайди, балки, генетик ўрмонда азалий уруг шаклида сақланиб қолиб, эҳтимол бўлмиш икс соатни кутади ва белгиланган вақтда портлайдиган минага ўхшаб ўзини намоеън қилади.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – ЎЗБЕК-ҚИРҒИЗ ДЎСТАЛИГИ БАЙРОҚДОРИ

Ўзбек-қирғиз дўстлигининг янги босқичга кўтарилиши буюк ёзувчи, давлат ва жамоат арбоби, Меҳнат Қаҳрамони, XX аср ёзувчилари орасида буюк мутафаккирлардан бири Чингиз Тўрақулович Айтматов номи билан боғлиқдир.

Чингиз Айтматов жаҳон миқёсида асарлари энг кўп нашр этилган, энг кўп ўқиладиган, саҳналарда, экранларда энг кўп кўрсатиладиган, эфирда энг кўп эшиттириладиган энг сермаҳсул ижодкорлардан бири эди.

Таниқли ўзбек адиби Озод Шарафиддинов «Инсониятнинг буюк вакили» деган мақоласида сафдоши Чингиз Айтматов ҳақида бундай дейди: «...Чингиз XX асрда жаҳон адабиётининг пешқадам вакиларидан бирига айланган, миллионлаб китобхонларнинг севимли муаллифи. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Чин-

гиз адиб сифатида жаҳон адабиёти тарихида янги саҳифа очган, эстетик тафаккурни бир даражада бўлса-да, янги босқичга кўтарган санъаткор.

Чингиз мағрибда ҳам, машриқда ҳам ўзининг мухлисларига эга. Бинобарин юз миллионлаб китобхонларнинг қалбига кира олган бу адиб уларнинг дунёқарашига ҳам, яшаш ақидаларига ҳам чуқур таъсир кўрсатган. Умуман XX асрдаги интеллектуал ривожланишни Чингиз таъсирисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бутун инсоният адиб таваллудининг 75 йиллигини жуда катта ҳодиса сифатида нишонлади. Тадбирларни ЮНЕСКО бошлаб берди. Тантаналарда жаҳоннинг атоқли олимлари бугунги алғов-далғов дунёда тинчликни барқарор қилишда, маданиятни юксалтиришда, жаҳон халқларининг қалбларини, интилишларини, иштиёқларини бирлаштиришда Чингиз Айтматовнинг беқиёс хизматини таъкидлаб ўтишди».

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов 2005 йил 27 июл куни эълон қилинган табригида Чингиз Айтматовга мурожаат қилиб бундай дейди: «Сиз жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида, жумладан Ўзбекистонда юксак обрў-эътиборга ва катта ҳурматга сазовор бўлгансиз. Мен ўзаро мулоқотларимизни ҳамиша мамнуният билан эсга оламан ва учрашувларимизни истиқболда давом эттириш учун кўплаб қулай имкониятлар бўлишига умидворман». Республикамиз Президентининг бу сўзларида ўзбек халқининг атоқли адибга бўлган чин муҳаббати ва теран ҳурмат-эътибори акс этган.

Чингиз Айтматов мамлакатимизнинг ютуқлари, истиқболига, ўзбек халқининг бахт-иқболига чин дилдан қувонадиган Ҳазрати инсонлардан биридир. Буюк адибнинг юртимизга, халқимизга, унинг ижод аҳлига меҳри, ихлоси қанчалик баланд бўлса, ўзбекларнинг Чингиз Айтматовга бўлган муҳаббати, ҳурмати, эътиқоди ундан-да баланддир.

Маэстронинг деярли барча асарларининг ўзбек тилида кўп нусхаларда чоп этилиши ва тезда қўлма-қўла бўлиб кетиши ўзбек халқининг ёзувчи асарларига ва шахсига бўлган юксак муҳаббати кўрсаткичидир.

Чингиз Айтматов 1958 йил Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг I конференциясида иштирок этганди. Шундан буён Чингиз Айтматов юртимизда ўтган турли анжуман, йиғин, байрамларда қатнашиб келди, ижодкор дўстлари, ҳамкасблари билан дийдор кўришди, юртимиз, одамларимизни, Тошкентимизни юракдан севишини, узоқ вақт кўрмай қолса соғинишини кўп бор такрорлаган.

2002 йилда «Дунёдаги энг гўзал ёш шаҳар» танлови ўтказилиши арафасида Чингиз Айтматов пойтахтимизнинг кейинги йилларда, айниқса, чирой очганини назарга олиб, «Мен танловда Тошкентни энг гўзал шаҳар деб айтаман» деган эди.

Адибнинг пойтахтимизга ҳар галги келиши байрамга айланиб кетар эди, меҳмондорчиликлардан, суҳбатлардан, дастхатлар беришдан, бирга расмга тушишлардан чарчаб кетар эди. Меҳмонни тамадди қилиб олишга ҳам қўйишмас эди.

Озод Шарафиддинов бундай ёзади: «Чингиз Айтматов ўзбек ёзувчилари билан дўстона муносабатларга эга. У ўзбек адабиётининг ютуқларини кузатиб боради ва улар тўғрисида ўзининг қимматли фикрларини мактубларда, мақолаларда баён қилиб туради...

Албатта, бу ўринда мен «Чингиз Айтматов ва ўзбек адабиёти» деган мавзуда тадқиқот ёзмоқчи эмасман. Агар шундай қилинадиган бўлса, аллақачон у бир неча жилдли китоб бўлар эди. Фақат бир нарсани таъкидламоқчиман – Чингиз Айтматов ҳам бутун фаолияти давомида бу ҳурмат-эъзозларга жавобан ўзбек халқига ҳурмат бажо келтириб келди. Айниқса, ўзбеклар ҳимояга муҳтож бўлганда, кимлардир ўзбекнинг шаънига бўҳтон ёғдириб, унинг бошини ҳам қилганда Чин-

гиз ўзбекнинг тарихий хизматларини улуғлаб, шундай юксакка кўтариб қўйдики, кейин аввалги бўхтонларни такрорлашга журъат қиладиган одам қолмади. «Ўзбек иши»ни кўпиртираётган ғаламислар ўз «ғалаба»сини нишонлашга тайёрланаётган бир пайтда, Византия ўз вақтида славян халқлари тақдирида қандай роль ўйнаган бўлса, ўзбеклар ҳам Марказий Осиё халқлари тақдирида шундай роль ўйнаган, дея ҳайқирди.

Унинг бу ҳайқириғи ўша машъум кунларда ҳар бир ўзбекнинг қаддини ростлаб олишига, бошини мағрур кўтариб юришига ёрдам берган эди. Ўзбек халқи Чингизнинг бу хизматларини ҳеч қачон унутмайди. Ёки машъум ўш воқеаларида ҳам Чингиз бир қатор ўзбек адиблари билан бирга ўша можароларнинг марказида туриб, уни бостиришга ҳисса қўшди, катгароқ қирғинларнинг олдини олишга ёрдам берди. Шунинг учун ҳам ўзбеклар Чингиз Айтматовни нафақат ўзининг адибидек, балки ўзининг фарзандидай чин юракдан ардоқлайди».

Тошкентнинг ҳозирги кунини башорат қилгандай ёзувчи бундан роппа-роса қирқ йил олдин – 1964 йилда бундай деб ёзган эди: «Тошкент аэропортида самолётлар тўхтовсиз парвоз қилаётир ва қўнаётир. Бу самолётлардан ҳар бирида дўстлар билан дийдор кўришиш учун, иш юзасидан, расмий ташриф билан, шунчаки қизиқсиниб узоқ юртлардан келган йўловчиларни кўриш мумкин. Улар ўлка ҳаётини чуқурроқ билишни ва тушунишни хоҳлайдилар. Тошкентдан меҳмонлар ўзбек заминининг турли бурчакларига жўнаб кетадилар, яна аэропортда пайдо бўладилар. Улар ватанларига жўнаб кетгач, бошқалари келадилар, яна йироқ ўлкалардан янги меҳмонлар ташриф буюрадилар ва Фарғонага, Мирзачўлга, Олмалиққа, Самарқандга, Бухорога, Қаршига қадам ранжида қиладилар.

Ҳозирги ҳаётнинг кундалик маромига айланган ана шу воқеа ҳақида ўйлар эканман, мен ўртаосиёлик

бўлганимдан, Ўзбекистоннинг дунё миқёсидаги «зиёратгоҳ» бўлиб қолганини кўриб фахрланаман ва хурсанд бўламан».

Ўзбекистонга, ўзбек элига меҳр-муҳаббатини Чингиз Айтматов ўзининг кўп сонли чиқишларида, мақолаларида, суҳбатларида, жумладан улкан сўз санъаткорларидан Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Саид Аҳмад, Шукрулло, Ҳамид Фулом, Тўлепберген Қаипбергенов, кинохроникаларимизнинг донгдор вакилларидаан Малик Қаюмов ҳақида айтган дил сўзлари, олимлардан Иззат Султон, журналистлардан Зиёд Есенбоев, Мақсуд Қориев, Аҳмаджон Мелибоев, Анвар Жўрабоев ва бошқалар билан қурган суҳбатларида изҳор этган.

Чингиз Айтматовнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига ҳурмати, муҳаббати ўзгача: «Ўзбек халқининг тақдирини ўз тақдиримдан ажратиб қаролмайман. Агар Ўзбекистоннинг ҳамма пахтасини жамулжам қилиб, вагонларга ортиладиган бўлса, Ердан то Ойга қадар етадиган эшелон зарур бўлгани ҳақида ҳикоя қилганман очеркимда. Бунинг ҳеч ҳам муболаға жойи йўқ эди».

Ёзувчининг ўзбекларга юксак ҳурмати ёшлигидан бошланган. «Болалигим» қиссасининг «Отамни эслаб» бобида Чингиз олти яшар пайтида падари бузруквори, таниқли давлат арбоби, ўттиз еттинчи йилда қаттон қурбони бўлиб қатл этилган Тўрақул Айтматов билан Фарғона водийсига сафарини эслаб бундай деган:

«Фарғоналикларнинг яшаш тарзи ҳам ўзига хос эди. Одамлар катта бир оиладек аҳил яшар, ҳар қандай ишни жамоа бўлиб кўнгилдан бажаришар эди. Қишлоқларда кексаларнинг ҳурмати баланд, уларнинг гапи кичиклар учун қонун эди. Қайғуни ҳам, хурсандчиликни ҳам бирга баҳам кўришарди. Бундай бирдамлик Ўзбекистоннинг олис туманларида ҳали ҳам сақланиб қолган».

«Отам билан Андижонга борганим ҳам эсимда. Андижон ўша вақтда ҳам Фарғона водийсининг энг йирик шаҳарларидан эди. Йўл узоқ бўлганидан одамлар яшайдиган манзилларда тез-тез тўхтар эдик. Отам одамлар билан суҳбатлашар, уларнинг кўплаб саволларига жавоб берар эди. Оғир даврлар эди, кўплар қилинаётган ислохотларнинг моҳиятини тушунмас ва ора йўлда сарсон эдилар. Отам билан суҳбатдан сўнг одамларнинг юзлари ёришгандай, қадрларини тик тутишгандай туюларди менга. Ақлли, чарчаш нима эканлигини билмайдиган отам кўмагида одамлар ҳаёт машаққатини енгишади деб ўйлар, фахрланар эдим».

Озод Шарафиддинов айтганларидай, Чингиз Айтматов ўзининг миллий заминидан узилмаган ҳолда қирғиз адаби сифатида қола туриб, бутун инсониятнинг улуғ вакилига айланган. Унинг асарларини ўз она тилида ўқиган барча миллатларнинг вакиллари Чингиз Айтматовни ўзларининг ёзувчиси деб биладилар ва ҳар гал унинг ижодидан баҳраманд бўлганида умумбашарият маданияти ва маънавиятининг энг юксак чўққиларидан бирини забт этгандек мағрурланар эдилар.

2003 йил декабр ойида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Чингиз Айтматовнинг туғилган кунига бағишланган «Чингиз Айтматов жаҳон адабий процесси контекстида» деган мавзуда олий ўқув юртлариаро илмий-амалий юбилей конференцияси ўтказди.

Конференцияда Ч.Айтматов ижодининг турли жиҳатларига – адабиётшуносликка, лисоний, ижтимоий-фалсафий, амалий жиҳатларига, тил ва адабиётни ўқитиш жараёнида ёзувчи асарларидан фойдаланиш масалаларига бағишланган 40 дан ортиқ маъруза тингланди.

Ялпи мажлисда профессор Г.Ш.Абдуллаева «Улкан йўлнинг босқичлари», профессор Н.О.Ортиқов «Чингиз Айтматовнинг ахлоқий-ижтимоий гражданлик по-

зицияси», айтматовшунос П.М.Мирзааҳмедова «Эпик қўшиқни яратишда Айтматовнинг маҳорати» деган мавзуларда маъруза қилдилар. Шундан сўнг конференция «Ҳозирги адабий жараёнда Ч.Айтматовнинг роли ва бадиий системанинг долзарб муаммолари», «Ч.Айтматов публицистикасининг бадиий хусусиятлари, ёзувчи ижодининг эпик-фалсафий аспектлари», «Ч.Айтматов асарларининг таржимаси муаммолари», «Ч.Айтматов прозаси тилининг услубий хусусиятлари», «Рус тили ва адабиёти дарсларида Ч.Айтматов ижодини ўрганишнинг методик аспекти» деган секцияларга бўлиниб иш кўрди.

Докладларни муҳокама қилишда профессор-ўқитувчилар билан бир қаторда, студентлар ҳам фаол қатнашдилар.

Ёзувчининг юбилейи кунларида 2004 йилда Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси ҳомийлигида буюк ёзувчининг 75 йиллиги муносабати билан «Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижодининг фалсафаси» (рус тилида) номли тўплам босилиб чиқди. Тўпламга юбилярнинг ижодий фаолиятига бағишланган ва инсон ҳаётининг глобал масалаларидан, унинг турли тарихий ва маданий шароитдаги табиий, ижтимоий ва руҳий моҳиятидан баҳс этадиган илмий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий шунингдек, адабиётшуносликка доир мақолалар киритилган.

Китобдан адабиётшунослардан профессор Нурбой Ортиқов, профессор Гўзал Абдуллаева, айтматовшунос Паризод Мирзааҳмедовалар ёзган мақолалар, илмий изланишлар ёзувчи ижодининг энг муҳим бўлган баъзи жиҳатлари – эпик стилистикага, тақдир образи тасвирига, шунингдек ёзувчининг ахлоқий-ижтимоий позициясига бағишланган.

Бироқ Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижоди фалсафасини ёритишга етук ўзбек файласуфлари катта ҳисса қўшганлар. Академик С.Шермухамедов Чингиз Айтматов билан Мухтор Шахановнинг «Тоғ чўққисидида қол-

ган овчининг охи-зори» китобининг мағзи – ҳаётнинг асосий мақсади, инсон ва инсонийлик ҳақида мушоҳада юритади ва инсонийлик ҳамда гуманизм Айтматовнинг барча асарларининг бош ғояси эканлигига урғу беради.

Профессор О.Файзуллаев «Кассандра тамғаси» (ўзбекча нашрида «Охирзамон нишонлари») романининг илмий аспекти ва ёзувчи билан қилган суҳбатлари ҳақида фикр юритар экан, Чингиз Айтматовни назарда тутиб, дейди: «Ҳар қандай улуғ шахс, буюк интеллект – моддий ва маданий дунё ҳаётида ҳам, кўпгина ғайриоддий нарсаларнинг ҳам оқибати ва ҳам сабабидир».

Профессор Ҳ.Алиқулов ёзувчининг асарлари ва публицистикасида тарихий-маданий меросга бўлган муносабатини таҳлил этган.

Профессор Қ.Хоназаров ўзининг «Файласуф ёзувчи» мақоласида «Ҳозирги дунё адабиёти Чингиз Айтматовга ўхшаган ёзувчини кўрган эмас» дейди. «Ёзувчи тасавурида адабиёт – умуминсоний муаммоларни кўтариб чиқиш учун юксак минбардир. Ёзувчининг фикри нақадар қудратли бўлса, бу минбар шу қадар юксакдир. Шу маънода Чингиз Айтматов энг юксак минбарда турибди ва шунинг учун ҳам бутун инсоният уни кўриб турибди, эшитиб турибди, уни севади ва мутафаккир ёзувчи, файласуф сифатида ҳурмат қилади... Чингиз Айтматов туфайли қирғиз халқи ўзида ишонч ҳосил қилди, замонавий миллатлардан бирига айланмоқда».

Фалсафа фанлари доктори М.Холматова «Чингиз Айтматовнинг этик-фалсафий қарашларининг хусусиятлари» номли мақоласида, жумладан, шундай дейди: «Ч.Айтматовнинг ижоди шундай бир бутун системаки, бу система негизида дунёнинг тўғри ва оқилона тузилиши ҳақида тасаввур берадиган этик-фалсафий, эстетик муаммолар ётибди. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун Ч.Айтматов шартли бадий усулларга мурожаат қилади».

Фалсафа фанлари доктори В.Алимасов «Ҳақиқат даволабгина қолмайди» мақоласида «Кассандра тамғаси» романи негизида дилни поклайдиган ҳақиқатгина эмас, балки юракни ачитадиған ҳақиқат ётибди» дейди.

«Ҳеч қандай Андрей Андреевич Крильцов, ҳеч қандай Филофей ва ҳеч қандай Роберт Борк, ҳеч қандай Руна, ҳатто Конюханов ҳам бўлган эмас, булар бизлармиз. Романдагилар бизлармиз, турли образлардаги, турли исмлардаги бизлармиз, сиз билан бизмиз. Романдаги жирканч ёвузлик – биз билан сизнинг хусусиятимиз. Сталин-Гитлер даври – сиз билан биз ўзимиз яратган даврдир».

Китобда қирғиз тилида ҳам материаллар бор. Фалсафа фанлари номзоди Т.Қурбоновнинг география фанлари доктори, таржимон С.Қораев билан суҳбати «Кассандра тамғаси» романининг ўзбекча таржимаси дунёга келишига бағишланган. С.Султонова «Чингиз Айтматовнинг асарлари ўзбек радиоси тўлқинларида» деган қирғизча мақола билан қатнашган.

Чингиз Айтматовнинг «Худога топшириқ» номи эркин фалсафий этюдлари, «Болалигим» китобидан парча, «Иссиққўлга сизиниш», «Тоғларга топиниш» деган шеърлари тўпламнинг бош қисмидан ўрин олган. Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистон Республикасидаги Фавқулодда ва Мухтор Элчиси У.Қ.Чиналиев китобнинг кириш қисмида ёзувчи ижодини таҳлил қилиш билан бирга, адибнинг жамоат арбоби ва элчилик фаолиятига юксак баҳо берган.

«Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижодининг фалсафаси» китоби ўзбекистонлик зиёлиларнинг буюк ёзувчининг 75 йиллигига муносиб совғасидир.

Аллоҳ таоло инсонларни, халқларни, эл-элатларни яқинлаштириш, дўстлаштириш учун буюк кишиларни яратса керак. Кишининг интеллектуал қобилияти, ақл-заковати юқори бўлган сари миллий ватанпарварликни унутмаган ҳолда, миллий маҳдудликдан узоқ-

лаша борар, сайёравий мушоҳада қила бошлар, одамларга миллати, тили, ирқи, динидан қатъи назар бир кўз билан қараб, муомала юритар, миллий, диний, ирқий зиддиятларнинг олдини олиш учун барча имкониятларни ишга солар, ўзини бутун инсоният олдидан бурчдор ҳисоблай бошлар экан.

Чингиз Айтматов ўз ижодида, жумладан «Қиёмат», «Кассандра тамғаси» («Охир замон нишонлари») романларида муҳим бир ҳаётий муаммога – турли диний эътиқодлар, турли динларга мансуб кишиларнинг ҳамкорлиги масаласига, диний толерантликка алоҳида эътибор берган.

Бу жиҳатдан Чингиз Айтматовнинг улкан ёзувчиси Пиримқул Қодировга ёзган шахсий хати диққатга сазовордир: «Ассалому алайкум, Пиримқул қурдош! Сенинг Буюк Акбар (Бобурнинг набираси) ҳақидаги мулоҳазаларинг, Акбарнинг турли динларни интеграция қилишга интилиши ўта замонавий мавзудир. Бунга, яъни интеграцияга одамзод барибир мурожаат қилажак, чунки бугунги шароитда инсониятнинг омон қолишига имконият берувчи бирдан-бир йўл ана шудир...»

Авваламбор, буюк кишиларнинг буткул вужуди, жисми-жони, феълу атворидан, юриш-туришиданоқ инсонларни тотувликка, иноқликка, биродарликка ундовчи қандайдир жозиба таралгандай, ижодий фаолиятида эса космик фазода чақалоқнинг калласидайгина кўзга ташланадиган курраи заминда беш кунлик дунёда одамлар орасида бўлиб турадиган диний, ҳудудий, миллий зиддиятларга жанг эълон қилинган.

Чингиз Айтматов ана шундай ноёб истъод эгаларидан биридир.

Машъум «пахта иши», «ўзбек иши» тўқиб чиқарилган кезларда Чингиз Айтматовнинг ҳайқириви ҳар бир ўзбекнинг қаддини ростлаб олишига, бошини мағрур кўтариб юришига имкон берди, ёзувчининг ўзбек адаблари билан биргаликда Ўш можароси марказига

бориши уни бостиришга, каттароқ қирғинларнинг олдини олишга ёрдам берди.

Чингиз Айтматовнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига ҳурмати, меҳр-муҳаббати ўзгача. «Ўзбек халқининг тақдирини ўз тақдиримдан ажратиб қарай олмайман», дейди ёзувчи.

Халқлар дўстлиги, авваламбор, интеллектуалларнинг – давлат арбоблари, зиёлилар, ёзувчи-шоирларнинг дўстлигида ўз ифодасини топади.

Чингиз Айтматов ўзбек адабиётининг атоқли оқсоқоллари Ойбек, Фафур Фулом, Комил Яшин, Уйғур, Файратий, Миртемир, Шуҳрат билан яқин алоқалар боғлаб, улар билан кўп марта учрашган ва суҳбатдош бўлган. Таниқли ўзбек адиблари Саид Аҳмад, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Шукрулло, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Асил Рашидовлар билан қалин дўст тутинган.

Чингиз Айтматов қардош ўзбек адабиёти, унинг буюк намояндалари билан яқиндан алоқада бўлар экан, уларнинг ажойиб асарларини кузатиб борди ва ўз халқига, кенг китобхонлар оммасига ҳавола қилди. Чингиз Айтматовнинг қимматли, дўстона маслаҳатлари, ўзбек ёзувчилари билан бўлган ижодий алоқалари тобора ривожланиб, кенгайиб борди.

Ўзбекистонга, ўзбек элига меҳр-муҳаббатини Чингиз Айтматов ўзининг кўп чиқишларида, мақолаларида, суҳбатларида изҳор этган.

Биз ҳам илмий ишларимизда, публицистик мақолаларимизда халқлар дўстлиги, хусусан ўзбек-қирғиз дўстлиги мавзусига алоҳида аҳамият бериб келганмиз. Ахир, ўзбеклар билан қирғизлар асрлар оша ёнма-ён, аралаш-қуралаш яшаб келган, яйлови бир, ўтлоғи бир. Президентимиз Ислам Каримов айтганларидай, бозори ҳам, мазори ҳам бир, яхши-ёмон кунларда қисмат синовларини биргаликда бошдан кечирган, босқинчи ёвларга қарши бирга курашган, дўстлик бурчига ҳаммаша содиқ қолган халқлардир.

Машъум Ўш воқеалари кунларида икки халқ адибларининг ўз китобхонлари билан учрашганда айтган сўзлари, саъй-ҳаракатлари адоват ўчоғида адолат ўрнатиш, икки халқ дўстлигини қайта тиклашда катта роль ўйнади. Ўшанда Чингиз Айтматов Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодировни назарда тутиб бундай деган: «Шундай қалтис пайтда бу йирик ўзбек романапислари сиймосида ўзимга маслакдош одамларни топганим учун тақдирга шукрона айтаман».

Унга жавобан Пиримқул Қодиров шундай деб ёзади: «Сўз навбати келганида биз ҳам улкан адиб Чингиз Айтматов билан қадрдонлигимиз ўнлаб йиллардан буён беғубор давом этиб келаётгани учун тақдирга шукрона айтсак арзийди».

Чинакам дўстликнинг, айниқса, ижодкорлар дўстлигининг нақадар қудратли куч эканлигини ана шундан билса ҳам бўлади.

Ўзбек ва қирғиз халқларининг дўстлиги, қардошлиги бузилмас ва абадийдир. Бу ҳақда Президенти-миз Ислон Каримов «Манас» достонининг минг йиллиги тантаналарида 1995 йил 28 августда сўзлаган нутқида бундай деган эди: « ... бугунги 1000 йиллик тўйда қатнашишимиз, иштирок этишимиз қирғиз халқининг қадим-қадимий илдизлари ниҳоятда чуқурлигидан нишона деб биламан. Шу билан бирга, бугунги тантана бутун Туркистонда шундай муқаддас заминда яшаётган халқларнинг илдизлари, томирлари ҳам муштараклиги ва улуғлигининг яна бир тасдиғидир.

Бундан ҳар қанча фахрлансак, ғурурлансак арзийди. Бундай имконият ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бу тўй нафақат қирғиз халқи учун, балки қадимий ва муқаддас Туркистон заминида асрлар давомида оға-ини бўлиб яшаб келаётган барча халқлар учун катта тантана, зўр шоду хуррамликдир.

Биз, ўзбеклар бугун «Манас» эпосининг тўйида қатнашар эканмиз, чинакам ифтихор қилишга ҳаққимиз

бор. Қани айтинглар! Қирғиз халқининг улуғ ўғлони Манаснинг суюкли умр йўлдоши, елкадоши, тоғу таянчи ким бўлган?

Унинг маслакдоши, дostonда айтилганидек, энг қийин кунларда умрининг охиригача садоқатли сафдоши ким бўлган?

Биз, ўзбеклар катта ғурур билан айтамызки, бу аёл Бухоро хонининг суюкли қизи Хоникей бўлган. Шундан кейин, азизларим, ўзбек ва қирғизнинг қардошлигига яна қандай далил керак? Яна қандай исбот керак?..

Биз бугун жаҳон маданияти хазинасига «Манас»дек асар билан муносиб ҳисса қўшган қирғиз халқининг даҳоси ва бадий тафаккури билан ҳақли равишда ифтихор қиламиз. Чунки қирғиз халқининг тарихи ва тақдири барча туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам тарихи ва тақдири билан муштарак боғлиқдир».

Шундай қилиб, ўзбеклар билан қирғизлар қадимдан қиз олиб, қиз бериб келишган, тоға-жиян бўлиб кетишган. Фафур Фулом, Миртемир, Уйғун, Шайхзода, Шукрулло, Жуманиёз Жабборов каби ўзбек шоирларининг, Ойбек, Комил Яшин, Шароф Рашидов каби ўзбек ёзувчиларининг асарлари қирғиз китобхоналарининг мулки бўлиб қолса, Тўқтағул Сотилғанов, Али Тўқамбоев, Байдулла Сарнўғаев, Темирқул Уметалиев каби қирғиз оқинларининг, Тугелбай Сидиқбеков, Чингиз Айтматов, Қосимали Жонтўшев, Тўлаган Қосимбеков каби қирғиз ёзувчиларининг асарлари ўзбек китобхоналарининг мулки бўлиб қолди. Бу эса икки халқ адабий алоқаларининг қадимий ва чуқур эканлигини кўрсатади.

Китобнинг ўзбек-қирғиз дўстлигига бағишланган бўлимида икки халқнинг юқорида номлари тилга олинган ва тилга олинмаган содиқ фарзандларининг дўстликни, тотувликни, биродарликни мустаҳкамлашга қаратилган саъй-ҳаракатлари, ишлари, асарлари

ҳақида, икки миллат вакилларининг чин дўстлиги тўғрисида сўз боради.

Ўзбек-қирғиз дўстлиги тарихини ўрганиш, бу дўстликни янада мустаҳкамлаш ишига муносиб ҳисса қўшган иккита ўзбек зиёлисининг хизматларини алоҳида қайд қилиш лозим. Таниқли болалар шоири, таржимон Турсунбой Адашбоев қирғиз оқинларининг 30 дан ортиқ шеърлар тўпламини, «Манас»нинг қисқартирилган насрий вариантини, Тўлаган Қосимбековнинг «Синган қилич» романини ва бошқаларни ўзбекчага ўгирган. Шарипа Шарипова ўзининг кўп йиллик тадқиқотларини умулаштириб, «Ўзбек-қирғиз адабий-маданий алоқалари» мавзусида диссертация ёқлаган. Ўзбек-қирғиз адабий алоқаларини тарғиб қилишда учинчи бир халқнинг фарзанди, таниқли қозоқ адабиётшуноси Қолдибек Сейдановнинг хизматлари катта.

Президентимиз Ислоҳ Каримов «Ўзбек халқи қардош қирғиз халқига ҳар доим самимий ҳурмат билан муносабатда бўлиб келган. Икки халқ ўртасида тарих давомида чиниққан дўстлик иккала мустақил давлатга, уларнинг халқаро миқёсда обрўсини кўтаришга бундан кейин ҳам ёрдам беради»²¹ деган эди.

Давлатлараро битимларнинг – Дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисида Шартноманинг, 1996 йилда Ўзбекистон Республикаси билан Қирғизистон Республикаси ўртасида абадий дўстлик ҳақида Шартноманинг, шунингдек савдо-иқтисодий, ҳарбий, маданий ва бошқа ҳамкорлик тўғрисида Битимнинг имзоланиши иккала қардош халқ ўртасида хилма-хил алоқаларнинг мустаҳкамланаётганини кўрсатадиган далилдир.

Ўзбек халқи билан қирғиз халқи ўртасидаги абадий, муқаддас дўстлик дунё тургунча тураверсин!

---

²¹ И.А.Каримов. Мақсадимиз тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1997, 112-б.

ЎЗБЕК-ҚИРҒИЗ ДЎСЛИГИ ТАРИХИДАН

Ҳар қандай халқ ижтимоий тараққиётнинг қайси босқичида эканлигидан қатъи назар эл-элатлардан ажралган ҳолда ўзга халқлар билан, биринчи гада кўшнилар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар қилмасдан яшай олмайди. Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё халқлари, айниқса, маданий соҳада бир-бирлари билан яқиндан алоқада бўлганлар.

Ўрта Осиё халқлари минг йилликлар давомида бир-бирлари билан ёнма-ён яшаб, юксак маданият барпо этдилар, жаҳон маданияти ва фани тараққиётига катта ҳисса қўшган буюк мутафаккирларни етиштирдилар. Шуни айтиш керакки, туркий халқлар билан эроний халқлар бутун тарих давомида бир-бирлари билан мустаҳкам иқтисодий ва маданий алоқалар қилиб келганлар.

Президентимиз И.А.Каримов Қозоғистонда Ўзбекистон кунларининг тантанали очилишида 1995 йил 20 майда Олмати шаҳрида сўзлаган нутқида бундай деган эди: «Бизлар – қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, тожиклар ва ўзбеклар ана шу ажойиб заминда истиқомат қилаётган кўпдан-кўп миллатлар ва элатлар биргаликда иноқ ва дўстона яшашимиз, уйимизни, фарзандларимизни урушлардан, адоватлардан, қарама-қаршиликлардан сақлашимиз, миннатдор авлодлар бизнинг номимизга, ана шу қийин шароитда умумий келажакимизнинг пойдеворини ва биносини бунёд қилаётган кишилар номига яхши сўзлар айтиши учун бу ерда тинчлик, барқарорлик ва фаровонлик йўлида кўлимиздан келган ҳамма нарсани қилишимиз керак – тақдир тақозоси ана шундай».²²

Ўзбек ва қирғиз халқлари минг йиллар давомида бир-бирига интилиб, бир-бирига ёрдам бериб, дўсто-

---

²² И.Каримов. Ватан ҳар бир киши учун муқаддас. 2-китоб, –Тошкент: 1996, 94-95-б.

на яшаб келганлар. Ота-боболаримиз асрлар давомида ўз мустақиллигини елкама-елка туриб биргаликда ҳимоя қилганлар. Ўзбеклар билан қирғизларнинг урф-одатлари, анъаналарининг ўхшашлиги ҳам бежиз эмас.

Ўзбеклар билан қирғизларнинг моддий ва маънавий маданиятидагина эмас, топонимикасида, халқ оғзаки ижодида, уруф-аймоқ номларида ҳам умумийлик мавжуд. Чиндан ҳам ўзбеклар билан қирғизларнинг турмуш тарзида, оилавий муносабатларида, удум-таомилларида ўхшашлик томонлари кўп, бу айниқса Фарғона водийсида кўзга ташланади. Умуман олганда, ўзбеклар билан қирғизлар ҳозирги Ўзбекистон Республикаси билан Қирғизистон Республикаси ҳудудларида қадимдан аралаш-қуралаш яшар экан, бошқа халқларнинг вакиллари билан биргаликда умумий душманларга қарши курашганлар, ҳамкорликда тарихий ёдгорликларни барпо қилганлар, ариқ-каналлар қазиганлар, иқтисодиётни, фан ва маданиятни ривожлантиришга ҳисса қўшганлар.

Фарғона водийсининг ўзбеклари ва қирғизлари XVII–XVIII асрларда Жунғор хонлигига – ғарбий мўғул қабилалари қалмоқларига қарши кураш олиб борганлар. Бу кураш Қўқон ҳоқими Абдилкарим Бий даврида (1734–1747) айниқса авж олган эди. Оқибатда, ўзбеклар билан қирғизлар биргаликда курашиб, ўз озодлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилиб қолганлар.

Бу халқларнинг босқинчиларга қарши олиб борган қаҳрамонона кураши, энг аввало, қирғизларнинг «Жангиш ва Байиш», «Қурманбек», «Эр Табилди» каби кичик ҳажмли эпосларида, айниқса «Манас»да ўз аксини топган. Бу эпослардаги маълумотларни ёзма ҳужжатларнинг материаллари ҳам исботлайди. Россия Ташқи сиёсати архиви (АВПР), Россия қадимий ҳужжатларининг Бош давлат архиви (ЦГАДАР), Россия Марказий давлат ҳарбий-тарихий архиви (ЦГВИА Росси) ва бошқалар ана шундай манбалардир.

Кейинги вақтларда ўзбеклар билан қирғизларнинг ўзаро тарихий алоқаларига оид қизиқарли янги материаллар топилди. Бу ҳужжат материалларининг гувоҳлик беришича, XVIII аср ўрталарида қирғизлар билан ўзбеклар чет элик босқинчи қалмоқларга (ўйротларга) қарши биргаликда кураш олиб борганлар, бу эса икки қардош халқ тақдири қадимий асрларданоқ умумий бўлганини кўрсатади. Масалан, Сибирь губернияси девонидан Ҳукумат Сенатига 1749 йил 7 июнда жўнатилган билдиргида, жумладан, шундай дейилади: «Кўчманчи бурутлар (қалмоқлар, улар орқали руслар ҳам қирғизларни бурутлар дейишган) абдикаримликлар (яъни Қўқон ҳокими Абдикаримбийнинг одамлари) билан тил бириктириб, зенгорларга – жунғорларга (қалмоқларга) қарши урушда уларга ёрдам кўрсатмоқдалар, оқибатда зенгор (жунғор) қалмоқлар бардош беролмай, элик кишилаб мағлуб бўлмоқдалар».

1745 йил 11 июлдаги бошқа бир ҳужжатда Рўзи Ишменеев деган форснинг сўзи келтирилади: «Бундан уч ёки тўрт йил олдин (яъни 1741–1743 йилларда) Жунғор хонлигининг ҳукмдори Галдан Церен қўқонликларга ўзининг элчиларини юбориб, Қўқонда жунғор савдогарларига кун беришмаётганининг сабабларини сўраган, шунингдек, ўзига тобе бўлишларини талаб қилган. Бунга қўқонликлар жавоб қайтарар эканлар, жунғорлар ҳокимига тобе бўлишни хоҳламаймиз ва гапига кирмаймиз» деган. Шундан сўнг Галдан Церен қўқонликларга қарши ўзининг ўн минг чамаси қўшинини юборган. Бу қўшинлар келгунча Абдикаримнинг одамлари – кўчманчи улуслар аввал қалмоқларга бўйсунмаймиз ва жунғорлар ҳукмдорига тобе бўламиз деган экан, лекин орадан кўп вақт ўтмасдан, бошқа улуслар билан биргаликда жунғор қўшинларига қарши оммавий жанг бошлаганлар. Абдикаримчиларнинг отларини эгар-жабдуқлари бошдан-оёқ зирқлаб ташланган экан. Жангчиларининг ўзлари эса со-

вут-қалқонларга беланган экан, арғумоқ отлари бўлса ўйноқлаб жангга кирган; от асбобларининг шарақ-шуруқларидан жунғорларнинг юраги чиқиб кетган ва кўплар отларидан йиқилиб тушган. Ўшанда абдикаримчилар жунғорларнинг кўп қўшинларини қирганлар. Абдикаримчиларнинг қуроallarини айтмайсизми – найзалари, ўқ-ёйларга тўла садоқлари-ю қиличлари ва ўточар қуроallари бор. Ва бу жангда жунғорлар абдикаримчиларнинг ботирлигига бардош беролмай, шармандаи-шармисор бўлиб, тум-тарақай орқага қочган.

Ана шу жангларнинг қизиқарли лаҳзалари прапорщик Подзоровнинг полковник Павлуцкий номига 1745 йил 4 июнда йўллаган билдиргисида қалмоқ Иктанов 1744 йил 15 декабрда айтган сўзлари келтирилган: «...Бизнинг зенгорлик қўшинимиз бундан уч йилча олдин (яъни 1741–1742 йилларда) шаҳарчаларни (яъни Фарғона водийсидаги шаҳарчаларни) жанг қилиб, ҳеч ҳам қўлга кирита олмади. Ўша абдикаримчилар бизнинг қалмоқларимизни минг хил ҳийла-найранг билан қириб ташладилар – чунончи абдикаримчилар ўша шаҳарчалар атрофига иккита жуда чуқур хандақлар кавлаган экан, бир хандақнинг усти шох-шаббалар билан беркитилиб, тупроқ ташлаб қўйилган экан, шунда жунғор қўшинларига қарши жанг бошланганда жунғорлар хандаққа тушиб кетган, абдикаримчилар эса ўқлар ёғдира бошлаганлар, калтаклар билан савалаганлар. Шундан сўнг зенгорликлар хандақлар ичидан чиқа олмай қамалиб қолганлар. Шаҳарларда абдикаримчиларнинг кичик-кичик замбарақлари ҳам бор эди. Жунғорлар қўшинининг қолган қисми ўша йилиёқ юртига қайтиб кетган».

Юқорида келтирилган ҳужжат материалларидан кўринадики, XVIII асрнинг ўрталарида ўзбеклар билан қирғизларнинг ҳарбий санъати юксак бўлган; улар ўша замон ҳарбий техникасининг ютуқларини моҳирона ишга солганлар, мудофаа жангининг тактик усул-

ларидан моҳирона фойдаланганлар. Бу ишларда Қўқон ҳокими Абдиқаримбийнинг (1734–1747 йилларда ҳукмронлик қилган) шахсий саркардалик истеъдоди катта роль ўйнаган, албатта. Буни қуйидаги мисолдан ҳам билса бўлади – 1746 йил 30 майда С.Соболев И.В.Пиндерманга йўллаган билдиргисида жунгор қўшинларининг Фарғонага навбатдаги юриши ҳақида, жумладан, шундай дейилади: «Душманлар Қўқон шаҳрига яқинлашганда кетма-кет жанглардан сўнг Абдиқарим жунгорларга таслим бўлдим дегандай шаҳар дарвозасини очган ва шаҳарга киришга рухсат берган, шундан сўнг зенгорлик қўшинлар бамайлихотир шаҳарга қадамранжида қилганлар. Шаҳар ичига уч минг чамаси жунгорлар киргач, дарвозаларни ёпиб олиб, ҳаммасини кунпаякун қилганлар».

Шундай қилиб, рус архиви ҳужжатлари XVIII аср ўрталарида ўзбеклар билан қирғизларнинг ҳарбий санъати юксак бўлганини кўрсатади, бу икки қардош халқнинг ўзаро алоқалари ва маданиятининг бой тарихи ҳақида маълумот беради. Кўринадик, ўзбеклар билан қирғизлар чет элик босқинчиларга қарши ҳар доим биргаликда яқдиллик билан кураш олиб бориш йўли билан озодлик ва мустақилликка эришганлар.

Қирғизлар Қўқон хонлиги таркибида бўлган пайтда ўзбеклар билан қирғизларнинг маданий алоқалари айниқса авж олди. Икки қардош халқ ўртасидаги дўстона ва маданий алоқаларнинг авж олишида «Олой маликаси» лақабини олган Қурбонжон додҳо (қирғизча Қурманжан датқа)нинг хизмати, айниқса, катта бўлган. Қурбонжон додҳонинг эри Олимбек додҳо XIX асрда Қўқон хонлигида катта лавозимни эгаллаган – вазир бўлиб ишлаган. Эри вафот этгач, Қурбонжон қирғизлар ва ўзбеклар орасида катта обрўга эга бўлганидан, сиёсий ва маданий – оқартув фаолияти учун Бухоро амири ва Қўқон хони томонидан икки марта додҳо – «генерал» қилиб сайланади. Қурбонжон додҳо маърифатли киши бўлган ва «Зийнат» тахаллуси би-

лан ўзбек тилида шеърлар ёзган, шу билан бирга, ўзбек шоиралари Нодира, Увайсий, Маҳзуна, Дилшод билан яқиндан алоқада бўлган ва мушоираларда иштирок этган.

Қурбонжон додҳонинг энг катта хизмати шундаки, у Улуғбек расадхонасининг топилишига ўз ҳиссасини қўшган. Воқеа бундай бўлган: рус шарқшуноси археолог В.А.Вяткин Қурбонжон додҳонинг оиласи билан яқиндан таниш эди. Қурбонжон додҳо севимли неварасини В.А.Вяткиннинг дўсти, самарқандлик ёш шарқшунос олим Абу Саид ибн Мулла Қозийга ўн сандиқ сеп билан турмушга узатади; ўша сандиқлардан учтаси Қўқон хонлиги кутубхонасининг китоблари ҳамда архив материаллари билан тўлдирилган эди; шу бебаҳо ҳужжатлар орасидаги шойи тугунда Улуғбек расадхонасининг аниқ ўрни кўрсатилган ҳужжат бор экан. В.А.Вяткин 1908–1909 йилларда ана шу ҳужжат асосида Улуғбек расадхонасининг ўрнини топди.

Ўша архив бўлмаганида, Абу Саид, Василий Вяткин бўлмаганида, Худоёрхон оилавий сирининг ҳомийси «Олой маликаси» Қурбонжон додҳо бўлмаганда эди, муҳим тарихий сир балки ҳамон топилмаган бўлар эди.

Умуман олганда, Ўзбекистон ва Қирғизистон халқлари орасидаги ҳар томонлама алоқалардан дарак берадиган яна кўплаб тарихий фактларни келтириш мумкин.

Ўзбекистон билан Қирғизистоннинг тоталитар режим шароитидаги маданий муносабатлари тўғрисида шуни айтиш мумкинки, бу даврда халқларнинг биродарлиги ва дўстлиги, турли миллатлар ва элатларнинг маданиятларини яқинлаштириш, интернационализм масалалари кенг тарғибот ва ташвиқот қилинар эди. Амалда эса сиёсат билан мафкура иттифоқдош республикалар халқларини бир-бирига қўшиб юборишга, уларнинг ўзига хос миллий хусусиятларини тезроқ йўқотишга, уларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини тенглаштиришга қаратилган эди. Халқларнинг

янги бир ижтимоий бирлиги – «совет халқи» пайдо бўлди, деган шиор ўртага ташланар эди. Аксари турли халқларни бирлаштиришга ёрдам берадиган шўровий анъаналар кенг тарғиб қилинар эди. Аслида халқлар орасида, жумладан ўзбеклар орасида зўр бериб европа маданиятини, рус маданиятини ёйиш расм бўлган эди, миллий анъаналар, ота-боболардан қолган расм-русумлар ҳар қандай йўллар билан камситилар ва ерга урилар эди.

Кишиларни туғма маданиятларидан четлаштириб, улар учун умуминсоний цивилизация дунёсига олиб кирадиган эшикларни ёпиб қўйган, одамларни ито-аткорликка, «берсанг ейман, урсанг ўламан» деб ётиб ейишга ўргатган тоталитар режим фуқароларда тўлақонли инсоний ва миллий фазилатлар таркиб топишига ҳар қандай қилиб бўлса ҳам монелик кўрсатар эди. Шунинг учун ҳам ватанпарварликка, халқлар дўстлигига чорлаган ва сийқаси чиққан бошқа чақириқлар қуруқ сафсаталар эди, холос.

Шунга қарамасдан, тоталитар режим шароитида ҳам адабиётда, санъатнинг бошқа жанрларида маданий ҳаёт бир ёқлама бўлса-да давом этди.

Ўзбекистон билан Қирғизистон ўртасидаги маданий алоқалар, айниқса, адабиёт билан санъатда ўз аксини топди. Алишер Навоий, Муқимий, Фурқат каби ўзбек алломаларининг асарлари Тўқтағул Сотилғанов, Тўғалоқ Мўлда сингари қирғиз оқинларининг дунёқарашига таъсир кўрсатди. 1924 йилда Тошкентда биринчи марта қирғиз тилида «Эркин тов» газетаси чиқа бошлади. Кўпгина қирғизистонлик маданият ва фан арбоблари, ёзувчилар ва шоирлар, санъаткорлар ўз вақтида Ўзбекистоннинг олий ўқув юрталарини битирганлар. Ўзбек ва қирғиз классикларидан Алишер Навоий (1941, 1948), Тўқтағул Сотилғанов (1933), Ҳамза (1949), Тўғалоқ Мўлданнинг (1964) юбилейлари биргаликда ўтказилди. Ўзбек ёзувчилари ва шоирларидан Абдулла Қодирий, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла

Қаҳҳор, Уйғун, Комил Яшин, Зулфия, Шароф Рашидов, М.Шайхзода, Миртемир ва бошқаларнинг асарлари қирғиз тилига таржима қилинди, айни вақтда қирғиз шоирлари ва ёзувчиларидан Чингиз Айтматов, А.Тўқамбоев, Т.Уметалиев, Қ.Маликов, Т.Сидиқбеков, С.Жусуев, Ж.Турусбеков ва бошқаларнинг бадиий асарлари ўзбек тилига ўгирилди.

Икки республика ўртасида дўстлик фестиваллари ўтказилар эди. Шунини айтиш керакки, совет ҳокимияти тарихи давомида фақат икки марта декада ўтказилди: 1969 йилда Ўзбекистонда Қирғизистон адабиёти ва санъати декадаси, 1970 йилда эса Қирғизистонда Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди.

Декада пайтларида икки жондош, ёндош халқнинг меҳмон бўлиб келган вакиллари мезбонлар кўзларида ёш, қўлларида нону гул билан кутиб олиб, бошларига кўтариб зиёфат қилишган ва бу тадбир дўстлик ва меҳрибонлик ўн кунликлари бўлиб тарихда қолди; ўша кунлари тўқилган шеърлар, қўшиқлар, ёзилган репортажлар, дилдан чиққан жўшқин сўзлар кундалиги ана шундан дарак беради.

Совет ҳокимияти йилларида халқлар ўртасида дўстлик ва интернационализм ҳақида кўп гапирилар эди-ю амалда эса иттифоқдош республикалар, хусусан туркий халқлар ўртасида бевосита маданий алоқаларнинг мустақамланишидан Москва манфаатдор эмас эди.

Ана шунинг учун ҳам биронта республика юқоридан рухсат олмасдан туриб, республикалараро маданий тадбирлар ўтказишга ҳақли эмас эди. Иттифоқдош республикалардан чиққан баъзи бир маданият арбоблари, шоирлар, ёзувчилар ва ҳатто сиёсатчиларнинг миллатчиликда айбланиши бежиз эмас эди. Кавказда, Днепр бўйида, Олмаота ва Ўш шаҳарларида бўлиб ўтган фожиавий воқеалар Иттифоқ марказининг қўпол ва калтабин сиёсати оқибати эди.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ўз тарихларининг дастлабки пайтларидан бошлабоқ кўни-кўшни бўлиб яшаш, қийинчиликларни биргаликда енгиш, келажак пойдеворини ҳамкорликда барпо этиш Ўрта Осиё халқларининг, жумладан ўзбек ва қирғиз халқларининг пешонасига ёзиб қўйилган экан.

Ўзбек ва қирғиз халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар қадимий ва терандир. Ўзбекнинг тўйи қирғизсиз, қирғизнинг тўйи ўзбексиз ўтган эмас. Бу халқлар ҳаётнинг барча соҳаларида кўлни кўлга бериб, ҳамкорликда меҳнат қилмоқдалар.

Ўзбек ва қирғиз халқларининг дўст-биродарлиги, қон-қардошлиги қанчалик қадимий бўлса, уларнинг маданий-адабий алоқалари ҳам шунчалик теран. Шу жиҳатдан, ҳар иккала халқ оғзаки ижод дурдоналари ҳам ўхшашдир, масалан, «Алпомиш» билан «Манас» дostonларида ҳамоҳанг ғоялар кўп.

«Алпомиш» ҳам, «Манас» ҳам ўқувчиларни мардликка, ватанпарварликка чорлайди, адолатсизликка, шафқатсизликка нафрат уйғотади. Эпосларнинг бош қаҳрамонлари – Алпомиш ҳам, Манас ҳам умр бўйи фарзанд кўрмай юрган чол-кампиrларнинг ўғиллари, иккаласи ҳам паҳлавонликлари ва ботирликлари билан 6-7 ёшларидаёқ халқ орасида кенг шуҳрат қозонади, уларнинг ёрлари – Барчиной билан Хоникей об-разлари бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшаш – иккаласи ҳам ғоят гўзал, зийрак, уддабурон.

«Манас»да Хитойдан чиққан Алмамбет Манас билан дўстлашса, «Алпомиш»да қалмоқлардан чиққан Қоражон Алпомиш билан дўстлашади.

Шу айтилганлардан ҳам кўринадики, ўзбек ва қирғиз халқларининг ўтмиш тарихи ҳам, тақдири ва келажак орзу-умидлари ҳам, урф-одатлари ҳам кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш, яқин. Бошқача айтганда, икки халқ қадим замонлардан бир-бирига қон-қардош халқлардир.

Ўзбек отахон шоири Миртемир билан қирғиз олими Бўлат Юнусалиевнинг қуйидаги сўзлари фикри-мизнинг далилидир. Миртемир: «Дўстлик ва жигарбандлик тарихимиз эса ундан ҳам илгари, балки катта бувимиз ё абушқа бешик тебратиб, алла айтган маҳалдан бошланур. Шундоқ икки халқнинг жигарбандлигига ҳар хил оқ пошшо-ю, кўк пошшолар тўғаноқ бўлган, холос. Меҳнаткаш халқ ҳамма вақт – оғир кунда ҳам, тўй-томошаларда ҳам бир-бирини унутган эмас».²³ Булат Юнусалиев: «Бу халқларнинг кечирган қайғу-ҳасрати, шодликлари, ўй-фикрлари, орзу-ниятлари бир-бирига жуда ўхшашдир»²⁴, дейди.

Фарғона водийсига қалмоқлар-жунғорлар ва Қўқон хонлигига руслар босиб келганда ҳам ўзбеклар билан қирғизлар бир жон, бир тан бўлиб, Ватанни ҳимоя қилишган.

Қардош халқлар ўртасидаги дўстлик, адабий-маданий алоқалар айниқса авж олди. Адабиётшунос Қ.Сейданов айтганидек, бу ўринда И.Шойбеков, Т.Тинибеков, М.Чағатов, Т. Сотилованов каби қирғиз халқ оқинлари билан Муҳаммадшариф Шомурод ўғли Пўлкан, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул каби ўзбек шоирларининг номларини тилга олиш мумкин, чунки уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятида бир-бирига муштарак жиҳатлар ва ҳамоҳанг ғоялар анчагина. Шунингдек, уларнинг бошдан кечирган қийинчиликлари, бой-феодаллардан кўрган азоб-уқубатлари, ҳатто ҳаётни ўз асарларида ҳаққоний акс эттиришларида ҳам ўхшашликлар бор.

Масалан, Пўлкан шоирни бойлар 1916 йили қамоққа олиб, Сибирга сургун қилишади. Аммо шоир халқ бахт-саодатини куйлаб, бой ва руҳонийларнинг ярамас кирдикорларини фош қиладиган ашулаларини давом эттиради.

---

²³ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1970, 29 май.

²⁴ Б.Юнусалиев. «Манас», 1-китоб, –Тошкент: 1964, 24-бет.

Қирғиз оқини Тўқтағул Сотилғанов (1864–1933) Андижон қўзғолонининг иштирокчиси сифатида айбланиб, Наманган ҳарбий судининг қарори билан осиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Лекин меҳнаткаш халқнинг бу ҳукмдан норозилигидан қўрққан маъмурлар Тўқтағулни Пўлкан шоир сингари Сибирга сургун қилишади. Ноҳақликдан ғазабланган оқин қатор шеърлар ёзиб, бой-феодалларни кескин танқид қилади.

Тўқтағулнинг «Хайр, она», «Онамга хат», «Хайр, менинг халқим» шеърлари ва Пўлканнинг «Мардикор» номли достони ҳар иккала оқиннинг сургундаги ҳаёти ҳақидаги асарлардир.

Ўзбек қаламкашлари билан ижодий ҳамоҳангликни қирғиз халқ оқинлари Исоқ Шойбековнинг «Бечора халқ», Ахтан Танибековнинг «Муҳожирликда», Муса Чағатовнинг «Исён» каби достонларида ҳам кўриш мумкин.

Қардош ўзбек ва қирғиз халқларининг самимий дўстлиги, адабий-маданий алоқаларининг янада мустаҳкамланишида икки адабиёт вакиллари – Али Тўқамбоев, Тугалбой Сидиқбеков, Қувончбек Маликов, Темирқул Уметалиев, Чингиз Айтматов, Нуралайқа Алимқуловалар билан Ойбек, Фафур Фулом, Файратий, Миртемир, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Жуманиёз Жабборов, Асил Рашидов, Эътибор Охунова каби ижодкорларнинг хизматлари каттадир. Бу ўринда, уларнинг бир-бирларининг юртларида тез-тез меҳмон бўлиб турганликларини, ҳар иккала халқ ҳаётини акс эттирувчи асарлар яратганликлари, баъзиларининг эса бадий жиҳатдан бақувват асарларини ўз она тилига таржима қилганликларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, бир қанча қирғиз ёзувчи ва зиёлилари 20-йилларда Ўрта Осиёнинг маданий маркази бўлган Тошкентда таҳсил олишган, ўзларининг дастлабки асарларини шу ерда нашр этишган. Масалан, Али Тўқамбоев, Исоқ Шойбеков, Узоқбой Абдиқаюмов, Қосимали Бойалинов, К.Тинис-

танов, М.Елебоев ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Улар маълум вақтда Тошкентда яшаб, ўзбек халқи ҳаёти, адабиёти ва маданияти билан яқиндан танишиб, жаҳон бадиий адабиёти намуналари билан, шунингдек, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Фафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари таниқли ўзбек адиблари билан ошно бўлдилар.

Айтгандай, биринчи қирғиз газетаси – «Эркин тов» Тошкентда нашр этилган (1924). Али Тўқамбоев, Муса Элебоевнинг дастлабки шеърлари шу газетада босилган. Али Тўқамбоев ўзининг илк шеърлари билан қирғиз ёзма адабиётига асос солди.

Али Тўқамбоев 1922 йили Тошкентга келиб фирқа мактабида ўқиган. Бу ҳақда ижодкорнинг ўзи шундай деб ёзган эди: «Мен илк бор газета-журнал деганда Тошкентни тушунаман. Чунки мен шу ерда биринчи марта газета ўқиб, журнал кўрдим».

Тошкентда Ўрта Осиё Коммунистик университетида (САКУ) ўқиб юрган кезларида Али Тўқамбоев Алишер Навоий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий каби ўзбек адибларининг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишади.

Шунингдек, қирғиз ёзма адабиётининг оқсоқолларидан бири, Қирғизистон халқ ёзувчиси Қосимали Бойалинов ҳамда тилшунос олим К.Тинистанов, И.Шойбеков каби қирғиз адиблари ҳам ижодий фаолиятларини Тошкентда бошлаганлар.

Юқорида номлари тилга олинган ижодкорлар ҳамда К.Рахматуллин, У.Жакишев, К.Жонгўшев каби қирғиз ёзувчи ва зиёлиларининг Тошкентда ўтказган йиллари уларнинг ҳаётида унутилмас давр бўлди: улар ўзбек халқининг ўтмиш адабий ёдгорликларидан баҳра олиш билан бирга, ўзбек қалам соҳиблари билан яқиндан алоқа боғладилар, бу элнинг қўлга киритган ютуқ ва зафарларини ўз кўзлари билан кўрдилар, урф-одатлари, турмуши билан бевосита танишдилар, бу эса икки қардош халқнинг қадимдан давом этиб

келаётган дўстона муносабатларининг янада мустаҳкамланишида катта аҳамият касб этди.

1932 йилда Бутуниттифоқ ёзувчилар уюшмасининг Ўрта Осиё Бюроси тузилади. Бюрога М.Алексеев раис, Абулқосим Лоҳутий раис ўринбосари қилиб сайланади. Бюро составига Раҳмат Мажидий, Трегуб, Тошназаровлар билан бирга, Али Тўқамбоев ҳам киради.

Али Тўқамбоевнинг СССР Ёзувчилар уюшмасининг Ўрта Осиё бюросига сайланиши унинг ўзбек диёрига тез-тез келиб туришига, ўзбек ҳамкасблари билан яқинлашишига, бу ердаги қаламкашлар билан алоқаларининг янада мустаҳкамланишига имкон берди. У 1933 йили 15 мартда Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё Ёзувчилар уюшмасининг пленумида, 1942 йил 28 январида Ўрта Осиё ва Қозоғистон меҳнаткашларининг антифашистик митингида, 1948 йили Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи тантаналарида фаол иштирок этди. Али Тўқамбоев шу муносабат билан ўша йили «Советтик Қирғизистон» журналининг 4-сонида ўзининг «Алишер Навоий» номли мақоласини эълон қилиб, қирғиз ўқувчиларини буюк ўзбек шоирининг ҳаёти ва ижоди билан таништиради.

Ўзбек адабиётининг таниқли вакилларида бири Файратий 30-йилларда Қирғизистонда (ҳозирги Тўқмоқ шаҳрида) бир қанча вақт яшаб, қирғиз халқининг ҳаёти, адабиёти ва маданияти билан яқиндан танишади, сермахсул ижод қилади. Кейинчалик адиб ўша пайтларни хотирлаб: «Қирғиз адабиёти ва адиблари мен учун азиз ва қадрдондир. Ажойиб қирғиз ёзувчиси, академик шоир Али Тўқамбоев, моҳир драматург Жусуп Турусбеков, уста таржимон Қосимбек Эшмамбетовлар менинг энг яқин дўстларимдир» деб ёзган эди.

Бу маълумотлар ўзбек ва қирғиз ёзувчиларининг алоқалари тобора мустаҳкамланиб борганидан, шу билан бирга, икки халқ ўртасида мавжуд адабий-маданий алоқаларнинг янги-янги қирралари очилганидан дарак беради.

Ўзбек ва қирғиз халқлари ўртасидаги адабий-маданий алоқаларнинг кенг қулоч ёзишида ҳар иккала республикада тез-тез бўлиб турадиган илмий, адабий-маданий анжуманлар тобора катта аҳамият касб этди. Бу ўринда 1958 йили Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси ҳамда Алишер Навоий, Фафур Фулом, Ойбек ва бошқа ўзбек ёзувчиларининг юбилей тантаналарини, 1969 йил сентябрда Ўзбекистонда ўтказилган қирғиз адабиёти ва санъати ўн кунлигини, 1970 йил июнида Қирғизистонда ўтказилган ўзбек адабиёти ва маданияти декадасини, 1995 йилда Бишкек шаҳрида ва Таласда «Манас» эпосининг 1000 йиллигига бағишланган тантаналарда, 1999 йилда буюк ёзувчи Чингиз Айтматовнинг 70 йиллиги тантаналарида ўзбек делегацияларининг иштирок этишини, 2001 йилда Тошкентда ва Термизда «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги тантаналарида қирғиз делегациясининг қатнашишини, 2002 йилда Ўш шаҳрида Амир Темурнинг 660 йиллигининг байрам қилинишини айтиб ўтиш мумкин.

Шу билан бир қаторда, икки халқ ижодкорларининг бир-бирининг ҳаётини, халқ хўжалиги, адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда қўлга киритган ютуқларини улуғловчи мақолалари ҳам ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда ижобий роль ўйнаб келмоқда.

Бу ўринда Чингиз Айтматовнинг «Правда» газетасининг 1964 йил 9- ва 10- сонларида босилиб, ўзбекчага таржима қилинган «Пахтанинг ойдин йўли» номи мақоласи алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи мақолада ўзбек халқининг тинимсиз меҳнатини улуғлайди: «Ҳозир сиз газетани қўлингизга олаётган бир пайтда ҳам Ўзбекистонда навбатдаги тонна-тонна пахталар терилапти. Бу ерда кечаю кундуз пахта теришади, куну тун пахта ташишади. Бутун халқ иш билан банд, кишиларнинг кучи ва ақл-заковати шу «оқ олтин» билан боғлиқ».

Ўзбек ва қирғиз адабий-бадий танқидчилигида бир-бирларининг ижодкорлари асарларига мурожаат этиш, уларни бадий таҳлил қилиш, бирон қаламкаш ижоди ҳақида фикр юритиш 60- ва 70-йилларда анча авж олган эди. Ҳар иккала республикада чиқадиган газета-журналлар саҳифаларида қатор мақолалар эълон қилинган. Қ.Сейданов шулардан бир қанчасини санаб ўтади: Фафур Фуломнинг «Тўғалоқ Мўлда», Уйғуннинг «Марҳабо», Файратийнинг «Дўстлигимиз байрами», Миртемирнинг «Балли», Ҳамид Фуломнинг «Оға-инилар», Мирмуҳсиннинг «Қалбимизга марҳабо», Наби Раҳимовнинг «Қирғиз прозаси юксалишда», Ф.Саломов билан Тўхта Бобоевнинг «Бизнинг Чингиз», Раҳматулла Иноғомовнинг «Адабиётимиз кўрки», Я.Яквалхўжаевнинг «Олатоғ куйлари», Али Тўқамбоевнинг «Алишер Навоий», Темирқул Уметалиевнинг «Алишер Навоий», Ш.Усубалиевнинг «Юксалиш йўлида», Ж.Мавлоновнинг «Туташ қалблар», Мўлдабоевнинг «Бирга куйлаймиз», М.Мамираевнинг «Миртемир – шоир ва таржимон», Ҳ.Бобоевнинг «Ўзбек адабиёти қирғиз тилида» ва бошқалар.

Адабий-бадий танқидчилик соҳасида кейинги 30-35 йил ичида ҳам анча ишлар қилинган. Бу соҳада буюк ёзувчи Чингиз Айтматов ижоди диққат марказида турибди. Масалан, таниқли журналист Аҳмаджон Мелибоев Ч.Айтматов ижоди ва фаолиятига боғлиқ 10 га яқин мақола ёзган. Улкан ёзувчимиз Одил Ёқубов, таниқли адабиётшунослар Озод Шарафиддинов, Паризод Мирзааҳмедова, машҳур таржимон Файбулла Саломов қатор мақолалар чиқарганлар. Масалан, Одил Ёқубов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида, «Жаҳон адабиёти» журнали саҳифасида (1998, №12) Чингиз Айтматов ҳақида («Улкан адиб ва оддий инсон») мақолалар, Озод Шарафиддинов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Инсоният фарзанди» деган катта мақола эълон қилган. Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло ўз асарларида Чин-

гиз Айтматов ижоди ва ҳаёти ҳақида ажойиб фикрлар билдирган.

Чингиз Айтматовнинг ижоди ҳақида камина ҳам (С.Қораев) баҳоли қудрат қалам тебратганман: А.Ақматалиевнинг «Чингиз Айтматов ҳақида» китобига тақриз «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1988 йил №9 сониди, (М.Каримов билан ҳаммуалифликда), «Инсониятни огоҳ этувчи роман» («Кассандра тамғаси» романи ҳақида – «Халқ сўзи газетаси» 1995 йил 28 ноябрь), «Пинҳоний муҳаббат қиссаси» (Ч.Айтматовнинг «Чингизхоннинг оқ булути» қиссаси ҳақида – «Ўзбекистон овози», 1997 йил, 20 май), «Кассандра тамғаси нима» (шу номли роман ҳақида) – «Миллий тикланиш», 1996 йил, 16 январ, «Охир замон нишонлари» («Маърифат», 2002 йил, 25 май) ва бошқалар.

2003–2004 йиллар Ўзбекистонда айтматовшуносликда энг сермахсул йиллар бўлди. Газета-журналлардаги мақолалардан ташқари, 2003 йилда «Жаҳон адабий жараёни контекстида Чингиз Айтматов» номи билан олий ўқув юртлариаро илмий-амалий конференцияда Ч.Айтматов ижодининг хилма-хил аспектига – адабиётшунослик, лингвистик, ижтимоий-сиёсий масалаларига, тил ва адабиётни ўқитиш жараёнида ёзувчи асарларидан фойдаланиш усулларига бағишланган 40 га яқин маърузалар тингланди. Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси ҳомийлигида нашр этилган «Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижодининг фалсафаси» («Философия жизни и творчества Чингиза Айтматова») китоби айтматовшуносликка қўшилган жиддий ҳисса бўлди.

2004 йилда Москванинг «Воскресенье» нашриётида босилиб чиққан «Чингиз Айтматовнинг нажот кemasи» («Ковчег Чингиза Айтматова») умуман айтматовшуносликда мисли кўрилмаган нашрдир. Чингиз Айтматовнинг асарларини, мақолаларини, маърузаларини, нутқларини ҳисобга олмаганда, китобни дунёга келтиришда 50га яқин кишининг ҳиссаси бор.

Эҳтимол, бу китоб умуман ноширчилик амалиётида, жумладан полиграфик ижроси, архитектуроникаси, безатилиши жиҳатидан сийрак учрайдиган ҳодиса, ҳатто янгилик бўлса ажаб эмас. Энг муҳими, китоб мазмун - мундарижасига кўра, буюк инсоннинг ҳаёти ва ижодига, инсоният маданиятига қўшган беқиёс ҳиссасига арзирли ёдгорликдир. Қувонарлиси шундаки, улкан асарнинг дунёга келишида ўзбек муаллифларининг, ҳусусан Паризод Мирзааҳмедова билан Сайди Умировнинг ҳиссалари катта. Мирзааҳмедова-ку бутун умрини айтматовшуносликка бахшида қилган олима; тақдир олимани бу китобнинг илмий муҳаррирлигига муносиб кўрибди. Адабиётшунос С. Умировнинг Айтматов публицистикасини моҳирона «монополия» қилиб олгани одамни қувонтиради. Атоқли ўзбек файласуфлари Қўчқор Хоназаров билан Омонулла Файзуллаев Чингиз Айтматовнинг шахси ва илмий фантазияси ҳақида янги сўзлар айтган. Китобнинг дунёга келишида гоё муаллифи ва лойиҳа раҳбари Фазлиддин Ҳамроевнинг хизмати катта, албатта.

Китобдаги суратларнинг ўзи бир тарих. Чингиз Айтматовнинг ёшлигидан тортиб, ҳозирги кунгача ҳаёти кўз олдингиздан ўтади. Бир сўз билан айтганда, Чингиз Айтматов ижоди ва фаолияти ҳақидаги ноёб китоб.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИГА ЎЗБЕК КИТОБХОНЛАРИНИНГ МЕҲРИ

Ҳассос қалам соҳиби, машҳур қирғиз ёзувчиси, дунёдаги қатор мукофотлар совриндори, академик Чингиз Айтматов қирғиз адабиёти ва маданияти тарихидагина эмас, балки умумжаҳон адабиётининг равнақи ва камолотига катта ҳисса қўшган моҳир сўз заргари, аллома ижодкор, улкан жамоат арбоби эди.

Чингиз Айтматов Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бой адабий муҳитида адабиёт майдонига 50-йилларнинг

бошларида кириб келган. Ёш қаламкаш тинмай ижод қилар ва изланар экан, Мухтор Авезов, Собит Муқанов, Ойбек, Фафур Фулом, Берди Кербобоев, Мирзо Турсунзода, Али Тўқамбоев, Тугалбой Сидиқбеков каби устоз ёзувчиларнинг асарларидан маънавий озиқ олди, адабий анжуманларда буюк адиблар билан мулоқотда бўлди; Одил Ёқубов, Шукрулло, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Қалтай Муҳаммаджонов, Ўлжас Сулаймонов, Тўлепберган Қайипбергенов каби тенгдошлари билан қадрдон дўст, самимий сирдош бўлди.

Жаҳонда донг таратган етук ижодкор Чингиз Айтматов халқлар дўстлиги ва биродарлигининг толмас куйчиси, жарчиси сифатида кенг китобхонлар оммаси ҳурмат-эътиборига сазовор эди.

Чингиз Айтматов ёшлигиданоқ халқ оғзаки ижодиёти намуналарини, айниқса «Манас» эпосини қайта-қайта ўқиб, олам-олам завқ олган. Шунинг учун у адабиётга эртароқ қизиқа бошлаган – қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаб юрганидаёқ бадий асарлар ёза бошлаган – 1952 йилда «Газетачи Дзюйдо», «Ҳошим», 1954 йилда «Сепоячи», «Оқ ёмғир», 1955 йилда «Рақиблар», 1956 йилда «Байдамтол соҳиллари» ҳикоялари босилиб чиқади.

Чингиз Айтматовни кенг китобхонлар оммасига машҳур қилган асари ижодкорнинг 30 ёшда ёзган «Жамила» қиссаси бўлди. Ўшанда ёш қаламкашга оқ йўл тилаб биринчи мақола ёзган ва буюк француз ёзувчиси Луи Арагондан бу қиссани француз тилига таржима қилишни илтимос этган киши машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтор Авезов эди. Луи Арагон «Жамила» қиссасини 1959 йилдаёқ французчага ўгириб бўлади ва бундай дейди: «Мен таржима қилаётиб, тунларни бедор ўтказдим, қалбим янада шиддатлироқ ва ҳаяжонлироқ урди... «Жамила» асари севги ҳақидаги энг ажойиб қиссадир».

«Жамила» асарини ўқиган ҳар бир китобхон муҳаббатнинг самимийлигини, тиниқлигини сезади, меҳнат

кишиларининг олижаноблигини, ҳалол ва соддалигини англаб, дўстга вафодор, душманга шафқатсиз бўлишга ўрганади.

Отахон ёзувчи Комил Яшин бундай деган: «Жамила»ни излаб топиб, катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Менга жуда маъқул бўлганидан ўзбек ёзувчиларига, матбуот ходимларига «Қирғизистонда Чингиз Айтматов деган ёш ёзувчи чиқибди, ўқинглар», деб маслаҳат бериб, ўз-ўзимдан жарчига айланиб қолдим.

Шундай қилиб, ўзбек диёрига 60-йилларнинг бошларидаёқ кириб келган Чингиз Айтматов мана ярим асрдан кўпроқ вақт давомида кенг китобхонлар омасини, жумладан, ўзбек китоб мухлисларини ҳам ўта хушнуд этиб, барчанинг аллома ижодкорига айланди. 1961 йилда «Жамила», 1965 йилда «Сомон йўли» ўзбек тилида босилган бўлса, шундан сўнг ёзувчининг турли йилларда чоп этилган «Сарвиқомат дилбарим», «Бўтақўз», «Юзма-юз», «Биринчи муаллим», «Байдамтол соҳиллари», «Соҳил бўйлаб чопаётган олапар», «Асрга татигулик кун», «Алвидо, Гулсари», «Оқ кема», «Қиёмат», «Охирзамон нишонлари», «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) қисса-романларини ва бошқа асарларини ўз она тилларида ўқиган ўзбек китобхонлари улардан олам-олам завқ олмоқдалар.

Ижодкорнинг «Жамила» қиссаси ўзбек тилида 5 марта босилган бўлса, бир қанча асарлари жамланган «Сарвиқомат дилбарим» тўплами ҳам икки марта нашр этилди, бу эса ўзбек халқининг, ўзбек китобхонларининг Айтматов асарларига бўлган алоҳида меҳр-муҳаббатининг ёрқин исботидир. Шунингдек, адибнинг «Алвидо, Гулсари», «Оқ кема» ва бошқа бадиий жиҳатдан бақувват асарлари ҳам ўзбек китобхонлари томонидан қизғин кутиб олинган. 1978 йилда Фафур Фулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти Чингиз Айтматовнинг 2 жилдлик «Танланган асарлар»ини босиб чиқарди. 1988 йилда ёзувчи таваллудининг 60 йиллигига тўёна сифатида ўша нашриёт «Асрга татигулик

кун» ва «Қиёмат» романларини бир китоб ҳолида чоп этди. 2001 йилда Чингиз Айтматовнинг «Кассандра тамгаси» аталиб келган машҳур романини «Шарқ» нашриёти «Охирзамон нишонлари» номи билан босмадан чиқарди (китобга Айтматовнинг «Чингизхоннинг оқ булут» қиссаси ҳам киритилган). «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси дунё халқларининг меҳрига сазовор бўлган ёзувчи асарларининг 3 жилдлигини лотин ёзувида босиб чиқаришга киришди. Қиссаларни ўз ичига олган биринчи жилд босмадан чиқди, 2- ва 3-жилдлари ёзувчининг романларидан иборат бўлди.

Чингиз Айтматов асарлари китобхонни ҳаяжонга солиб, ўйлантиради. Ч.Айтматов ўз асарларида доимо янгилик изловчи, ҳаётдаги ўзгаришларга пешвоз чиқувчи новатор ижодкор сифатида ҳам, бутун истеъдодини, куч-ғайратини аямайдиган ҳозиржавоб қалам соҳиби сифатида ҳам намоён бўлади.

Чингиз Айтматов асарлари 60-йиллардан буён ўзбек театри саҳналарида томошабинларга завқ-шавқ бахш этиб келмоқда. Масалан, Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик театри адибнинг «Сарвиқомат дилбарим» асарини саҳналаштириб, бир неча йиллар давомида ижро этган бўлса, Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театрида эса унинг «Момо ер» («Сомон йўли») асари бир неча бор намоёиш этилиб, томошабинлар таҳсинига сазовор бўлди.

Ўзбек театри шинавандалари ўз саҳналарида Чингиз Айтматов асарларини томоша қилар эканлар, ижодкорнинг истеъдодига қойил қолиб, асарнинг теран сирларига, қардош қирғиз халқи ҳаётига, урф-одати, тақдири ва табиатига меҳр қўядилар. Бу эса ўзбек халқининг қардош қирғиз халқига бўлган меҳр-муҳаббатини, дўстлик, қон-қардошлик, биродарлик туйғусини кенг авж олдиришда сезиларли из қолдирди ва қолдирмоқда.

Чиндан ҳам Чингиз Айтматов асарларига алоҳида меҳр қўйган ўзбек китобхонлари, зиёлилари унинг

бадий жиҳатдан баркамол, юксак маҳорат билан ёзилган ҳар бир асарини сабрсизлик билан кутар эди.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Чингиз Айтматовнинг деярли ҳамма асари экранлаштирилган.

Шундай қилиб, Чингиз Айтматовнинг ўзбек тилида бир неча марта чоп этилган асарлари театр саҳналарида ҳам, кино экранларида ҳам кенг намоиш этилиб, ўзининг бадий-фалсафий кучи билан томошабинларни ҳанг-манг қолдирмоқда.

Ўзбек зиёлилари Чингиз Айтматовнинг ижоди ва асарларининг ўзига хос қирралари тўғрисида бир қанча илмий-назарий тадқиқотлар олиб борганлар, мақолалар чоп этганлар. Масалан, Ф.Мирзааҳмедова билан М.Каримов Чингиз Айтматов ижодидан номзодлик диссертациясини ёқлаганлар. Таниқли адиблар Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, шоир Шукрулло, адиб Озод Шарафиддинов, олимлардан Ғайбулла Саломов, Н.Ортиқов, Раҳматилла Иноғомов, Тўхта Бобоев, Шарипа Шарипова, таржимон Асил Рашидов ва Иброҳим Ғофуровлар бир қанча мақолалар чоп этганлар.

Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Жуманиёз Жабборов, Муҳаммад Юсуф каби шоирлар ёзувчига бўлган ҳурмат-эътиборини назмда баён этганлар.

Чиндан-да Чингиз Айтматовнинг серқуёш ўзбек диёрида, ўзбек халқи орасида ҳурмат билан тилга олиниши ёзувчининг бу ўлкага, ўзбек халқига бўлган меҳр-муҳаббатининг самарасидир. Чин инсон, буюк ижодкор, халқлар дўстлиги в биродарлигининг толмас куйчиси ва жарчиси Чингиз Айтматов «Адабиётнинг вазифаси – одамларни бирлаштириш» деган эди. Халқлар дўстлиги, қон-қардошлиги, биродарлигини ўз ижодининг ва ҳаётининг маъноси деб биладиган Чингиз Айтматов жаҳон адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшиш билан бирга, кишилар қалбида дўстлик, иноқлик туйғусини уйғотиб, ҳаёт ҳақиқатини теран тушунишга ундайди. Ўзбек адабиёти ва маданиятининг

улкан билимдони Чингиз Айтматов ўзбек ижодкорлари билан чамбарчас алоқа боғлаган қадрдон дўст, севимли адиб эди.

Шунинг учун ҳам Республикамизнинг Президенти И.Каримов 1997 йилда Ўзбекистон Республикасининг 6 йиллиги муносабати билан Чингиз Айтматовга «Дўстлик ордени» тақдим этган бўлса, 1998 йилда «Буюк хизматлари учун» орденини топширди.

Бу буюк ёзувчи Чингиз Айтматовга ўзбек халқининг, ўзбек ижодкорларининг, ҳукуматимизнинг ҳурмати ва меҳр-муҳаббатининг ёрқин самарасидир. Бу ҳурмат ўзбек-қирғиз халқлари дўстлигининг равнақи йўлида, адабий, маданий алоқаларнинг ривожланиши, янги қирраларнинг очилиши йўлида муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё халқлари – ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқлар қадимдан дўст ва иноқ яшаганлар. Ўзбеклар билан бир қаторда, бу халқларнинг вакиллари давлатни бошқаришда фаол қатнашганлар, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар, фан ва маданиятни ривожлантирганлар, биргаликда шаҳар ва қишлоқлар барпо этганлар, кўприklar ва истеҳкомлар қурганлар, қон-қардошлик ришталарини мустаҳкамлаганлар, маҳаллий ҳокимларнинг зулмларига ва босқинчиларга қарши курашганлар.

Кўқон хонлиги даврида кўпгина шаҳар ва қишлоқларда ўзбеклар қирғизлар билан бирга яшаганлар. Айрим тафовутларни ҳисобга олмаганда уларнинг анъаналари, урф-одатлари ўхшаш эди. Шу билан бирга, ўзбеклар билан қирғизлар иноқ яшаб, қиз бериб, қиз олганлар.

Тарих фанлари доктори профессор Ҳайдарбек Бобобековнинг маълумот беришича, ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган Кўқон хони Шералихон тахтга ўтиргунча қирғизлар орасида яшаган ва иккита хотини ҳам қирғиз бўлган. Худоёрхоннинг онаси ҳам қирғиз эди.

Олимнинг ёзишича, Шералихондан бошлаб Қўқон хонлигида давлатни бошқаришда ўзбеклар билан бирга қирғизлар ҳам фаол қатнашганлар.

Чет элик босқинчиларга – қалмоқлар (жунғорлар), рус подшоси аскарларига қарши ўзбеклар билан қирғизлар бирга кураш олиб борганлар.

ДЎСТЛИК ТАРОНАЛАРИ

Ўзбек ва қозоқ, шунингдек, адабий алоқалар тарихи бўйича мутахассис Қалдибек Сейданов ўзбек-қирғиз дўстлигига бағишланган шеърларни «Дўстлик тароналари» деб атабди.²⁵ Биз ҳам шу сарлавҳани маъқул кўрдик.

Шоирлар, оқинлар, жировлар, жирчилар, ирчилар ўз ҳиссиётини шеърлар, ўланлар, жирлар, ирлар шаклида баён этганлар. Масалан, қирғиз халқининг улкан достони «Манас»да:

*Ўзбекнинг ўзи бор,
Айтиб қўйган сўзи бор:
Қозоқ, қирғиз, қатаган,
Баримиз бир отадан.*

дея ҳали ўзбек, қозоқ, қирғиз, қатаган деган элатлар халқ бўлиб ташкил топмаган қадим замонларда улар бир отанинг боласидай яшашган дейилади.

Совет даврида миллий чегаралар ўтказилгандан кейин ҳам Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги қардошлиқ ришталари узилмаган. Масалан, 20-йилларнинг охирлари ва 30-йилларнинг бошларида ўзбек шоирлари қирғиз халқи ҳаётини акс эттириб, икки қардош халқнинг азалий дўстлигини тараннум эта бошлаганлар. Бу мавзу йирик ўзбек шоирларидан Фафур Фулом,

---

²⁵ Қ.Сейданов. Адабий ҳамкорлик. – Тошкент: «Фан», 1978.

Файратий, Мақсуд Шайхзода, Мирмуҳсин ижодларида айниқса ўз ифодасини топган.

Юқорида қайд қилинганидай, Файратий қирғизлар ўлкасида бир қанча вақт яшаб, бу халқнинг ҳаёти ва адабиёти билан яқиндан танишган ва бадиий жиҳатдан бақувват қатор шеърлар ёзган. Бу шеърлар орасида 1932–1933 йилларда Тўқмоқ овулида (ҳозирги Тўқмоқ шаҳрида) ёзилган «Онамга хат» номли достонини алоҳида таъкидлаш зарур.

Бу дoston халқлар дўстлигига бағишланган. Унда Тўқташ деган уйғур йигитининг Қашқардан Қирғизистонга кўчиб келиб, бу ерда ҳурмат ва эътибор топгани ҳикоя қилинади. Тўқташ қирғизлар орасида кўплаб ёр-дўст орттиради, улар билан бир ота фарзандларидек аҳил, иноқ яшайди. Достонда ўзбек, қирғиз ва уйғур халқлари вакилларининг самимий дўстлиги ва ҳамжиҳатлиги ёрқин кўрсатилган.

Файратийнинг «Арашон» (Иссиқ қайнар булоқ), «Булоқ бўйида» каби лирик шеърларида эса қирғиз элининг гўзал табиати, меҳнат зафарлари тараннум қилинган. «Арашон»да Қирғизистоннинг ажойиб табиати, шифобахш об-ҳавоси мана бундай таърифланди:

*Бахмал, кенг яйловлари
Чаманзор экан,
Қиз нафасидек майин,
Илиқ булоқлар,
Кўп огир туюлади
Кўнгилни узмак
Эй, қирғиз чаманзори,
Мангу бир баҳор.*

Ҳассос шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Қирғиз жўлдашга» номли шеъри қирғиз диёрининг кўркам табиатини, сулув ва чаққон қизларини мадҳ этади:

*Тиёншоннинг ўтлоги
Қўйларга яйлов.
Тогларининг чўққиси
Бахтинга ялов.*

*Йигитларинг чавандоз,
Қизларинг танноз.
Қирғизнинг қўбизидай
Жаранглар «Манас».*

*Элга берар мадорни
Нефтинг, кўмиринг,
Ўчмай порлар шу нурдан
Чарогинг, умринг.*

1940 йилда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 500 йиллигини кенг нишонлаш тадбирларида кўпгина қирғиз адиблари ҳам фаол иштирок этганлар. Шоирнинг асарларини қирғиз халқи орасида янада кенг оммалаштириш бўйича бир қанча ишлар қилинди. Али Тўқамбоев Навоийнинг ижодий фаолияти ҳақида мақола ва «Алишер Навоий» номли шеър ёзди. Қирғиз шоири ўз шеърисида буюк ўзбек мутафаккири ижодининг бетакрорлигини моҳирона ифода этган:

*Алишер ўлмас шоир бир умрга,
Биз билан доим куйлаб юрар бирга.
Беш аср сайраб келар бу булбул,
Жўш уриб, тинмай ўтар тилдан тилга.*

Қуйидаги сатрларда эса қирғиз халқининг Алишер Навоийга бўлган самимий меҳр-муҳаббати ўз ифодасини топган:

*Алишер, сенинг тилинг – менинг тилим,
Алишер, сенинг дилинг – менинг дилим.*

*Кел, бирга жўр бўлайлик, орзуларинг
Ушалди, омон бўлсин сенинг элинг.*

Қирғизистон халқ шоири Темирқул Уметалиев «Дўстлик саломи» шеърида (Т.Адашбоев таржимаси) ўзбек ва қирғиз халқлари дўстлигини ардоқлайди, ўзбек халқига Тўқтағул элидан саломлар йўллайди, «оқ олтин»дан тоғ яратган ўзбек пахтакорлари қўлга киритган ютуқлардан фахрланади:

*Минг бир қуллуқ, андижонлик пахтакорлар,
«Оқ олтин»дан тоғ яратган сиз шунқорлар.
Дил-дилимдан ўтли салом, Самарқандим,
Бобо кентнинг эгаси – бахтиёрлар.*

*Фурурлангум сендайин қардош билан,
Тупроқдан дур оласан бардош билан.
Дўстлигимиз тарихи жуда узоқ,
Фахрлангум сен каби қондош билан.*

Қирғиз шоирлари Байдулла Сарнўгаев ва Темирқул Уметалиевнинг «Салом» ҳамда «Дўстлик саломи» шеърлари ҳар жиҳатдан бир-бири билан ҳамоҳангдир. Иккала шоир ҳам қўшни ўзбек халқини эҳтиром билан тилга олади. Республика вилоятларининг ҳар бирига чиройли ўхшашликлар топади, уларга ўзларининг қизгин саломларини йўллайди. Қиёс қилайлик. Темирқул Уметалиев ўз шеърида бундай дейди:

*Шухратингдан огоҳдир бутун дунё,
Шарқ кўкида Чўлпон юлдуз ўзинг гўё.
Ҳам Манасу Тўқтағулдан салом сенга,
Алишернинг диёри, азим рўё.*

*Гулла, яшна, камол топ, Ўзбекистон,
Кўҳна шарқнинг машъали, гўзал бўстон.
Эл довқалб, заршунос алп, қутлуғ ўлка,
Яқин қўшим, Ўзбекистон, Ўзбекистон.*

Байдулло Сарнўгаев бундай деб куйлайди:

*Салом сенга, қардош ўзбегим,
Жилвадорсан, мен улоқда ўзимман.
Салом сенга, ҳамшиша ёш Тошкентим,
Азим Шарқнинг дарвозаси ўзингсан.*

*Салом сенга, қиёси йўқ далалар,
Куй таралар қўбизимдан, торимдан.
Қуллуқ сенга, саховатли Сирдарё,
Пахта экиб, сув ичамиз Нориндан.*

Энди шоирнинг мана бу мисраларига эътибор беринг:

*Салом сенга, бобокалон Самарқанд,
Номинг дилга муҳрланган эс таниб.
Олқиш сенга, Улугбекнинг диёри,
Минг йилларга шоҳид бўлган эсдалик.*

*Салом сенга, Ширинларнинг авлодлари,
Ўн тўрт кунлик ойга ўхшар камолинг.
Таласликман, қайчи-қуда элатмиз,
Фаргоналик менинг соҳиб жамолим.*

Т.Адашбоев таржималари

Ўзбек адабиёти ва маданияти тарихини яхши билган шоир Байдулла Сарнўгаев ўзбек халқининг бой тарихий саҳифаларини тўғри варақлайди; ўзининг самимий меҳр-муҳаббатини, дўстлик туйғуларини изҳор этади, дейди Қ.Сейданов.

Халқлар дўстлиги ғояларини куйлаш, қардош ўзбек халқи ҳаётига мурожаат қилиш Қамчи Жунусов, Насриддин Бойтемиров, Жумақан Тинимсейитова, Жунай Мавленов каби қирғиз шоирлари ижодида ҳам ўз аксини топган.

Ўзбек шоирлари ҳам қирғиз ўлкасини, қирғиз халқини мадҳ этадиган талай асарлар яратдилар. Чунончи, Миртемирнинг «Чағалай», «Тўқтағулға», «Мен сени», «Эл-юрт мақтови», «Қирғизистон», «Қирғиз халқига», Уйғуннинг «Қўбизчи», Жуманиёз Жабборовнинг «Қирғизим», «Иссиқкўл», «Зумрад», Эътибор Охунованинг «Чорбоғ» каби поэтик асарларида қардош қирғиз халқининг ҳаёти, йигит-қизларининг матонатли меҳнати, мароқли ҳаёти акс эттирилган. Миртемирнинг «Қирғизистон» шеърдан бир парча келтирайлик:

*Ўтлоқлар тиззадан, далалар сулув,
Кўлларида сузар суқсур ва оққув.
Қаёғига борма – булоқ тиниқ сув,
Қаёнига борма – омон-омон бу –
Қирғизистон бу!*

*Лоланинг оқини кўрдим бу юртда,
Зумрад Кўк тоқини кўрдим бу юртда.
Жўмард бир соқийни кўрдим бу юртда,
Иссиқкўл эмас, бу – чексиз осмон бу –
Қирғизистон бу!*

*Қишлари оппоғу, ёзлари салқин,
Қирғиз кўзларида ярқирар ёлқин.
Меҳнат, манглай тери оқин ва оқин,
Юз элдан келганга илиқ ошён бу –
Қирғизистон бу!*

Қ.Сейданов айтганидек, Миртемир ҳар гал қирғиз мавзусига қўл урар экан, бу халқ ҳаётининг энг характерли томонларини танлаб олади ва чиройли ўхшатиш, иборалар билан жонли ва равон тасвираб беради.

Адабий ҳамкорликнинг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланишида ёзувчи-шоирларнинг бир-бирлари билан ижодий учрашувлари, мушоиралари, ёзишма-

лари катта роль ўйнайди. Буни ўзбек ва қирғиз ижодкорлари мисолларида яққол кўриш мумкин. Қувончбек Маликов билан Мирмуҳсин, Темирқул Уметалиев билан Жуманиёз Жабборов, Нуралайқа Алимқулова билан Эътибор Охунова, Чингиз Айтматов билан Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодировлар бир-бирлари билан кўп йиллар ижодий ҳамкорлик қилдилар. Масалан, Мирмуҳсин ўз шеърларидан бирида қирғиз элига бўлган самимий туйғуларини шундай ифодалайди:

*Багрингда қўзидек юрдим, югурдим,
Юзларимни ювдим, шишадай сувда.
Дўстларим қалбидай илиқдир иқлим,
Бу ер Қирғизистон, ажойиб ўлка.
Менинг хотирамда яшайсан доим,
Яйловлар, чўққилар туташ булутга.*

Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов 1960 йилда Қирғизистонга қилган сафарларидан илҳомланиб, қатор асарлар битади. Шоирнинг «Тоғ бағрида бир оқшом», «Қирғизим», «Иссиқкўл», «Зумрад» каби шеърлари ана шулар жумласидандир. Шоир ўзининг «Қирғизим» шеърида қирғиз элига, бу халқ адабиётининг буюк намояндаларига бўлган муҳаббатини, дўстлик, биродарлик туйғуларини самимият билан изҳор этади.

1970 йилнинг май ойида Қирғизистонда ўзбек адабиёти ва маданиятининг ўн кунлиги бўлиб ўтган эди. Ана шу муносабат билан қирғиз диёрига борган ўзбек ижодкорлари орасида машҳур шоиримиз Абдулла Орипов ҳам бор эди. Ана шу ташриф пайтида А.Орипов «Табрик» номли шеърида ўзбек халқининг қирғизларга бўлган самимий эҳтиромини, бу икки халқнинг азалдан қон-қардошлигини, қирғиз ва ўзбек халқлари тинч ва бадавлат ҳаёт кечираётгани кўтаринки руҳда, чуқур нафосат билан тараннум этган.

*Азамат Манас юрти, Тўқтагулнинг ватани,
Алпомиш ва Навоий юртидан салом.
Юксак тоғлар ўлкаси, мовий кўллар маскани,
Қирғизлар диёрига ўзбеклардан эҳтиром...*

*Энг қадимий Осиёнинг абадий ёш ўлкаси,
Ялангтўш ва меҳнаткаш ўзбек билан инисан.
Қирғизларда женгайдир, ўзбекларнинг бекаси,
Шону шараф осмонинг чақнаган чақинисан...*

Кўринадикки, ўзбек ва қирғиз халқлари дўстлиги, адабий-маданий ҳамкорлиги мавзуси ўзбек поэзиясида анча кенг ва мароқли ёритилган. Шу билан бирга, проза асарларида ҳам қирғиз ва ўзбек ҳаётига оид айрим штрихларни учратиш мумкин. Ёзувчи Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи бош қаҳрамони Йўлчининг энг яқин дўстларидан бири Ўроз – қирғиз халқининг вакилидир.

ЎЗБЕК-ҚИРҒИЗ ДЎСТЛИГИ ЖАМИЯТИ

Мустақиллик йилларида Республикамизда бир неча халқларнинг дўстлик жамиятлари фаолият кўрсата бошлади. Шулардан бири 1996 йилда тузилган Ўзбек-қирғиз дўстлиги жамиятидир. Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов жамият раиси, фольклордан докторлик диссертацияси тайёрлаётган олим Зуҳриддин Исомиддинов раис ўринбосари бўлиб ишлаётирлар.

Жамият икки қардош халқни янада бир-бирига яқинлаштириш, адабий-маданий тадбирлар ўтказиш борасида анча ишлар қилди. Жамият аъзолари Бишкекда ва Қирғизистоннинг бошқа шаҳарларида ҳар хил конференциялар, қурултойлар ва бошқа тадбирларда қатнашдилар. Қирғизистондаги ўзбек театрларини Ўзбекистонга олиб келиб, гастроллар уюштирилди. Бобур номидаги Ўш драма театри

Ўзбекистоннинг бир қанча вилоятларида бўлиб, концертлар берди ва спектакллар қўйди. Жамият қирғиз ёшларидан фан номзодлари тайёрлаш ишларида ёрдамлашди...

3. Исомиддинов машҳур қирғиз олимаси профессор Р.З.Қидирбоева раҳбарлигида «Манас ўзбек тилида» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади (1991). Барчиной Жарқинова Тўлаган Қосимбековнинг «Синган қилич» романининг ўзбекча таржимаси бўйича диссертация ҳимоя қилди.

1996 йилда Ўзбек-қирғиз жамиятининг ташаббуси билан Амир Темурнинг 660 йиллиги Бишкек ва Ўш шаҳарларида байрам қилинди. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг юбилейига бағишланган улкан тантаналардан қайтиб келгач, Ўзбек-Қирғиз жамияти раиси тўлақинлиб қўйидаги сатрларни битган эди:

«Қуни кеча қардош Қирғизистон диёрида – Ўш шаҳрида Амир Темурнинг 660 йиллигига бағишланган анжуманларда иштирок этиб қайтдик. Ўзбек халқининг, айни замонда барча туркий халқларнинг улуф фарзанди, давлат арбоби, мислсиз саркарда шаънига кўрсатилган иззату икром, айтилган меҳру муҳаббат тўла дил сўзлари бениҳоя самимий эди. Чунки ўзбеги қирғиз азалдан бир-бири билан пайванду пайваст яшаб келаётган жондош, қондош халқлар. Улар қозоғу туркмону тожик билан бирга, қудратли бир чинорнинг мангу яшнаб турган шохлари эканликлари дунёга маълум. Яъни тарихимиз, тақдиримиз, дарду қувончимиз, ташвишу мақсадимиз ҳамиша бир хил бўлган. Урф-одатлар, тўй-томошалар, маърака-ю маросим, қуда-андачилик, борди-келди, тижорату зиёрат, анъаналаримиз ўхшашу ягона. Дилимиз, тилимиз, динимиз муштарак. Бир дарёдан сув ичиб, бир тоғ бағрида чорва яйратиб, туташ боғларда ҳосил ундириб, қариндош бўлиб яшаб келаётганимизнинг ўзи беқиёс ҳодиса, табиатнинг, тақдирнинг буюк эҳсони эмасми?! Уйимиз, куйимиз, тўйимиз бир хил бўлгач,

ўртадаги улуғ мажлисларимиз, жаҳоний тантаналаримиз ҳам ҳаммамизга тегишлидир.

Ўшдаги қирғиз-ўзбек олий технологик қўшма коллежи биноси байрамона безатилган. Икки халқ қардошлигининг ёрқин бир тимсоли бўлмиш бу дорилфунунда «Марказий Осиё халқлари тарихи тараққиётида Амир Темурнинг роли ва аҳамияти» мавзуида ўтказилган халқаро илмий-амалий анжуман ҳамда Бобур номидаги вилоят мусиқали драма театри биносида бўлган тантанали мажлисда Бишкек шаҳридан келган қирғиз олимлари ва жамоат арбоблари, Тошкент, Жиззах, Андижон, Наманган вилоятлари вакиллари қатнашдилар.

Театр биносида Ўш шаҳри меҳнаткашлари томонидан улуғ Амир Темур номига кўрсатилган садақату эҳтиром туйғулари халқларимиз дўстлигининг намойишига айланди. Самимий кўнгилдан чиққан маърузаларни, оташин шеърини сатрларни эшитар эканман, буюк Амир Темур сиймоси, улуғ зот яратган салтанат миқёси, у киши амалга оширган эзгу юмушлар, энг муҳими, келажакни кўзлаб, келажак авлодларни ўйлаб бунёд этилган оламшумул ишлар кўз ўнгимдан бир-бир ўтарди. Гапирганларнинг юрак сўзлари мағзидаги чуқур инсоний маъно, самимият, улуғ бобокалонимизга бўлган меҳру муҳаббат ниҳоятда улкан. Амир Темур «Тузуқлар»нинг мазмуни, «Куч – адолатда» шиори, «Бизнинг қудратимизга шубҳа қилганлар қурган иморатларимизни кўрсинлар» деган даъват, Фарбу Шарқ бошини қўшиш юзасидан олиб борилган ишлар, Буюк Ипак йўли бехатарлиги хусусидаги ғамхўрлик, раият аҳволидан ҳамisha огоҳлик, йўллар, работлар, карвонлар осудалиги, мамлакатнинг тинчлиги, элу элатларнинг бирдаму биродарлик алоқалари юзасидан буюк Амир Темур олиб борган мислсиз ишлар барча маърузаларнинг моҳиятини ташкил этарди. Ўш шаҳар театри биносида Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг

«Соҳибқирон» пьесасининг муваффақиятли қўйилганлиги ҳаммамизни шод этди. Академигимиз Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» китоби Қирғизистонда тақдирланиб кутиб олинганидан янада мамнун бўлдик.

Ўш шаҳридаги сўлим тураржой масканларидан бири, шунингдек шаҳарнинг катта бир кўчаси улуг тўй муносабати билан Амир Темур номини олганлиги умумхалқ ҳурмати нишонаси эди...»

Замонлар, даврлар, тузумлар навбатма-навбат келиб кетаверади. Лекин дунёда барқарор ҳақиқат мавжуд. Ана шундай ўлмас ҳақиқатларнинг энг улуғи халқларимиз ўртасидаги буюк дўстликдир. Туркистон заминидан яшовчи халқларнинг дўсту иноқ яшаши – бу Оллоҳ иродаси. Муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов ўзларининг ҳар бир чиқишларида ушбу ҳақиқатни ҳамisha таъкидлайдилар.

Севимли шоиримиз Ж.Жабборов қирғизлар ва Қирғизистон билан яқиндан алоқада бўлган, бу ҳақда мақолалар ёзган, китоблар чиқарган, қирғиз оқинларининг шеърларини ўзбекчага таржима қилган, ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунлари Миртемир, Яшин, Мирзакалон Исмоилий ва бошқа ўзбек ёзувчилари ҳамда шоирлари билан Жанубий Қирғизистонда 10 кун меҳмон бўлган. Жуманиёз Жабборов Қирғизистонда бўлган кунларини ҳамон тўлқинланиб эслайди: «Қирғизлар ўзбекларни от-бия сўйиб, қўтас сўйиб, қатор-қатор қўйлар сўйиб меҳмон қиладилар. Подшонинг саройидай катта ўтовларда зиёфат берадилар, ўтовнинг ичи қип-қизил безатилган келиннинг уйига ўхшайди. Ўрта Осиё халқларини бир-биридан ажратиб бўлмайди, улар бир-бирлари билан аралаш-қуралаш бўлиб чирмашиб кетган».

Куйида шоирнинг декада таъсирида ёзган шеърлари фикримизнинг яққол далилидир:

Қирғизим

Тоғлар,
Яшил боғлар диёри,
Хуш саболи,
Сафоли диёр.
Эрки, бахти, куч, ихтиёри
Билан кўркам; вафоли диёр,
Қирмиз билан қофия қирғизим,
Қимиз билан қофия қирғизим,
Қўмиз билан қофия қирғизим,
Илдизим.

Тойингдек яйрадим яйловларингда,
Чойингдек қайнадим ўтовларингда,
Товландим меҳрингнинг оловларида,
Манас, Чингиз, Тугалбой ўлкаси,
Қардошимнинг шонли, бой ўлкаси,
Сўлим, жасур, хуш чирой ўлкаси,
Юлдузим.

Ўзбек-қирғиз жамияти ташаббуси билан Тошкент шаҳри кўчаларидан бири Манас кўчаси деб аталди.

Ўзбек ва қирғиз халқлари бир-бирлари билан қанчалик яқин дўст-биродар ва қон-қардош бўлсалар, уларнинг иқтисодий, маданий, жумладан адабий алоқалари ҳам шунчалик чуқур илдиз отган ва ривожланган. Ўзбек ва қирғиз халқларининг ўтмиш тарихи ҳам, адабиёти ва маданияти ҳам, тақдири ва табиати, келажак орзулари ҳам, ҳатто урф-одатлари ҳам кўп жиҳатдан бир-бирига мос, бир-бирига ўхшашдир, бир сўз билан айтганда, ҳар иккала халқ қадим-қадим замонлардан бери бир-бирига ёрдам қўлини чўзиб, бир-бирига мадад бўлган, бир-бирини қадрлаб ҳурмат қилган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий, таълимий мавзудаги «Қутадғу билик» (1069 йил) асари билан Маҳмуд

Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» (1072–1074 йиллар) дурдонаси, шунингдек, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббатул ҳақойиқ» (12 аср) каби асарлари ҳам умумтуркий шоҳ ёзма ёдгорликлари экан, булар ўзбек ва қирғиз халқларига ҳам тааллуқдир. Мана буларнинг ҳаммаси ўзбек ва қирғиз халқлари ўртасидаги дўстлик алоқаларининг маданий, адабий алоқалари билан нақадар чуқур уйғунлашиб кетганлигидан далолат беради.

Қирғиз адабиёти билан ўзбек адабиёти ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳамоҳанглигини тилга олар эканмиз, ҳар иккала қардош халқ адабиётининг буюк машғаллари бўлмиш Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан Тўқтағул Сотилғанов, шунингдек Али Тўқамбоев, Тугалбой Сидиқбеков, Суюнбой Эралиев, Тимурқул Уметалиев, Қувончбек Маликов, Чингиз Айтматов, Савранбой Жусуев, Ойбек, Фафур Фулом, Комил Яшин, Уйғун, Файратий, Миртемир, Шароф Рашидов, Одил Ёқубов, Шукрулло, Ҳамид Фулом, Пиримқул Қодиров, Жуманиёз Жабборовлар номларини алоҳида эслаб ўтиш ўринли.

ИЛМИЙ АЛОҚАЛАР

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қирғизистон Республикаси Фанлар академияси билан фундамента ва амалий тадқиқотлар соҳасида долзарб муаммоларни ишлаб чиқиш бўйича ҳамкорлик қилиш йўлида муайян ишларни амалга ошириб келади, чунончи, Ер ҳақидаги фанларнинг истиқболли тармоқлари самарали ривожланаётир. Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг регионал муаммолари бўйича илмий кенгаш комиссияси ҳамкорлик соҳасида муайян тажриба ортирган.

Ҳар иккала республиканинг иқтисодий институтлари республика мустақиллигини мустаҳкамлаш, харажатларини ўзи қоплашга ва ўзини ўзи маблағ би-

лан таъминлашга, бозор муаммоларига ўтиш ва бошқа соҳалар бўйича иш олиб бормоқдалар.

1986–1990 йилларда «Қадимда ва ўрта асрларда Марказий Осиёда Ипак йўлининг таркиб топиши» деган мавзуда илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Ҳудудларидан қадимги савдо йўлининг тармоқлари ўтган барча республикаларнинг археология бўлимлари илмий ишларни мувофиқлаштирган ҳолда иш олиб борди. Савдо йўллариининг йўналишларини ва қайси шаҳарлардан ўтганларини, юк ортиш-юк тушириш пунктларини аниқлаш бўйича экспедициялар ўтказилди. Ўзбек олимлари Фарғонада (Селунгур ғорида) палеолит давридаги ёдгорликларни қирғиз археологлари билан биргаликда излаш, ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб бордилар.

Ўзбекистон Республикаси ФА нинг «Физика-Қуёш» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси Қирғизистон республикаси ФА Автоматика институтининг тикланадиган манбалар лабораториясига гелиотехника соҳасида илмий-методик ёрдам кўрсатмоқда.

Ўзбекистон «Кибернетика» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг «Информатика, ҳисоблаш техникаси, автоматлаштириш муаммоси» бўйича Қирғизистон Республикаси ФА сининг Автоматика институти билан биргаликда илмий изланишлар ўтказилмоқда. Механика ва сейсmobардошлик институти «Механика» муаммоси бўйича Қирғизистон Республикаси ФА сининг Тоғ жинслари физикаси ва механикаси институти билан биргаликда илмий ишлар олиб бормоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг деярли барча институтлари 50 дан ортиқ илмий мавзулар бўйича қирғизистонлик ҳамкасблари билан ҳамкорлик қилмоқдалар.

Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР, Қирғизистон ССР, Тожикистон ССР, Турманистон ССР ўртасида иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик тўғрисида тузилган битимга кўра (1990 йил июнь) Ўрта Осиё

республикалари ва Қозоғистон Фанлар академиялари 1991–1995 йилларга ва ундан кейинги даврга мўлжалланган илмий-техникавий ҳамкорлик дастури ишлаб чиқилган эди. Ана шу дастурда табиий, техникавий ва ижтимоий фанларнинг энг муҳим йўналишлари бўйича биргаликда тадқиқот ишларини авж олдириш, илмий тадқиқотларнинг самарадорлигини кўтариш, биринчи гада геотехнологияни ривожлантириш, янги материаллар, энергияни ва ресурсларни тежайдиган технологияларни яратиш, сувдан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби регион учун ўта муҳим муаммоларни ҳал қилиш, салмоқли йўналишлар бўйича илмий кадрлар тайёрлаш, биргаликда илмий-ташкилий чора-тадбирлар ўтказиш каби масалалар кўзда тутилган эди.

1990 йили декабрда Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон Фанлар академиялари бош илмий котибларининг регионал муаммолари бўйича тадқиқотларни янада ривожлантириш ва мувофиқлаштириш масалаларига бағишланган кенгаши бўлиб ўтди. «Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон ва Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий алоқаларини умумлаштириш, тезлаштиришнинг баъзи бир муҳим муаммолари» деган материаллар тайёрланиб, республикаларнинг директив органларига жўнатилган; бу ҳужжатларда фан, илмий-техникавий ҳамкорлик соҳасида ҳам республикалараро алоқаларни ривожлантириш кўзда тутилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси билан Қирғизистон Республикаси Фанлар академияси ўртасида илмий-техникавий ҳамкорлик тўғрисида икки томонлама шартнома тузилган.

Юқори малакали кадрлар тайёрлаш соҳасидаги алоқалар айниқса самарали бўлди. Бу борада ўзбекларнинг қирғизларга кўрсатган ёрдами таҳсинга сазовордир. 20-йиллардаёқ бир қанча қирғиз зиёлилари, ёзувчилари (масалан, Али Тўқамбоев, Исоқ Шайбеков,

К.Тинистанов, Қосимали Бойалинов ва бошқалар) Ўрта Осиёнинг маданий маркази бўлган Тошкентда таҳсил олишган, ўзларининг дастлабки асарларини шу ерда нашр эттиришган. Биринчи қирғиз газетаси «Эркин тов» 1924 йилда Тошкентда босилган.

Қирғизистон Республикаси фуқароларидан фан номзодлари ва фан докторлари тайёрлашда Ўзбекистон олимларининг хизматлари айниқса каттадир. Ўзбекистон Олий аттестация комиссиясининг берган маълумотларига қараганда, мустақиллик йилларида (1992 йилда 2004 йилгача) Тошкентда қирғизистонлик 12 киши докторлик, 32 киши номзодлик диссертациялари ёқладилар. Шундан 4 киши фалсафа фанлари, 3 киши техника фанлари, 2 киши геология-минералогия фанлари, 1 киши физика-математика фанлари, 1 киши тиббиёт фанлари, 1 киши сиёсий фанлар доктори дипломини олди. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистондаги элчиси бўлиб ишлаган Ботирали Сидиқов «Марказий Осиё мустақил давлатлари халқаро ҳамкорлиги тараққиётининг соcio-маданий моделлари» деган мавзуда 2001 йилда фалсафа фанлари доктори, Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистондаги элчиси Улуқбек Қўжўмжарович Чиналиев «Ўтиш даврида Қирғизистон Республикаси сиёсий системасининг трансформацияси» мавзусида 2004 йилда сиёсий фанлар доктори диссертациясини муваффақият билан ҳимоя қилдилар. Фан номзодлари орасида педагогика фанларидан (9 киши), техника фанларидан (5 киши), химия фанларидан (4 киши) диссертация ёқлаган олимлар кўпчиликини ташкил қилади.

Қирғизистон Республикаси фуқаролари орасидан юксак малакали илмий ҳодимлар тайёрлашда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ўсимликлар кимёси институти, Иброҳим Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти, айниқса Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг улуши каттадир.

Қирғизистон Республикасида араб, форс тилларини яхши биладиган ва қадимий қўлёзмаларни ўқийдиган мутахассислар кўп эмас. Шунинг учун ҳам ён қўшнимиз, жон қўшнимизда юқори малакали шарқшуносларга эҳтиёж катта.

Ижтимоий фанлар бўйича, хусусан Шарқшунослик соҳасидаги алоқаларда академик Бўрибой Аҳмедов ва бошқа шарқшунос олимларнинг хизматлари катта. Б.Аҳмедовнинг бевосита раҳбарлигида қирғиз йигитларидан Тинчтиқбек Чўрўев (Чўрўтегин) билан Таласбек Машрапов 80-йиллардаёқ номзодлик диссертациясини ёқлаганлар. Т.Чўрўтегин Қирғизистон ва қирғизлар тарихи бўйича кўплаб асарлар ёзиб, докторлик диссертациясини ёқлаган ва катта олим бўлиб етишди. Т.Маштапов Тошкентда ўзбек устозлардан олган билимларига ва уларнинг кўмаklarига суяниб, Қирғизистон Гуманитар университети қошида шарқшунослик факультетига асос солди, ҳозир шу факультетнинг декани бўлиб ишламоқда. Т.Машрапов тарих фанлари доктори Д.Юсуповнинг маслаҳатлари ва кўрсатган материаллари асосида форсийзабон манбаларда қирғизлар тарихига оид масалалар бўйича докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида турибди.

Қирғизистоннинг таниқли тарихчиси Ўмурқул Қараев ҳам Тошкент мактабида пишиб етилган. Ў.Қараев қорахонийлар тарихидан докторлик диссертациясини ёзган ва ҳимоя қилган (1982). Илмий консультант академик Б.Аҳмедов эди. Ёш олим Анвар Макеев илмий раҳбари Санкт-Петербурглик олим С.Г.Кляшторний бўлса ҳам номзодлик диссертациясини Тошкентда ёқлаган.

Шуни айтиш керакки, Бўрибой Аҳмедовдан кейин қирғизистонлик ёш тарихчиларни Шарқшунослик институтининг етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори Дилором Юсупова ўз қаноти остига олди. Д.Юсупова Тошкентда диссертациясини ёқлаб кетган

ёки Тошкентда ўз малакасини оширган иқтидорли ёшларни кўриб қолса ё бўлмаса Бишкекка борганда топиб «бозор иқтисодиёти шароитида яхшироқ кун кўрай» деб фанни унутманглар, илми ташламанглар, деб маслаҳатлар берар, зарурий адабиётларни кўрсатар, ҳатто ўз кутубхонасиданми, магазинлардан сотиб олибми, китоблар жўнатар эди. Бу кўмаклар бекор кетмади. Буни юқоридаги мисоллардан билса ҳам бўлади. Шу билан бир қаторда, Ақилбек Қиличбеков Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари (14-15 асрлар) нуқтаи назаридан Тангритов ва шу теградаги ҳудудлар тарихи мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

1964 йилнинг 12 февралда Тошкентда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа ўрнатиш комитетининг мажлиси бўлиб ўтган эди. Шунга «Иностранная литература» журналининг бош муҳаррири В.В.Рюриков туркман адиби Берди оға Кербобоев, қозоғистонлик ижодкор Анвар Олимжонов, озарбайжон қалам соҳиби Меҳди Гусейн, кабардин-балқар ёзувчиси Алим Кешоков, москвалик В.Боровиков билан бир қаторда қирғиз диёридан Али Тўқамбоев билан Чингиз Айтматов иштирок этган эди. Ўша йилнинг 12 март куни Осиё ва Африка мамлакатлари билан алоқа боғлаш комитетининг мажлиси Тошкентда бўлиб ўтди. Мазкур анжуманда қатнашган Чингиз Айтматов йиғиндан кейин «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») газетасининг мухбирлари билан бўлган мулоқотда: «Шарқ халқлари адабиётидаги прогрессив қанотнинг кучайиб боришига, илғор тенденцияларнинг мустаҳкам илдиз отишига ёрдамлашишимиз, адабиётнинг ҳаётбахш таъсирини кенг авж олдириш жараёнида, Шарқ халқлари адабиётини, шу жумладан Ўрта Осиё ва Қозо-

ғистон адабиётининг чинакам халқчил, прогрессив адабиёт даражасига кўтаришимиз керак», – деган эди.

Ҳақиқатан ҳам Чингиз Айтматов бундан 40 йил илгари айтган сўзларининг устидан чиқиб, бугунги кунда бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётининг буюк бир намояндаси, улкан ифтихорига айланди.

Ёзувчи Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётининг халқлар тақдири ва ўлкалар табиати ҳақида ўйлар экан, у қозоқ, ўзбек, тожик ва туркман ижодкорлари билан кенг мулоқотда бўлиб, улар билан қизгин суҳбатлашди. У Шарқ адабиётининг буюк классиклари ижодига, ажойиб машғаллари ижодий фаолиятига мурожаат қилиб, уларга юксак баҳо беради. Бу борада юксак истеъдод соҳибининг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1964 йил 19 сентябр сонида чоп этилган «Бахтиёр меросхўрлар» номли серзавқ мақоласини эслаш ғоят аҳамиятлидир. У бу мақоласида Шарқ адабиётининг буюк намояндалари номларини ҳурмат билан ёдга олиб, Шарқ классиклари Навоий, Рудакий, Низомий ва бошқалар номини алоҳида зўр мамнуният билан тилга олади: «Абу Али ибн Сино, Рудакий, Алишер Навоий, кейинроқ эса Махтумқули, Абай, Тўқтагул ва Шарқнинг жуда кўп улкан санъаткорларининг номлари ҳамда ижодий кашфиётлари йўқолмайди. Улар асрлар оша авлодлардан-авлодларга мерос бўлиб қолади, тафаккур уфқини юлдуздек ёритади», дейди.

Чингиз Айтматов ўзбек халқининг турмуш тарзи, ҳаёти, адабиёти, маданияти билан 60-йилларнинг бошлариданоқ кенг таниша бошлади. Бу эса қирғиз-ўзбек адабий-маданий алоқаларининг янги-янги қирраларини очиш билан бирга, ҳар иккала халқ ўртасида мавжуд бўлган буюк дўстликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу борада унинг «Қадимий ўзбек маданияти юксак муваффақиятлари билан оламга машҳурдир, ўзбеклар моҳир ирригаторлар, Ўрта Осиёда моҳир деҳқонлардир; ўзбек меъморлари – Самарқанд ва Бухоронинг шукуҳини яратдилар,

Ўзбек халқи дунёга ўрта асрларнинг улуғ астрономи Улуғбекни ва ўлмас сиймо Алишер Навоийни туҳфа этди, демократ шоирлар ва ёзувчиларнинг бутун бир плеядаси пайдо бўлди. Буларнинг бари ўзбек халқининг маданияти, фани, санъати, унинг миллий хазинасидир», деб ўзбек халқининг буюк маданиятига, моҳир ижодкорларига юксак баҳо беради.

Айтматов қардош ўзбек адабиёти, унинг буюк намояндалари билан кенг алоқа боғлар экан, уларнинг ажойиб асарларини синчковлик билан кузатиб, ҳар бирининг бадиий адабиётда тутган ўрнини аниқ англайди ва уларнинг қўлга киритган ютуқ ва зафарларини кенг китобхонлар оммасига тарғиб қилади. Бу ўринда ижодкорнинг Ойбек, Фафур Фулом, Комил Яшин, Миртемир, Зулфия, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров ва бошқа ўзбек қалам соҳиблари ҳақида айтган фикр ва мулоҳазаларини эсга олиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, у ўз тадқиқотларининг бирида улкан шоир Фафур Фулом ижодий фаолиятини характерлаб: «У туркий халқлар шеърияти ривожига буюк ҳисса қўшган, кўп тилли адабиётимизнинг чўнг ва кўркам вакилларида бири, барчамизнинг ғуруримиз бўлган ажойиб сўз санъаткоридир»,— деса, Зулфия ижодига юксак баҳо бериб: «Ўзбек шоираси Зулфия ўз қалами орқали ноёб талант эгаси эканлигини алоҳида намоён этган истеъдод соҳибларининг биридир»,— дейди.

Мана буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, Чингиз Айтматов ўзбек адабиётининг ўтмиши ва ҳозирги даврини жуда яхши билади. Ўзбек ёзувчи ва шоирларининг ижодкорлик маҳоратига алоҳида аҳамият бериб, бу адабиётнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, умумжаҳон адабиёти намуналари билан таққослаган ҳолда фикр юритади.

Чингиз Айтматов Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётини, шу жумладан ўзбек адабиётини, унинг буюк намояндаларини доимо ардоқлаб, хассос ижодкорла-

рининг бадий жиҳатдан баркамол асарларини кунт билан ўқиди ва уларни ўз халқи, ўз китобхонлари, шу жумладан жаҳон ўқувчилари орасида кенг тарғиб қилди. Бу ижодкорнинг бошқа қалам соҳибларига қараганда ўзига хос индивидуал ижодий хусусиятларининг биридир. Айтматов 1961 йилдан бошлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларига, шу жумладан ўзбек диёри Тошкентга тез-тез келиб, қардош ва қондош ўзбек халқи ҳаёти билан, бой маданияти, турмуш тарихи билан яқиндан танишиб, қалам соҳиблари билан тез-тез мулоқотда бўлди. Натижада, бу қардош ўзбек халқи, унинг бунёдкорлиги тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлди. Ўзбекистон вилоятларининг кўпгина мевазор боғларида, бепоен далаларида, «оқ олтин»дан мўл ҳосил етиштираётган фидокор меҳнаткашларнинг ёнида бўлиб, ўзбек халқининг жўшқин ҳаётини ўз кўзи билан кўради.

Чингиз Айтматов қардош ўзбек халқи ҳаётини, тили ва урф-одатини, оддий меҳнаткашларининг матонатли меҳнатларини ўз кўзи билан кўриб, уни ўз асарларида акс эттира бошлайди. Натижада, у ўзбек халқини алоҳида қадрлаб, ҳар бир ютуқ, зафарларидан ором олади ва ўзбек халқи ҳақида тўлиб-тошиб фикр юрилади. Масалан, у: «Ҳозирги ҳаётимизнинг одатдаги кундалик эҳтиёжига айланиб қолган ана шу факт тўғрисида ўйлар эканман, Ўрта Осиёлик бўлганим учун Ўзбекистон жаҳон миқёсидаги «Зиёратгоҳ» ўлкага айланганлигидан фахрланаман ва қувонаман»,– дейди самимият билан.

Бу ҳол Чингиз Айтматовнинг забардаст шоир Фафур Фулом, тожик қалам соҳиби Мирзо Турсунзода, туркман адиби Беки Сейтаковлар билан биргаликда ёзган «Ўлкамизга назар солайлик» номли сермазмун мақоласида ҳам ўз ифодасини топгандир. Бу тадқиқотда ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг қўлга киритган бунёдкорлиги, айниқса меҳнаткаш ўзбек халқининг фаровон турмуши, меҳнат зафарлари тилга олинади.

Ўзбекистонда тез-тез бўлиб, Тошкентда ўтган талай йирик анжуманлар ва конференцияларда, симпозиумлар билан ўзбек ёзувчиларининг қурултой ва пленумларида иштирок этган Чингиз Айтматов, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари ҳақида, ижодкорларнинг буюк маҳоратлари тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини изчиллик билан баён этди, бир қанча ижодкорлар билан самимий дўст, чинакам сирдош бўлди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов бундай дейди: «Мен Чингиз Айтматовни 40 йилдан буён яхши биламан. Биз ҳақиқий дўст, самимий сирдош бўлиб кетганмиз. У бизнинг диёрда, мен эса қирғиз ўлкасида тез-тез бўлиб, ўзбек-қирғиз дўстлиги ҳақида, адабий-маданий алоқаларимиз тўғрисида бир неча бор юракдан суҳбатлашганмиз, энг муҳими, у гоят камтар инсон бўлиши билан бирга, умумжаҳон адабиётининг билимдони. Бизнинг адабиётимизнинг ҳам ўтмишини, ҳам ҳозирги адабий жараёнларимизни жуда яхши билади»,– дейди.

Қизиғи шундаки, Чингиз Айтматов туғилиб ўсган Талас водийси ўзбек ери билан туташиб кетганлиги сабабли, у ёшлик, болалик давридаёқ ўзбек халқи ҳаёти, урф-одати, тақдири ва табиати билан яхши таниш бўлган.

Чингиз Айтматов ўзбек халқи ва унинг бой маданияти, ижодкорларининг фаолияти тўғрисида гапирар экан, улардан ҳар бирининг ўзига хос индивидуал ижод лабораториясидан келиб чиқиб, ҳақиқий баҳо берганлигининг шоҳиди бўламиз. Бу ўринда адибнинг қирғиз адабиётининг энг яқин дўсти, улкан таржимони, ёзувчиларининг самимий дўсти, ажойиб шоир Миртемир ҳақидаги: «Биз унинг сиймосида ўзбек адабиётининг улкан шоирини, билимдон ва камолотга эришган бир вакилини кўрамиз»,– деган фикри билан таниқли прозаик Одил Ёқубовнинг 50 йиллиги муносабати билан йўллаган «Қутлов» мактубидаги: «Улуғбек хазинаси» ҳақидаги фикрини эслаш кифоядир: «Улуғ-

бек»ни мен гарчи бир оз кечикиб бўлса ҳам, зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Яхши китоб ҳақида гапириш мароқли. Асарни юксак проза намунаси дейиш мумкин. Бадиий жиҳатдан юқори савияда яратилган Сизнинг бу тарихий асарингиз мени ҳаяжонга солди. Ҳаяжонга сола олиш эса ёзувчилик маҳоратининг биринчи белгисидир». Чингиз Айтматов Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа боғлаш комитетининг масъул раҳбарларидан бири сифатида ҳам Тошкентга бир неча бор келиб, ўзининг қадрдон дўстлари бўлмиш ўзбек ёзувчилари билан учрашиб, дўстлик алоқаларини йиллар ўтган сари ривожлантириб борган. Бунёдкор ўзбек халқининг ҳаёти, адабиёти ва маданияти билан кенгроқ танишиб, уни мукамал ўрганган. Ўз тенгдошлари билан жиддий мулоқотда бўлган. Шунинг учун ҳам талантли ижодкор Пириқул Қодиров ўзининг 1988 йили адибнинг 60 йиллиги муносабати билан чоп эттирган «Кун чиқардан таралган зиё» номли мақоласида: «Келгуси авлодлар Чингиз Айтматовни шаклланиб бўлган улкан бир классик сиймо сифатида ўргансалар керак. Аммо биз унинг замондош ва тенгдошлари бу ёрқин адабий сиймонинг ижодий изланишларини, ўсиш жараёнларини, ўз йўлида учраган қийинчиликлар билан қандай дадил олишганини, уларни енгиб ўтгандан сўнг ғурур, аввалгидан ҳам мушкулроқ муаммоларни жасорат ва маҳорат билан енгиб ўтганлигини кўриб таъсирланганмиз», дейди.

Дарҳақиқат, 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида ўзбек халқи бошига «пахта иши» масаласи бўйича не-не туҳмат тоши отилган бир пайтда Чингиз Айтматов ўзбек халқининг кимлигини, бунёдкорлигини очиқ айтиб, ҳимоя қилганлигининг ўзи катта истеъдод соҳибининг буюк жасоратидан далолат беради. Бу унинг бунёдкор ўзбек халқига, унинг бой маданиятига бўлган меҳр-муҳаббатининг ёрқин далилидир. Бу ҳақда машҳур қалам соҳиби Одил Ёқубов

«Ўзбек халқи бошига маломат тоши отилиб, офир му-
сibatлар тушганда, Чингиз Айтматов биринчилардан
бўлиб, бизни ҳимоя қилиб чиқди. Бу шахс – ажойиб
инсон, адолатпарвар, буюк қалам соҳибидир. Бизнинг
адабиётимизнинг, халқимизнинг улкан дўстидир», –
деган эди.

Чингиз Айтматовнинг ўзбек адабиётига бўлган қизи-
қиши, ўзбек ёзувчилари билан бўлган дўстона, сами-
мий алоқалари ҳақида гап борар экан, ўзбек тилидан
қирғиз тилига ёки қирғиз тилидан ўзбек тилига таржи-
ма этилаётган асарларга ҳам бефарқ қарамай, таржи-
монларга ўзининг қимматли маслаҳатларини, ўз фикр-
мулоҳазаларини билдирганлигининг шоҳиди бўламиз.
Бу ҳақда Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг қуй-
идаги фикрини эслаш ғоят аҳамиятлидир: «Мен «Ма-
нас» таржимасини босмага беришдан олдин қирғиз
дўстлар назаридан ўтказиш учун Фрунзе (ҳозирги Биш-
кек) шаҳрига борган эдим. Асарни 17 киши ўқиш учун
бўлиб олди. Қирғизистон халқ шоири Али Тўқамбоев-
дан бошлаб, Чингиз Айтматов ва Турсунбой Байзақов-
га қадар мунозарада қатнашиб, ўзларининг қимматли
маслаҳатларини аяшгани йўқ». Чингиз Айтматов бади-
ий адабиётнинг сеҳрли сирини теран тушуниш билан
бирга, «Манас»дай энциклопедик асарнинг ўзбек тили-
даги таржимасига ҳам бефарқ қарамай, унга катта
аҳамият берган. Шунинг учун ҳам Миртемир «Манас»-
ни таржима қилиш жараёнида Айтматов фикрига ало-
ҳида эътибор берганлигини тилга олиб: «Китоб тўғри-
сидаги ўша фикрлар асосида мен таржимани қайта
кўриб чиқдим. Натижада, китоб ҳаммага маъқул бўлди.
Бу дўстлик кўмаги эди», – деган эди.

Чингиз Айтматовнинг бундай қимматли маслаҳат-
лари, дўстона фикрлари, ўзбек ёзувчилари билан
бўлган ижодий алоқалари йиллар ўтган сари кенг рав-
нақ топиб, кенгайиб ва ривожланиб борди.

Шунинг учун ҳам Ҳамза номидаги Республика Дав-
лат мукофоти лауреати, атоқли адиб Ҳамид Фулом:

«Мен Чингиз Айтматовни кўп йиллардан буён танийман. У билан қалин дўст бўлганим учун қайноқ ижодининг сирларини яхши биламан. Бу сирлар – адибнинг халқ ҳаётини чуқур билишида, замон билан ҳамнафаслигида, давр масалаларини дадил кўтара билишида, қаламининг ўткирлигида»,– деган эди.

Чингиз Айтматов қаламига мансуб бўлган қайси бир асарни олиб қараманг, унинг ҳар бири жаҳон китоб мухлисларини, шу жумладан ўзбек китобхонларини ҳам ўзига ром қилиб, ҳайратда қолдирган. Бу ўринда моҳир драматург Комил Яшиннинг: «Жамила»ни излаб топиб, катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Менга жуда маъқул бўлганидан ўзбек ёзувчиларига, матбуот ходимларига «Қирғизистондан Чингиз Айтматов деган ёш ёзувчи чиқибди, унинг асарларини ўқинглар»,– деб маслаҳат бериб, ўз-ўзимдан жарчига айланаиб қолдим»,– деган фикрини эслаш кифоядир.

Ч.Айтматов дастлабки асарлариданоқ ҳамманинг севимли ёзувчиси бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам моҳир таржимон Асил Рашидов ўзининг «Ёрқин истеъдод» номли мақоласида: «Ч.Айтматов ижоди кишиларимизда мардлик, фидокорлик, ташаббускорлик, Ватанга содиқлик каби энг яхши фазилатларни шакллантирмоқда» деса, яна бир ёрқин мисраларида: «Ёзувчи ҳозирги кунда навқирон, кучга тўлган ҳолда ижод қилмоқда. Эндиликда, қайд этиб ўтилганидек, унинг ҳамма ерда ўз адабий мухлислари бор», дейди... Бу тўғри гап. Ҳақиқатан ҳам санъаткорнинг, шу жумладан қалам соҳибларининг бирдан-бир бахти уларнинг кенг китобхонлар томонидан қизгин кутиб олинаиб, алоҳида эъзозланишидадир. Бу, албатта, буюк маҳорат билан ёзилган асарларининг савиясига, кўтарган мавзуларининг моҳиятига, уларнинг қандай тасвирланишига, ҳаёт билан ҳамоҳанг ва ҳамнафаслигига боғлиқдир. Ўзбек китобхонлари Чингиз Айтматов асарларини ўз она тилларида мароқ билан ўқир эканлар, қардош қирғиз халқининг ҳаётини, урф-одатла-

рини, серфайз табиатини, қирғиз азаматларининг бунёдкорлигини кўриб, бадий жиҳатдан бақувват, сермазмун асарларидан, оддий меҳнаткашларнинг бунёдкорлиги, инсоний буюк фазилатларидан олам-олам завқ олмақдалар. Оқибатда, ўзбек халқининг қирғиз халқига бўлган меҳр-муҳаббати янада жўш уриб, уларнинг биродарлик, дўстлик ришталари тобора жипс-лашмоқда.

Умуман айтганда, Чингиз Айтматов доим янгилик изловчи, ҳаётда бўлаётган улкан-улкан ўзгаришларга пешвоз чиқувчи ижодкоргина эмас, балки бутун истеъдодини, куч-қувватини ана шу янгиликларни, ҳаётдаги илғор ўзгаришларни кенг оммалаштиришга сарфбар қиладиган, толмай кураша оладиган қалби дарё новатор санъаткордир. Бу уни биринчидан, бадий проза соҳасида юксак даражага, буюк поғонага кўтарган бўлса, иккинчидан унинг атоқли жамоат арбоби бўлишига имкон туғдиради.

Бундан ташқари, Чингиз Айтматов асарлари 60-йиллардан буён ўзбек театр саҳналарини ҳам безаб, ўзбек томошабинларига олам-олам завқ ва ҳузур бахш этиб келмоқда.

Кези келганда шу нарсани ҳам алоҳида эслатиш лозимки, Чингиз Айтматовнинг деярли ҳамма асарлари экранлаштирилган. Бу ўринда «Бўтакўз», «Биринчи муаллим», «Сарвқомат дилбарим» каби асарларини алоҳида тилга олиш лозимдир. 1987 йилнинг баҳорида Чингиз Айтматов журналист Анвар Жўрабоев билан бўлган суҳбатида машҳур қозоқ ёзувчиси Қалтай оға Муҳамеджонов билан биргаликда ёзган «Фудзиямага чиқиш» асари ҳақида бундай деган: «Ана шу драманинг яратилиш тарихи жуда қизиқ. Дастлаб мен пьеса ёзишни хаёлимга келтирмаган эдим, қисса учун асраб юрган бир сюжетни Олег Табаков билан Галина Волчекка гапириб беришим билан улар «Шу нарсангиз повестдан кўра кўпроқ драмабоп экан. Яхшиси, пьеса қилинг»,– дейишди. Шундан сўнг, қозоқ

драматурги Қалтай Муҳамеджонов билан ҳамкорликда пьеса яратдик».

Бундан ташқари, Чингиз Айтматов ижодий фаолияти ҳақида, мукамал асарларининг такрорланмас қирралари тўғрисида бир қанча илмий-назарий тадқиқотлар, мақолалар чоп этилди. Бу борада филология фанлари номзодлари Фаризод Мирзааҳмедова билан Мустафоқул Каримовнинг кандидатлик диссертацияларини, ўзбек матбуотларида эълон этилган бир қанча мақолаларни, Чингиз Айтматов ҳақидаги фикр-туйғуларни, қутлов сўзларни эслаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, таниқли адиб Пиримқул Қодировнинг «Кун чиқардан таралган зиё», моҳир таржимон Асил Рашидов билан М. Нурматовнинг «Ҳаёт ва нафосат рамзи», Асил Рашидовнинг «Ҳаётдай сертўлқин», «Севги гимни»дан «Оқ кема»гача, профессор Ғайбулла Саломов билан филология фанлари номзоди, доцент Тўхта Бобоевнинг «Оқ кема» таржимасидан, талантли адиб Шукруллонинг «Қадаҳ», филология фанлари доктори Пирмат Шермухамедовнинг «Эътиқод – маънавият мезони», олим Раҳматулла Иноғомовнинг «Адабиётимиз кўрки», журналист Анвар Жўрабоевнинг «Адиб театри», Суюн Қораев билан Мустафоқул Каримовнинг «Қардошлик ришталари», олима Шарифа Шарипованинг «Адабий алоқалар», Қ. Сейдановнинг «Чингиз Айтматов ва ўзбек адабиёти» мақоласини ва бошқа ўзбек адабиётшунослари, ёзувчи ва шоирларининг «Халқ сўзи», «Ўзбекистон овози», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Туркистон», «Нурли жўл» ва бошқа газеталар билан «Шарқ юлдузи», «Гулистон», «Жаҳон адабиёти» ва бошқа журналларда чоп этилган тадқиқотларни, илмий изланишларни эслаш кифоядир.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ўзбек ижодкорлари, қалам соҳиблари Чингиз Айтматов асарларидан олам-олам завқ олиб, улардан ижодий таъсирланиб, ижодиёт камолоти йўлида унумли қалам тебратди ва тебратмоқда. Бу борада ажойиб истеъдод эгаси, мар-

хум Ўлмас Умарбековни, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров ва бошқа ёзувчилар номларини алоҳида тилга олиш лозимдир.

Ҳақиқий инсон, буюк ижодкор, халқлар дўстлиги ва биродарлигининг толмас жарчиси ва куйчиси сифатида кенг китобхонлар оммасини хушнуд этган Чингиз Айтматов ўз сўзларининг бирида: «Адабиётнинг вазифаси – одамларни бирлаштиришдир», – деган эди.

Бу ғоят ҳаётий ва тўғри гап. Халқлар дўстлиги, қонқардошлигини, биродарлигини ўз ижодининг, ўз ҳаётининг асосий лейтмотивига айлантирган Чингиз Айтматов, жаҳон адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшди. У ўзбек адабиёти ва маданиятининг улкан билимдони сифатида ўзбек ижодкорлари билан чамбарчас алоқа боғлаб, ўзбек қалам соҳибларининг қадрдон дўсти, ўзбек халқининг севимли адибига айланди.

1997 йилнинг май ойида Тошкентда ўтказилган Халқаро кинофестиваль кўригида Чингиз Айтматов жюри раиси сифатида иштирок этиб, санъат асарларининг ўзига хос сир-асрорлари тўғрисида, ҳаёт ҳаққонийлигини экранда кўрсата билишнинг ўзи катта санъат эканлиги ҳақида ўз фикрини айтган эди.

Ўша йили 27 май куни Ўзбекистон Республикаси Байналмилал маданий марказининг ҳашаматли биносининг улкан залида Чингиз Айтматов билан қозоқ шоири Мухтор Шаханов иккаласи биргаликда ёзган «Қояда қолган овчининг оҳи-зори» номли асарининг муҳокамаси бўлиб ўтди. Мазкур тантанада иштирок этган ҳар иккала адиб кенг китобхонлар оммасининг саволарига жавоб бериб, ўзларининг ижодий режалари тўғрисида гапириб берган эди.

Чингиз Айтматовнинг халқлар дўстлиги, иноқлик ва биродарлигини ривожлантириш йўлларида олиб бораётган таҳсинга сазовор хизматларини юксак баҳолаган Президентимиз И.А.Каримов 1997 йили Ўзбекистон Республикасининг 6 йиллиги муносабати би-

лан адибни «Дўстлик» ордени, 1998 йили эса «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотлади.

Буларнинг ҳаммаси буюк ёзувчи, улкан жамоат арбоби, халқлар дўстлигининг оташин жарчиси, академик Чингиз Айтматовга бўлган ўзбек халқининг, ўзбек ижодкорларининг ҳурмати ва меҳр-муҳаббатининг ёрқин самарасидир.

Бу эса ўзбек-қирғиз халқлари дўстлигининг равнақида, адабий-маданий алоқаларининг ривожланишида, унинг янги-янги қирраларининг очилишида муҳим аҳамият касб этади.

ЎЗБЕКНИНГ САДОҚАТЛИ ҚИРҒИЗ ЎҒЛОНЛАРИ

Ҳар бир халқда яхшилар ҳам, ёмонлар ҳам бор. Яхшиси кўп халқ бахтли, саодатманддир.

Бошқаларга устозлик қилган, инсонийлик, одамшавандалик, камтарлик, эзгулик ва яхшилиқдан сабоқ берган билимдон инсонлар ўзбеклар орасида айниқса кўп.

Биз қуйида ўзбеклар билан бир заминда яшаб, бир ҳаводан нафас олиб, бир дарёдан сув ичиб, ўзбеклардан таълим ва ибрат олиб етишган айрим қирғиз зиёллари ҳақида, уларнинг ўзбеклар билан дўстлиги, бир-бирларига бўлган вафодорлиги тўғрисида ҳикоя қилмоқчимиз.

Исҳоқ РАЗЗОҚОВ (1910–1979) ҳозирги Қирғизистон Республикасининг Лайлак туманида туғилган. Дастлаб Тожикистоннинг Хўжанд шаҳрида болалар уйида, сўнгра Тошкентда интернатда тарбияланади ва ўрта, олий маълумот олгач, Ўзбекистонда масъул лавозимларда ишлаб, Ўзбекистон Госплан раиси, Халқ маорифи вазири, Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари, Ўзбекистон КП МК котибига кўтарилади, 1945 йилда Усмон Юсуповнинг таклифи билан Раззоқов Қирғизистон Республикаси Министрлар Советининг раиси этиб тайинланади, 1950 йилдан

1961 йилгача Қирғизистон КП МКнинг биринчи котиби бўлиб ишлайди. Чорак асрдан кўпроқ вақт ичида Раззоқов ўзбек халқининг ғам-ташвишлари билан яшади ва республика миқёсидаги йирик арбоб даражасига кўтарилди.

1996 йилда Бишкек шаҳрида чоп этилган «Буюк инсон» деган китобга Исҳоқ Раззоқов фондининг раиси А.М.Масалиев ёзган сўзбошида шундай сўзлар бор: «... биз бунинг учун И. Раззоқовни тарбиялаб етиштирган меҳмондўст, меҳнатсевар ўзбек халқига чин юракдан ташаккурлар айтамыз, Ўзбекистоннинг улуғ фарзандлари хотирасига таъзим қиламыз».

Раззоқовга устозлик қилган, иш ўргатган Усмон Юсупов ва бошқа раҳбарлардан ташқари, Исҳоқ аканинг дилкаш, дилбар, вафодор дўстлари кўп бўлган: Саидахмад Фуломов (1910–95), Ёқуб Алиев (1911–1965), Акрам Дадабоев (1908–1989), Мавлон Назаров (1910–1998), Азиз Тўхтабоев (1911–1995), Султон Умаров (1908–1964), Собир Азизов (1910–79) – булар ҳаммалари республикада танилган машҳур олимлар, давлат ва жамоат арбоблари эдилар. Раззоқов билан бирерлик бўлган филолог олим Отақўзи ака Азизов (1910–2005) дўстларидан Исҳоқ ва бошқаларни эслаганда, кўзларига ёш олмасдан гапира олмас эди.

Ҳар қандай суҳбатдошини ҳам жўшқин жозибаси билан сеҳрлаб қўядиган Исҳоқ Раззоқов қирғиз тилидан ташқари ўзбек, тожик, рус тилларини мукаммал билган ва ижтимоий-сиёсий, ҳатто бадиий адабиётдан таржима қилиш билан шуғулланган, Горький, Чехов асарларини, жумладан Чеховнинг «Филоф бандаси» ҳикоясини рус тилидан ўзбекчага ўгирган.

Исҳоқ Раззоқов истеъдодли ёш ижодкорларга ўта ғамхўр давлат арбоби эди. Ч.Айтматов 1956–1958 йилларда Моквадаги Горький номидаги жаҳон адабиёти институтида таҳсил олиб юрган кезларида И.Раззоқов бир неча марта учрашиб ҳол-аҳвол сўраган.

1958 йилда Москвада қирғиз санъати декадаси пайтида ёзувчининг “Жамила” қиссаси бўйича спектакль премьераси катта муваффақият билан қўйилганда Раззоқов 50 ёшли ижодкорни сахнанинг ўзида кучоқлаб қизгин табриклаган ва суҳбатлашган.

Азиз ТЎХТАБОЕВ (1911–1995). Гавдали, тўрт муҷаси бақувват кишилар, одатда, бағри кенг, меҳри дарё, феъли юмшоқ, кечиримли бўлишади. Жисмонан, ақлан тўкис, салобатли, сури баланд, фариштаси улуғ кишилар ҳаммавақт иззат-эътиборда юрадилар. Ана шундай сифатларга эга Азиз ака Тўхтабой ўғли ақл-фаросатда ҳам, одамгарчиликда ҳам, жисмоний жиҳатдан ҳам отадан ортиқ туғилган инсон эди. Азиз ака ҳамма жойда – оилада ҳам, қариндош-уруғлари, дўст-биродарлари даврасида ҳам, ҳамкасблари орасида ҳам азиз-мўътабар киши эди.

Ақлли, билимли, фаросатли, одил, меҳнаткаш инсонлар кўп. Аммо инсонни ҳурмат шоҳсупасига олиб чиқадиган фазилат ҳаммага ҳам насиб қилавермас экан. Бу – раҳбарлик, ташкилотчилик истеъдодидир. Азиз ака йигитнинг арслони эди.

Етакчиларга ва етакланувчиларга бўлинган жамиятда кишиларнинг амал зинапојаси сари кўтарилиш, обрў-эътибор топиш учун курашларида раҳбарлик қобилияти энг қимматли қуроқ ҳисобланади.

Азиз Тўхтабоев раҳбарликнинг барча сир-асрорларини ипидан нинасигача эгаллаган ишчан раҳнамо эди. Чунки у 1934 йилдан – 23 ёшидан бошлаб шўро тузуми даврида масъул лавозимларда 30 йилдан ортиқ ҳалол хизмат қилди.

Азиз Тўхтабоев 1949 йилда Янгийўл туманида лавлагикорликдаги новаторлик ишлари учун Иттифоқда райком котиблари орасида биринчи бўлиб Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлади.

Азиз акани ишчанлиги, ҳалоллиги, камтарлиги учун республика раҳбарлари, хусусан Усмон Юсупов,

Йўлдош Охунбобоев ўта ҳурмат қилар эдилар. Усмон Юсупов ўз лавозимидан бўшаганидан кейин Тўхтабобоев республикамиздан кетиб, Қирғизистонда райкомнинг биринчи котиби бўлиб ишлайди.

Лекин Азиз Тўхтабобоев ўз ҳаётини Ўзбекистонсиз тасаввур қила олмади ва 1965 йилда республикага қайтиб келди. Фисқи-фасодлар, нопокликлар, адолатсизликлар учун шўровий раҳбарликдан қўл ювиб, Азиз ака доцент, сўнгра профессор сифатида педагогик қилишга қарор беради ва дастлаб Тошкент халқ хўжалиги институтида декан, сўнгра Фарғона педагогика институтида, 1978 йилдан умрининг охиригача Тош-МИДа кафедра мудири бўлиб ишлади.

Ўзбекистонда Азиз аканинг ўзига ўхшаган дилкаш, софдил, ҳалол дўстлари кўп эди. Биргина мисол келтирамиз. Тўхтабобоев Ўзбекистоннинг оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев билан жондош дўст эди. Чунки Йўлдош аканинг отаси Охунбобо Азиз аканинг отаси Тўхтабой бобо билан ошно эди. Охунбобо Тўхтабобоникига меҳмон бўлиб келаётганда хотинининг кўзи ёради ва ўғлига сафарда туғилгани учун Йўлдош деб исм қўйишади. Шу-шу улар умр бўйи дўст-биродар эдилар.

Ўзбекнинг паҳлавон қирғиз ўғлони, исми жисмига монанд Азиз ака Тўхтабобоев Республикамизнинг садоқатли, фидойи фарзандларидан эди.

Зиёд ЕСЕНБОВ (1921–2009). Республикада газета-журнал ўқийдиган, радио эшитиб, телевизор кўрадиган, китоб варақлайдиган одамлар орасида бу инсонни билмайдиганлари камдан-кам бўлса керак.

Зиёд Ислмович Есенбоев ҳақида айтилган, ёзилганларга бирон нарсга қўшимча қилиш осон эмас. Зиёд ака 50 ёшидан бошлаб ҳар 5-10 йилда туғилган кунларини нишонлайди, тўғриси, дўстлари, биродарлари, ҳамкасблари, шогирдлари нишонлашади. Бу анжуманлар бири-биридан тўкин, бири-биридан зиёда улкан тўйга, байрамга айланиб кетарди. Келган совға-

ларни, алангали табрикларни, дил сўзларини айтмай-сизми. Газета-журналларда юбиляр ҳақида ёзилган мақолалар ўзи бир жаҳон. Фақат 2001 йилги таваллуд тўйи муносабати билан 25 га яқин газетада эълон қилинган қайдларни битишда, саксондан сакраб ўтган устозни таърифлашда шогирдлар бир-бирлари билан мусобақа қилгандай – мақолалар бири-биридан жўшқин, бири-биридан илиқ.

Газета саҳифаларида юбилярни табриклаганлар орасида Зиёд аканинг сафдошлари, ҳамкасблари, шогирдларидан Мақсуд Қориев, Абдуҳамид Ҳабибуллаев, Солиҳ Ёқубов, Тоҳир Мирҳодиев, Рубен Сафаров каби таниқли журналистлар бор. Уларнинг дил сўзларига қойил қолмаслик мумкин эмас. Шулардан Мақсуд Қориев мақоласидан қуйидаги сўзларни келтирамиз: «Зиёд ака ана шундай олижаноб инсон. Дўрмон қишлоғида туғилган – асли қирғиз фарзанди, аммо ўзбекнинг ўғли, ўғли бўлганда ҳам мард, садоқатли ўғли, умр бўйи элим деб, юртим деб яшадди, ҳалол меҳнат қилди, илоҳо бахтимизга истиқлолизмнинг нури замонида олам тургунча турсин».

Бу ўринда фақат шуни айтиш керакки, Зиёд Исломовичнинг боболари Есонбой Қирғизистоннинг Талас водийсидаги Шакар овулидан, оталари Исломо Дўрмонда туғилган. Шундай қилиб, Зиёд ака билан Чингиз Айтматовнинг ота-боболари бир қишлоқдан. Бунинг устига, Зиёд Исломович билан Чингиз Тўрақулович кўпдан бери дўст, биродар, ака-ука бўлиб кетган. Юбилей муносабати билан Есенбоевга Брюссель шаҳридан Қирғизистоннинг Бельгия ва Франциядаги элчиси Чингиз Айтматовдан табрикнома келиши бежиз эмас эди: «Зият ака, Сиз биз учун ўзбек ва қирғиз халқларининг XX асрдаги обрўли вакили, ҳурматли фарзандисиз ва шундай бўлиб қоласиз».

Зиёд аканинг қирғизлиги фақат паспортда бўлса керак. Бошланғич, ўрта ва олий маълумотни ўзбек тилида олган, унинг устозлари ҳам, шогирдлари ҳам,

дўстлари ҳам ўзбеклардан. Дўстлари сон мингта, лекин душманлари бўлмаса керак. У ўзбекларга тушида ҳам содиқ эди. Ўзидаги барча фазилатлар учун Зиёд Исломович ўзбеклардан миннатдор эди. Сўрасангиз, ўзбекларнинг сифатларини санаб кетарди: меҳнаткаш халқ, мард халқ, ҳалол халқ, вафодор халқ, меҳмондўст халқ, миришкор халқ, бағри кенг халқ, ориятли халқ... Қўйиб берсангиз бу рўйхатни яна давом эттираверарди, Зиёд аканинг фикрини биз давом эттирайлик: зийрак халқ, ҳушёр халқ, синчков халқ, марҳаматли халқ, илтифотли халқ, ғамхўр халқ, жонкуяр, кечиримли халқ, лафзи ҳалол халқ, имонли халқ, эътиқодли халқ...

Зиёд ака дунёга келибдики, ўзбеклардан фақат яхшилик кўрди. Ҳеч ким сен ўзбек эмассан, нари турдемади. Вилоят газетасининг адабий ходимидан Республиканинг энг нуфузли газетасининг муҳарриригача, Республика журналистлар уюшмасининг раиси, вазир лавозимигача кўтарилди.

Саттор УСМОНОВ (1923–2001) Зомин туманидаги Қуруқсой қишлоғида туғилган. Урушдан қайтгач, колхоз раиси, қишлоқ кенгаши раиси, райкомнинг биринчи котиби, райижроқўм раиси ўринбосари бўлиб ишлаган. 13 йил давомида Сардоба туманидаги Титов номи совхозда директор бўлиб, совхозни республикадаги энг йирик илғор хўжалик даражасига кўтарди – совхоз йилига 20–22 минг тоннагача пахта топшириб турди. Шундан сўнг яна бир неча қолақ хўжаликларни бошқариб, илғорлар даражасига олиб чиқди.

Саттор Усмоновнинг ишчанлиги, фидойилиги, одиллиги бутун республика пахтакорлари орасида афсона бўлиб кетган эди. У Мирзачўлда миришкор пахтакорлар мактабини яратди. Шунинг учун уни халқ ёзувчиси Назир Сафаров ўз мақоласида «Мирзачўлнинг маршали» деб атади. Мирзачўлда донг таратган Инобат

Охунова, Умрзоқ Маматқулов, Алишер Пирматов, Аҳмад Қулбеков каби ўнлаб хўжалик раҳбарлари Саттор Усмонов шогирдлари эди. Н.С.Хрушчев, Л.И.Брежнев, Фидель Кастро, Жавоҳарлал Неру шу илғор хўжаликда бўлиб, директор билан суҳбатлашганлар.

Саттор Усмонов «Эр меҳнатин ер емас, ерга меҳр билан меҳнат қил», деб одамларни тинимсиз, лекин самарали меҳнатга чорлар эди, Саттор аканинг довураклиги, принципиаллиги ҳам оғиздан тушмас эди. Саттор ака Шароф Рашидовдан бошқа раҳбарларни менсимасдан, ишини билиб қилар эди. Кўплар тирноқ орасидан кир қидириб, уни ишдан бўшатиш пайида бўлар эди. 1964 йилда Титов номли совхоз давлат режасини вилоятда биринчи бўлиб ортиғи билан бажарган эди, лекин хўжаликнинг ҳосили териб олинган пахтазорларига қўйларни қўйиб юборишган, деган айб қўйиб Саттор Усмоновни обком бюросида партиядан ўчириб, ишдан оладилар. Эртаси саҳарда хўжалик режасини ортиғи билан уддалаганлиги учун Усмоновга КПСС МК 1-котиби Н.С.Хрушчевдан табрик хати келади. Ёпиқли қозон ёпиғлигича қолади.

1967 йилда бўлса керак, совхозга ЎзКП МКнинг 2-котиби Ломоносов келиб қолади. Директор хурматли меҳмонни пахтазорлар билан таништириш учун атайин чанг-тўзон йўллардан олиб ўтади. Республиканинг 2-раҳбари хафа бўлиб Усмоновга «Яхшироқ йўл қуриб кетганмиди» деганда Саттор Усмонов жаҳди чиқиб «Бизнинг кўрган кунимиз шу, Биз сизга ўхшаб тоза-покиза кабинетларда ўтириб ўрганмаганмиз», деб меҳмонни адаштириб кетиб қолади.

Рус раҳбарларнинг суйгани ҳалол, ўлдиргани ўрол бўлиб турган замонларда уларга бундай муомала қилиш учун фақат Саттор Усмонов бўлиш керак эди.

Бу одам дўст-биродарликни ҳам ўрнига қўяр эди. Саттор Усмонов республиканинг кўзга кўринган олимлари – академиклардан Саъди Сирожиддинов, Ҳамдам Усмонов, Малик Набиев, Ўктам Орипов каби йи-

рик фозилу фузалолар билан дўст-ошна эди, санаторийларда, стационарларда бирга дам олишар, ўтиришларда, гап-гаштакларда Саттор ака бош-қош бўлиб, раислик қилар эди.

Саттор ака давлат арбоблари, хўжалик раҳбарлари билангина эмас, балки ёзувчилар, қаламкашлар билан ҳам “тажриба” алмашиб турган. Назир Сафаровнинг “Чўл бургути”, Константин Симоновнинг “Пўлат иродали инсонлар” мақолалари ана шу учрашувлар самараси эди. Машҳур директор ва бошқа наваторлар билан мулоқотда бўлган Чингиз Айтматов улкан газетанинг мухбири сифатида масалага кенгроқ ёндошди. Ёзувчи ўзининг “Пахтанинг ойдин йўли” мақоласида (“Правда”, 1964) Ўзбекистоннинг моҳир пахтакорлари бир йилда давлатга топширган пахта поездларга юкланадиган бўлса, вагонлар шодаси “Оймомагача етиб борган бўлур эди” деб ёзган.

Мустафоқул МУҲАММАДИЕВ (1919–2003) Зомин туманидаги Карим қишлоғида туғилган. У қирқ йиллик умрини адлия соҳасида ишлашга бағишлади, қонун ва виждон кўрсатган йўлдан борди, доимо яхшиликка яради. Яхшилар тўй учун, тўйда хизмат қилиш, халққа кўплаб тўй қилиб бериш учун туғилар экан дегинг келади. Мустафоқул ака ҳовли тўйлари, суннат тўйлари, никоҳ тўйларидан қанчасини кўрди. Кишининг жамиятдаги, таниш-билишлари, ёру биродарлари, қариндош-уруғлари орасидаги ҳурмат-этибори яхши-ёмон кунларида билинар экан. Ўзининг юбилей тўйлари тантанага айланиб кетарди. Мустафоқул аканинг таваллуд тўйларида пенсионер «тўй бола»нинг ҳурмати бажо келтириб йўқловчилар, давра қуриб умрларига барака тиловчи дўстларининг ҳисобига етиб бўлмади.

Мустафоқул ака ўзининг самимийлиги туфайли юзлаб содиқ дўстлар ортгирди, буларнинг аксари ўзбеклар. Мустафоқул аканинг жон дўстлари – ёру

биродарлари, шогирдлари орасида Бўритош Мустафоев, Убайдулла Шодиев, Хўжабек Мансуров, Бек Шерхўжаев каби республикада таниқли инсонлар бор эди, бу одам, масалан, Шароф Рашидов оиласи билан яқиндан таниш-билиш, Шароф Рашидовнинг укаси Соҳиб ака билан эса қиёматли дўст, қуда-анда эди.

6 та туманда суд раиси ва прокурор бўлиб ҳалол ишлаган, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, пири бадавлат Мустафоқул ака Муҳаммадиев ўзбекларга хизмат қилиб, халқ ҳурматига сазовор бўлган ҳаммиллатимиз вакилларидан эди.

Биз бу ўринда республикамизнинг асл фарзандларидан бир нечтасинигина тилга олдик. Аслида бундай инсонлар халқ орасида, хусусан, ўзбеклар ичида жуда кўп. Ватан ана шундай фидойи, садоқатли, ҳалол, меҳнатсевар, дилкаш инсонлар елкасида турибди.

«Гулистон» журнали, 2001. №1

АДАБИЙ ЯҚИНЛИК – АБАДИЙ ЯҚИНЛИК²⁶

(Туркистон халқлари маданияти форуми биринчи қурултойи олдидан)

Нафақат қирғиз элининг, балки бутун туркий халқларнинг машҳур достони – «Манас»нинг 1000 йиллиги муносабати билан 1995 йил ЮНЕСКО томонидан «Манас йили» деб эълон қилинган. Умуман бу йил оғанин халқлар бирлигини мустақкамловчи чинакам дўстлик йили бўлиб тарихда қолмоқда. Ёз ойларида улуғ қозоқ оқини Абай Қўнонбоев 150 йиллиги, қатор маданий-маърифий алоқалар, «Манас»нинг 10 асрлик таътаналари... булар нафақат икки халқнинг, балки бутун Турон замин халқларининг катта тўйига айланиб кетди.

---

²⁶ С. Қораев, «Тошкент ҳақиқати», 1995 йил 18 ноябр.

Туркистон халқларининг халқ оғзаки ижоди, фольклори муштарак. Масалан, Алпомишдай том маънодаги қаҳрамонлик дostonини етти пушти шоир аждодларимиз, беназир оқинлар ва чечан бахшилар ардоқлаб куйлаганлар. «Алпомиш»ни қозоқлар билан қорақалпоқлар «Алпамис» дейишади. «Манас» билан «Алпомиш» эса ака-ука, оға-ини дostonлардир.

«Манас»да Ўзбекистон мавзуси жуда кенг акс этган. Эпосда кўпгина воқеалар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бўлиб ўтади, ўнлаб ўзбек шаҳар-қишлоқлари, сой-дарёлари ва бошқа жой номлари тилга олинади. Алпомишнинг қандайдир хусусиятлари Манасда намён бўлса, Барчинойга хос фазилатларни Манаснинг севиқли рафиқаси, аслида бухоролик Хоникейда кўра-миз. Фалакнинг июнтини қарангки, тақдири азал, тарихий зарурат олис-олис замонлардаёқ бизларни қовуштирган, томирларимизни чапиштирган, кўшни қилган, куда-кудағай қилган, қиз бериб, қиз олдирган, якдил, яктил ва якдин этган.

Буюк қирғиз манасчиси Соғинбой Ўрозбоқ ўғли айтганларидек, Турон замин халқлари ҳаммамиз бир отаданмиз.

1995 йил «Манас» йили бўлгани учун «Манас» сабоқлари ҳақида қисман бўлса-да тўхталмоқчимиз.

Ҳар бир халқ тинимсиз меҳнати, истеъдоди, салоҳиятининг ўзига хос қирралари билан дунё маданияти хазинасини бойитади. Қирғиз халқи бўлса ҳажми ва мазмунан ранг-баранглиги жиҳатидан дунёда тенгсиз асар – «Манас» эпосини яратиб, жаҳон маданий хазинасига муносиб ҳисса қўшди. «Манас» халқ оғзаки ижодиёти жаҳон шоҳ асарлари орасида алоҳида ўринда туради, бу эпос қирғиз халқининг бобокалонларидан қолган ота мероси, миллий ифтихори, маънавий ҳаётининг чўққиси бўлиб, унда халқнинг турмуш тарзи, урф-одати, ахлоқ-одоби ва асрлар оша таркиб топган кекса тарихи ўз аксини топган. Одатда, «Манас»ни океан сифат эпос, қомусий мажмуа деб

аташади. Чиндан ҳам дoston қирғиз халқининг камида минг йиллик тарихини, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий аҳволини, мустақиллик учун олиб борган аёвсиз курашларини, қондош-жондош эллар билан дўстона алоқаларини қамраб олган. Шу нуқтаи назардан қараганда, «Манас» умумтуркий, умумбашарий аҳамиятга эга нодир ёдгорликдир. «Манас» қирғизлар учун фақатгина эпос эмас. Чингиз Айтматов буюк манасчи оқин Соғинбой Ўрозбоқ ўғли вариантига ёзган сўз бошида (1974) «Манас» қирғизларнинг оғзаки «Библияси»дир деган эди. Айтматов эпоснинг 1000 йиллигига бағишланган илмий симпозиумини бошлаб берди. Маърузада яна қайд қилдики, биз қирғизлар Миср эҳромлари каби улурвор обидалар қурган эмасмиз, Микеланжелога ўхшаб беназир ҳайкаллар, суратлар, меъморий ёдгорликлар ярата олмадик. Бизнинг юксак эҳромларимиз ҳам, тенги йўқ ҳайкалларимиз ҳам, шоҳ асарларимиз ҳам ана шу «Манас».

«Манас»нинг минг йиллиги байрам қилинган кунлари юксак Олатов ўлкасида – шаҳар ва овулларда, яйлов ва далалардаги тантаналарда биз бир гуруҳ ўзбекистонлик вакиллар ҳам иштирок этдик.

Бишкек шаҳри гўё улкан тўйхонага ўхшар эди. Театрларда, музейларда, кўча-кўйларда томошаларнинг, қўшиқ-ўланларнинг кети узилмас эди.

Тўй кунлари китоблар ҳам, газета-журналлар ҳам, телевидение-радио ҳам фақат Манас ҳақида ҳикоя қилар эди. Дўкон, расталарда сотилаётган ҳар хил эсдаликлар, бош кийимларда, ҳатто ичимликлар солинган идишларда ҳам Манас тимсоли кўзга ташланади.

Эпоснинг юбилейида иштирок этиш учун Бишкек шаҳрига дунёдаги 64 мамлакатдан вакиллар келишди, 29 мамлакатдан эса расмий делегациялар ташриф буюришди. Бишкекда 11 кун меҳмон бўлган ўзбек делегациясига Олий Мажлис раисининг муовини Акмал Қосимов бошчилик қилди.

Энг катта томошалар Манаснинг ватани деб тан олинган Талас шаҳрида бўлиб ўтди. Бишкекдан 200 километр чамаси ғарбда жойлашган вилоят маркази Талас шаҳрида байрам кунлари Манас руҳи кезиб юргандай эди. Шаҳар чеккасидаги Манас ота тоғининг машҳур Қоровул чўққисига кўтарилиб, гир атрофга кўз ташласангиз улкан тўй тараддудини кўрасиз. 750 та оқ ўтовдан, буюк тантанани сабрсизлик билан ку-таётган сон-саноқсиз меҳмон ва мезбонлар, машиналар оқимидан кўзингиз қамашади.

Ҳар бир ўтовнинг номи, номери ва вазифаси бор, қаердан ва қанча меҳмон келишини, уларнинг исм-фамилияларини ўтов мезбонлари беш қўлда билишади. «Манас ўрдаси» номини олган ўзбек делегацияси-ни Жумғол райони қурган ўтовга олиб киришди. Эшик олдидаги баланд устунда Ўзбекистонимизнинг давлат байроғи ҳилпираб турибди. Ўтовнинг ичи қирғизлар-нинг кўчманчилик ҳаётини акс эттирадиган уй-рўзғор асбоблари-ю, кийим-кечаклари ҳамда айиқ, бўри, тулки терилари билан безатилган. Керагада Манас ота-нинг уч киши сиғадиган улкан рамзий эгари осилиб турибди. Бу эгарни тўйга машҳур зоминлик қирғиз йигити уста Обил совға қилган.

Ўтовлар шаҳарчаси «маҳаллаларга» бўлинган: бир гуруҳ уйлар «Қирғиз овули», яна бир гуруҳ бўз уйлар эса «Манас отанинг сайл боғи» деб аталади. Ўн икки қанотли Манас ўтови ва уч қаватли бўз уйдан иборат хон ўрдаси бошқа ўтовлардан салобати, безаклари ва юксаклиги билан алоҳида ажралиб туради. Виқорли «Олтин дарвоза» узоқ-узоқлардан кўзга ташланади. Кенгқўл водийси этагидаги бедазор, улкан сайҳонлик ва тепалик-нишабликларга буткул қирғиз халқи кўчиб келгандай.

Биз ана шу «Манас ўрдаси» тарихий-маданий мажмуасининг тантанали очилишида иштирок этдик. Энди бу ерда Манаснинг тарихий-этнографик музейи, меҳмонхона, жиззахликлар қуриб берган чойхона, от-

чопар фойдаланишга топширилди, машхур Манас гумбази таъмирланди.

Табиий стадион шаклидаги отчопарда ўтказилган икки соатлик театрлаштирилган ўйин Манас отанинг Талас диёридаги маъракасининг унутилмас дамлари бўлди. Мана, майдонга қадимги қирғизларнинг кўчкўрони кириб келади. Аскарларнинг дубулгалари, совут-қалқонлари, қурол-яроғлари офтобда ярақлайди. Отлиқ ва пиёда жангчилар, суй-сумбатли қиз-жувонлар, нор йигитлар серўт яйлов, яхшироқ қисмат илнжида узоқ сафарга отланишган. Улар йўл-йўлакай турли ўйинлар кўрсатиб боришмоқда. Отнинг ёлида ўйнаб кетаётган чавандозлар, кўзни мўлжалга оладиган мерганлар, найзабозлар, полвонлар куч синашиб, ҳунар кўрсатиб ўтишади. Шундай бир пайтда тинчликсевар Ўроздухоннинг элини қорахитой Алекохон босиб олди. Қирғиз қизлари чўри, йигитлари қул қилинди. Халқ қаттиқ зулм чека бошлади. Ана шундай оғир пайтда Манас дунёга келади. Паҳлавоннинг туғилишини нишонлаган халқ денгизи тўлқинланади – ичдан отилиб чиққан куйлар янграйди, озодликнинг яқин қолганлигини халқ қўшиқ-ўйинлар билан ифодалайди.

Ўйин-томоша иштирокчилари Манаснинг эр етиб, Алекохонни Андижондан, Фарғона водийсидан, умуман Туркистондан ҳайдаб чиқарганини, халқини Олтойдан Олатовга қайтариб келганини кўрадилар. Шундай қилиб, халқ озод бўлди. Муқаддас она юрт Олатовда озодликнинг қизил гуллари – ўйинчи қизлардан иборат гуллар униб чиқди.

Тушдан кейин «Манас» эпосининг 1000 йиллигига бағишланган халқаро спорт ўйинлари оқшомгача давом этди.

Тўйда тантана, меҳмондорчилик, зиёфат, ўйин-томоша ўтади-кетади; бундай тарихий юбилейларда китоблар босиб чиқариш, илмий мунозаралар ўтказиш, кинофильмлар яратиш айниқса муҳимдир. Шу маънода «Манас»ни илмий жиҳатдан ўрганиш ва тар-

ғиб қилишда 2 кун давом этган симпозиум алоҳида ўрин тутди. Симпозиумда 150 га яқин илмий маърузалар тингланди. Маърузачилар орасида Марказий Осиё олимлари, Россия, АҚШ, Япония, Хитой, Туркия ва бошқа бир қанча мамлакатлардан келган мутахассислар бор эди. Шундай қилиб, «Манас» эпосининг минг йиллик байрамига бағишланган тадбирлар эпоснинг халқ маънавий ҳаётидаги улкан ролини бутун дунёга кўз-кўз қилди.

Чингиз Айтматов айтгани каби, эпос энди ўзининг оғзаки шаклидан китоблар шаклига ўтиб, умрбоқийлик олди ва у қирғиз халқи, қирғиз тили билан бир қаторда дунё тургунча тураверади.

БИЗЛАР АЛП ЧИНОРМИЗ²⁷

Ўзбекистон билан Қирғизистон ўртасидаги иқтисодий, адабий ва маданий алоқалар ўзининг узоқ тарихига эга. Олис замонлардан бери ёнма-ён, кўп ҳолларда бир давлат таркибида яшаб келган ўзбек ва қирғиз халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзларида муштарак жиҳатлар жуда кўп. Айниқса, икки республика мустақилликка эришганидан кейин халқларимизнинг адабий-маданий алоқалари янги босқичга кўтарилди.

Туркистон халқларининг, хусусан ўзбек, қирғиз халқларининг қадимдан қон-қардош эканлиги халқ ижодида, фольклорда ўз аксини топган. 1995 йилда 1000 йиллик юбилеи бутун дунёда байрам қилинган қирғиз халқининг уммонсифат «Манас» эпосида Туркистон халқларининг дўстлиги, қуда-андалиги тараннум қилинган, ўзбек ва қирғизларнинг азалдан бир отанинг болаларидай яхши-ёмон кунларда бирга бўлганлиги алоҳида қайд этилган.

---

²⁷ С.Қораев, «Тошкент оқшоми», 1995 йил 20 ноябр.

Ўзбек мумтоз адабиёти, айниқса Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий, Завқий ижоди қирғиз оқинлари Тўқтағул Сотилғанов, Тўғалақ Мўлда (Бойимбет Абдураҳмонов)лар ижодига катта таъсир кўрсатган.

Ўзбек-қирғиз ижодий алоқалари узоқ тарихга эга. Тўйчи Ҳофиз билан қирғиз оқини Тўқтағулнинг ижодий ва шахсий дўстлиги мақтовга сазовордир. Адабий алоқалар ривожда 20-30-йилларда Тошкентда ўзбек ва қирғиз тилларида чиқиб турган газеталар муҳим роль ўйнаган. Қирғиз матбуотининг туғилиши ва ёзма адабиёт намуналарининг яратилиши бевосита Ўзбекистон билан боғлиқ. 1924 йил ноябрь ойида Тошкентда «Эркин тов» номи остида биринчи қирғиз газетаси нашр этилган. Машҳур қирғиз оқини Али Тўқамбоевнинг биринчи шеърлар тўплами 1927 йилда Тошкентда босилган. Биринчи қирғиз талабалари Тошкентдаги қирғиз Маориф институтида, Ўрта Осиё Коммунистик Университети (САКУ)да ва олий ўқув юртлари ҳамда техникумларда таълим олишган. Қирғиз адиби Қ.Жонтўшевнинг «Қорасоч» номли илк пьесаси 1926 йилда Тошкентда яратилган.

Икки халқ адабиёти ва санъатининг ўн кунликлари ва адабиёт классикларининг юбилейлари мунтазам ўтказиб турилди. Али Тўқамбоев, Т.Уметалиев, К.Маликов, С.Эралиев, Ю.Турусбеков, Т.Сидиқбеков, Т.Қосимбеков, Ч.Айтматов, М.Жонғозиев, С.Жусуев каби қирғиз оқинлари ва ёзувчиларининг асарлари ўзбек тилида, ўзбекистонлик адиб ва шоирлардан Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Комил Яшин, Зулфия, Шароф Рашидов, Шайхзода, Миртемир, Одил Ёқубов, Абдулла Орипов ва бошқаларнинг асарлари қирғиз тилида қайта-қайта босиб чиқарилган. Қирғиз халқининг улкан эпоси «Манас» ўзбек китобхонларига етиб боришида Миртемир домла билан Султон Акбарийнинг хизматлари мақтовга сазовордир.

Ўзбекистонда қирғизлардан таниқли давлат ва жамоат арбоблари етишиб чиққан. Гўдаклигида ота-онасидан етим қолган Исҳоқ Раззоқов (1910–1979) Ўзбекистон Маориф вазири, Давлат режа қўмитаси раиси ва компартия Марказий қўмитаси котиби бўлиб ишлаган. Азиз Тўқтабоев (1912–1995) Ўзбекистон Коммунистик партияси Тошкент вилояти қўмитаси биринчи котиби бўлиб ишлаган. Меҳнат Қаҳрамони ва профессор даражасига етган.

Қирғизистон билан Ўзбекистон халқлари, умуман Туркистон халқлари ўртасидаги адабий, маданий ва иқтисодий алоқалар тобора камол топмоқда. Бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бир дарёдан сув ичган, бир чинорнинг япроқлари бўлган халқлармиз, жону жигарлардирмиз. Бизнинг асл ютуғимиз, буюк-лигимиз ана шунда!

АЛП МАНАС БИЛАН АЛПОМИШ ХАЛҚЛАРИМИЗ БИРЛИГИ ИЛДИЗИ²⁸

ЮНЕСКОнинг қарорига кўра, шу йил қирғиз халқининг қаҳрамонлик эпоси – «Манас»нинг 1000 йиллиги кўпгина мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда катта байрам қилинмоқда.

Халқларнинг қадимий тарихи, характер ва урф-одатларини, орзу-умидларини ўрганишда ва ижодий қобилиятлари билан танишишда эпик дostonларнинг аҳамияти катта. Бундай дostonлар меҳнаткаш халқларнинг асрлар бўйи бошидан кечирган оғир қунларини, меҳнатини, ҳаётини бадий образларда тасвирлаб беради. Ўз аждодларининг ҳаёти билан танишиб, ўтмишга назар ташлаш, келажакка йўл белгилашда ёш авлодга ёрдам беради.

---

²⁸ С.Қораев, «Ватанпарвар», 1995 йил 12 август.

Ўрта Осиё ва Жанубий Сибирда яшаган аҳоли ичида қадимдан тарих саҳифаларидан жой олган халқлардан бири қирғиз халқидир.

Кўчманчилик ҳаёти ва бошқа ҳар хил жараёнлар натижасида XX аср бошларига қадар қирғизлар ўз тарихида кўзга кўринарли ёзма ёдгорликлар қолдирганлиги маълум эмас. Бироқ қирғиз халқи асрлар бўйи бошидан кечирган қайғу ва шодлиги, тинч ҳаёти ила уруш-жангларда ўтган кунлари, меҳнат лаззати ва душманларидан кўрган азоб-уқубати тўғрисида кўплаб оғзаки проза ва поэтик асарлар яратгандир.

Фольклорнинг турли хилдаги майда шакллари билан бир қаторда, оғзаки адабиётнинг йирик шакллари ҳам мавжуд. Композиция қурилиши ҳамда воқеаларнинг берилишига қараб қирғиз эпосларини олимлар катта эпослар ва кичик эпосларга бўлишади. Ана шу йирик қирғиз эпосларидан энг каттаси «Манас»дир. Эпоснинг ҳажми ўрта ҳисобда ярим миллион мисрадан ошади, бу эса қадим юнон эпик поэмалари «Илиада» билан (15693 мисра) «Одиссея»дан (12110 мисра) – ҳар иккаласидан (27803 мисра) 20 марта, ҳинд эпоси «Маҳабхарата»дан 2 марта катта. Шунинг учун ҳам фольклорист академик В. М.Жирмунский «Манас» ҳақида бундай деб ёзган эди: «Ўзининг чексиз қамрови бўйича ҳозирги давргача маълум бўлган барча халқ эпик поэмаларидан устун туради». Қозоқ олими Чўқан Валихонов «Қирғизларнинг жамики афсоналари, чўпчаклари, ижодий асарлари ва реал тарихининг қомусий йиғиндисидир», – деб атаган.

«Манас» уч йирик қисмдан иборат: «Манас», Манаснинг ўғли «Семетей» ва Семетейнинг ўғли «Сейтек».

Кўплаб душманлардан сиқилавериб хўрланган, ганим зарбларидан чарчаб, Сибиргача тарқалиб кетган қирғизларнинг бошини қўшиб, ота-боболар юртига – Туркистонга қайтариб келган Манас ботирнинг мардонавор ишлари эпоснинг биринчи асосий қисмини ташкил этади. Бу қисм урушдан ярадор бўлиб ке-

либ, вафот этган Манасни халқнинг иззат-хурмат билан дафн этиши ва ҳайкал ўрнатилганлиги билан тугайди. Манаснинг ўғли Семетей, набираси Сейтек ҳақида эпоснинг охирги қисмларида сўзланади. Бу асарлар замирида халқ хизматини қилган қаҳрамонларнинг иши ўлмайди, деган гоё ётади. Халқ орасида ана шу уч қисм, айниқса, кенг тарқалган. Лекин айрим манасчилар «Сейтек»нинг давомини алоҳида асарлар сифатида ижод қилишган.

«Манас» кенг қамровли дostonдир. Ўз вақтида ёзувчи Чингиз Айтматовдан барҳаёт ватандошларингиздан даҳоларини айта оласизми, деб сўраганларида ёзувчи ўйламай-нетмай туриб: «Мен биринчи галда бир миллион сатрни ёд билган манасчи Саёқбой Қаралаевни тилга олган бўлур эдим», деб жавоб берган эди.

Дoston қадимдан бери маълум ва машҳур бўлган. Масалан, XVI асрда яшаб ўтган Мулла Сайфиддин Ахсикандий, «Мажмуатут-таворих» (Тарихлар мажмуи) асарида «Манас» ҳақида маълумот берар экан, асарда айрим машҳур ҳодисалар тарихий воқеалар билан аралаш-қуралаш баён этилади, эпос қаҳрамонлари тарихий шахслар сифатида тилга олинади, деган эди. «Манас»ни биринчи марта бадий асар сифатида матнини ёзиб олган олим, қозоқ адиби Чўқан Валихонов бўлган. «Манас»ни академиклардан В.Радлов, венгеролими Алмаши ва бошқалар ҳам ўрганишган.

«Манас» эпосини тўплаш, нашр этиш ишлари 1917 йилдан сўнг илмий асосда олиб борила бошлади. Ҳозир «Манас»нинг 50 га яқин варианты маълум. Биргина Қирғизистон Фанлар Академияси қўлёзмалар фондида эпоснинг 15 га яқин варианты сақланмоқда. Қирғизистонда эпос бир неча марта нашр этилган. «Манас» рус, ўзбек, қозоқ ва бошқа тилларда ҳам босиб чиқарилган. 1000 йиллиги муносабати билан «Манас» узоқ хорижий мамлакатларда, жумладан турк, венгер тилларида чоп этилди.

«Манас»нинг 1-китоби ўзбек тилида шоир Миртемир таржимасида 1964 йилда, кейинги қисмлари эса шоир Султон Акбарий ва Турсунбой Адашбоев таржимасида босиб чиқарилди.

Эпоснинг асосий мавзуси кучли ватанпарварликдир. Ботирларнинг ташқи ва ички душманлардан эл-юртни қўриқлашда, ҳамма вақт ширин жонидан кечиб, ҳар қандай кўрқинчлардан тап тортмасдан ҳаддан ташқари мардлик кўрсатишини тасвирлаш орқали инсоннинг энг олий хислатлари баён этилади.

Манас образи, кийган кийими, қурол-яроғи, минган тулпори, ўзининг ташқи кўринишидан тортиб, ҳамма-ҳаммаси, томиридаги қонига қадар алп қаҳрамон образидир.

*Онадан нечун туғибман,
Омонат жоним чиққунча,
Номус бўлиб қувибман,
Отадан қолган еримни
Олдириб қўйиб Хитойга,
Анқайиб нечун юрибман.*

деб нидо қилади Манас ва душманни ўз юртидан ҳайдаб чиқаради.

Эпосда қирғизлар, қозоқлар, ўзбеклар ва бошқа туркий халқларнинг дўстлиги, умумий душманга қарши кураши алоҳида таъкидланади:

*Ўз(и)бекнинг ўзи бор,
Айтиб қўйган сўзи бор:
Қозоқ, қирғиз, қатагон
Баримиз бир отадан.*

Туркий қабилалар ҳали миллат бўлиб таркиб топмаган узоқ ўтмишда ўзбек, қозоқ, қирғиз, қатагон ва бошқа қабилаларнинг бир отанинг болаларидек қонқардош эканлиги дostonда алоҳида қайд қилинади.

Турк бобонинг фарзандлари қадим замондан буён замину замонни титратиб, ганимнинг кўнглига ғулғула солиб, ўз ватанини қуроол билан ҳимоя қилиб келган. Сибирдан Африкагача, Энасойдан Мисргача бўлган улкан ҳудудда бир тутам ҳайдар кокил қўйиб, совут-қалқонини, уруш жабдуғини ухлаб ётганда ҳам ечмайдиган буғдойранг турк жанговор чавандозларидан қўрқмайдиган, ҳайиқмайдиган ганим бўлган эмас бу кўҳна дунёда. Чунки бу жангчиларнинг Алпомишлар, Алпамислар, Алпамшалар, Алп Манаслар каби девқомат йўлбошчилари бўлган. Улар умумий душманга қарши бирга курашган, 92 бовли қабиалардан тарқалган туркий халқларнинг тили, дилигина эмас, балки фольклори, демакки ўтмиши ҳам бир бўлган. Бизнинг бирлигимизнинг илдизи ана шунда. Ҳа, Туркистон бизнинг ягона уйимиз, азалий ва абадий ватанимиздир. Уни ҳимоя қиладиган алп йигитларимиз бўлган, бор ва бўлаверади.

ХОТИМА

Ҳурматли китобхон! Буюк ёзувчи, оддий инсон Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва фаолиятининг айрим қирралари билан танишдингиз. Давлат арбобларининг Чингиз Айтматовга йўллаган табрикларини, аллома-ларнинг ёзувчи ҳақидаги юксак баҳоларини, улкан танқидчиларнинг фикрларини, оддий китобхонларнинг дил сўзларини тўлқинланмасдан ўқиш мумкин эмас.

Буюк кишилар шоҳ асарлари, беқиёс аъмоллари билан машҳур бўладилар. Чингиз Айтматовнинг «Жамила», «Момо ер», «Алвидо, Гулсари!», «Оқ кема», «Соҳил бўйлаб югурган Олапар», «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат», «Охирзамон нишонлари», «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) қисса-романларини ва бошқа асарларини ўқиб, олам-олам лаззат олгансиз; қаҳрамонларининг хилма-хил шароитларда, турли вазиятларда, зиддиятли, танг ҳолатларда, маъсум дамларда, фожиали онларда ўзларини тутишининг, парвози, инқирози, юзтубан кетишининг гувоҳи бўлгансиз.

Айтматов кишининг ҳар қандай экстремал шароитда ҳам инсон бўлиб қолишини хоҳлайди, инсон улф ва муқаррам бўлиб қолишга арзийдиган зот деб талқин қилади ёзувчи.

Айтматов асарларининг кўплаб дунё тилларига таржима қилинганини, миллион-миллион нусхаларда босилганини, ёзувчи асарлари бўйича деярли барча қитъаларда минглаб постановкалар қўйилганини, кўпгина қисса-романларининг экранлаштирилганини, ёзувчининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жаҳонда турли тилларда жилд-жилд монографиялар, тўпламлар, китоб-

лар нашр этилганини, қанчадан-қанча диссертациялар ёзилганини билиб олдингиз.

Чингиз Айтматов ёзувчи сифатидагина эмас, Қирғизистон Республикасининг Бенилюкс мамлакатлари ва Франциядаги факултода ва мухтор элчиси сифатида ҳам дунёнинг турли мамлакатларида бўлиб, улкан дипломатик ва ижтимоий ишлар бажаргани алоҳида диққатга сазовор эканлиги ўз-ўзидан маълум.

Чингиз Айтматов мамлакатимизнинг ютуқлари, истиқболига, ўзбек халқининг бахт-иқболига чин дилдан қувонадиган Ҳазрати инсонлардан бири эди. Буюк адибнинг юртимизга, халқимизга, унинг ижод аҳлига меҳр-ихлоси қанчалик баланд бўлса, ўзбекларнинг Чингиз Айтматовга бўлган ҳурмати, эътиқоди унданда юксакдир; Айтматов асарларининг ўзбек тилида кўп нусхаларда чоп этилиши ўзбек халқининг буюк адиб ижоди ва шахсига бўлган муҳаббати исботидир.

Китобда булардан ташқари XX асрнинг интеллектуал зобити Чингиз Айтматовнинг ички дунёси, шахси тўғрисида, ўзбек-қирғиз дўстлиги ҳақида яна қанча-қанча маълумотлар келтирилганлигининг гувоҳи бўлдингиз.

Одам дард чека-чека инсон бўлар экан. Беш кунлик фоний дунёдаги қабоҳатлар, адолатсизликлар, имонсизликлар қанча-қанча нозиктаъб инсонларнинг юракларини тилка-пора қилмади дейсиз. Миср адиби Жейран «Буюк кишиларнинг юраклари иккита бўлади – бири ноҳақсизликдан қон ютиб ётса, иккинчиси мардонавор бардош ила тўхтовсиз ураверади», деган экан. Шу ҳақда сўз кетганда Чингиз Айтматов «керак бўлса, учинчисини ҳам топишимиз мумкин» деб эди. Бор бўлсин, буюк инсонларнинг улкан юраклари, пок қалблари!

Чингиз Айтматовнинг табриги

Хурматли Суюн Қораевич!

75 ёшга тўлишингиз муносабати билан менинг саясий табрикларимни қабул қилгайсиз. Сизнинг ижодий ўлингиз миллий фан ва маданият тараққиётига катта ҳисса қўшиш билан бир қаторда, Марказий Осиё халқлари ва Ҳамдўстлик мамлакатларининг мулки бўлиб қолган мавзуларга бой.

Қирғизистонда Сизни авваламбор тилшунос олим, публицист, таржимон ва ёзма нутқ маданиятининг оташин тарғиботчиси сифатида танийдилар, бу эса Ўзбекистонда этник қирғизлар бўлгани каби, бошқа миллатларнинг вакиллари билан биргаликда этник ўзбеклар ҳам яшаётган кўп миллатли мамлакатимиз учун айниқса муҳимдир.

Сизнинг экология, этимология муаммоларидан тортиб, география, тилшунослик, адабиётшуносликка қамраб олган кўп қиррали ижодингиз қирғиз-ўзбек муносабатларини ривожлантириш ва мустақамлаш учун катта аҳамиятга эга эканлигига ишонаман.

Халқларимиз дўстлиги ва гуллаб яшнаши йўлида Сизга сиҳат-саломатлик, ижодий муваффақиятлар, янги илмий изланишлар тилайман.

Хурмат билан Қирғизистон Республикасининг Бенилюкс мамлакатлари ва Франциядаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси, ёзувчи

*Чингиз АЙТМАТОВ,
Брюссель, 2005 йил 16 март*

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Филология фанлари номзоди, география фанлари доктори, Қирғизистон Давлат Миллий университети-нинг фахрий профессори, Халқаро Ч.Айтматов академиясининг академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси аъзоси (1962), таниқли географ ва топонимист, тилшунос, адиб ҳамда журналист, моҳир таржимон Суюн Қораев 1930 йил 20 мартда Жиззах вилояти Зомин туманидаги Тамтум қишлоғида маърифатли оилادا туғилган.

С.Қораевнинг отаси Мулла Қора Сарибой ўғли тева-рак-атрофдаги ўзбек-қирғиз қишлоқлари орасида ўз даврининг анча саводли кишиларидан бўлган. 30-йилларда у кишининг қишлоқдан 2-3 чақирим юқорида тоғ даралари туташган жойдаги хонадонида узун қиш тунлари оддий суҳбатлар китобхонлик кечаларига ай-ланиб кетар эди. Мулла Қора ака жинчироқнинг ним ёруғида ихлосмандларга араб ёзувидаги ҳар хил дос-тонлар, ғазаллар, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳикмат-ларидан, «Қиссаси Рабғузий»нинг кейинги асрларда ҳозирги ўзбек тилида табдил қилинган «Қиссасу-ланбиё» асаридан пайғамбарлар ҳаётига доир лавҳалар-ни ўқиб берар эди.

С.Қораев отасидан араб ёзувини ўрганиб, эски ки-тобларни ўқий бошлаган, «Бобо Равшан», «Зайнул-араб» қиссаларини, Машрабнинг ғазалларини 1943–1944 йилларда араб ёзувидан кирилл ёзувига ўттирган.

Қишлоқда саводлироқ киши бўлмаганидан С.Қора-ев 1943–1947 йилларда шу тумандаги 13-мактабнинг филиалида мудир ва бошланғич синфларнинг ўқитув-чиси бўлиб ишлайди. Ёш бўла туриб муаллимлик қил-гани, пичан, ғалла ўримида, ўтоқда фаол иштирок эт-гани учун С.Қораев «1941–1945 йиллардаги уруш дав-рида шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофот-ланган.

Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети)-нинг география факультетини тугатгандан сўнг 1952 йилдан 1965 йилгача «Ўқувпеддавнашр» (ҳозирги «Ўқитувчи») нашриётида муҳаррир, редакция мудир, 1965–1967 йилларда Ўзбекистон ФА тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим, 1968 йилдан 1984 гача Ўзбек энциклопедияси редакциясида мудир бўлиб, 1984 йилдан 1997 йилгача Ўзбекистон ФА тилшунослик институтида ишлаган. 1998 йилдан буён Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг Геодезия ва картография миллий марказининг Топонимика лабораториясида фаолият юритиб келмоқда.

С.Қораев 30 дан ортиқ луғатлар, китоблар, рисоалар, 300 га яқин илмий мақолалар, 100 дан ортиқ публицистик мақолалар муаллифи. С.Қораев кўплаб илмий, педагогик китобларни, дарсликларни рус тилидан ўзбек тилига ўгирган. У бадиий таржима билан ҳам шуғулланган, Чингиз Айтматовнинг кичик-кичик ҳикояларини ўзбекчалаштирган. «Чингизхоннинг оқ булути» қиссасини, «Кассандра тамғаси», «Тоғлар қулаётган замон» (Абадий қаллиқ) романларини русчадан ўгирган. С.Қораев ижодида ўзбек-қирғиз дўстлиги мавзуси каттагина ўрин тутди. Чингиз Айтматов таъбири билан айтганда «Суюн Қораев ўзбек-қирғиз халқлари ўртасидаги маданий-адабий қардошлик алоқаларини янада мустаҳкамлаш, уларнинг маънавий, чин қадриятларини тарғиб қилиш, янги юксак поғоналарга кўтарилишига ўз ҳиссасини қўшиб келаётир... Ҳар қандай ижодкор инсон қанотдош икки элга Суюн Қораевдай жон-дили билан бирдай хизмат қилса – жамиятимиз учун ўта самарали бўлган бўлуи эди».

МУНДАРИЖА

Оқ йўл!	3
Улкан адиб ижодига кичик бир тортиқ	5
Муаллифдан	9

БИРИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – УЛУФ ЁЗУВЧИ ВА КАМТАРИН ИНСОН

Чингиз Айтматов ҳикматлари	14
XX асрнинг улкан интеллектуали (Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижодидан лавҳалар)	16
Ч. Айтматовнинг адабий ва ижтимоий фаолияти	34
Расул Ҳамзатовдан – Чингиз Айтматовга	38
Буюк кишилар ва улкан танқидчилар Чингиз Айтматов ҳақида	39
Чингиз Айтматов – буюк ижодкор (Суюн Қораевнинг Одил Ёқубов билан суҳбати)	43
Дунё Чингиз Айтматовни ўқимоқда	55
Буюклик	61
Дуонинг кучи	68
Қўшиқ ва мусиқа Чингиз Айтматов таърифида	72
Мусиқанинг мўъжизалари	89
Чингиз Айтматов – замонамизнинг даҳо адиби	93
Чингиз Айтматовнинг Мангу қаллиғи	100
Ўзбек зиёлилари Чингиз Айтматов ҳақида	108

ИККИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ «НАЖОТ КЕМАСИ» ОЛАМ КЕЗМОҚДА

Чингиз Айтматов ҳикматлари	117
Ёзувчи ижодининг географияси ҳақида	120
Дунёда Чингиз Айтматов асарларининг нашр этилиши (1958–2004 йиллар)	122
Чингиз Айтматовнинг «Нажот кемаси»	127
Айтматов асарлари саҳнада	129

Чингиз Айтматов театри	131
Айтматовнинг дунёвий адабий салтанати	132
Чингиз Айтматов ижодининг олмос қирралари ҳақида	133
«Кассандра тамғаси» нима?	133
«Охирзамон нишонлари»	140
Инсониятни огоҳ этувчи асар	150
Пинҳоний муҳаббат қиссаси (таржимадан кейинги ўйлар)	153
Чингиз Айтматов ва Габриэль Маркес	159
Чингиз Айтматов: “Муҳаббат – ҳаёт манбаи”	163
Адабий Олимп чўққисиди	170

УЧИНЧИ БОБ СЎНМАС ҚУЁШ

Чингиз Айтматов ҳикматлари	175
Дунё буюк ёзувчи билан видолашди	178
Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан билдирилган таъзиялар	182
Ёзувчилар ва танқидчилар: Чингиз Айтматовнинг зафарлари ва вафоти ҳақида	189
Ғарб матбуоти Чингиз Айтматовнинг ўлими ҳақида	190

ТЎРТИНЧИ БОБ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Чингиз Айтматов ҳикматлари	192
Таржима – олтин кўприк	196
Чингиз Айтматовнинг шеърларидан намуналар	198
Амир Темур феномени	201
2006 йил декабрда Чингиз Айтматовнинг «Комсомольская правда» га берган интервьюсининг босилмай қолган парчалари	208
Манас отанинг оқ қори – кўк музи	209
Кўчманчи қуш ноласи	236
Ривоят	237

БЕШИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – СОДИҚ ДЎСТ

Чингиз Айтматов ҳикматлари	256
Чингиз Айтматов – ўзбек-қирғиз дўстлиги байроқдори	259
Ўзбек-қирғиз дўстлиги тарихидан	273
Чингиз Айтматов ижодига ўзбек китобхонларининг меҳри	289
Дўстлик тароналари	295
Ўзбек-қирғиз дўстлиги жамияти	302
Илмий алоқалар	307
Чингиз Айтматов ва ўзбек адабиёти	312
Ўзбекнинг садоқатли қирғиз ўғлонлари	323
Адабий яқинлик – абадий яқинлик (Туркистон халқлари маданияти форуми биринчи қурултойи олдидан)	331
Бизлар алп чинормиз	336
Алп Манас билан Алпомиш халқларимиз бирлиги илдизи	338
Хотима	343
Муаллиф ҳақида қисқача маълумот	346

Адабий-бадiiй нашр

СУЮН ҚОРАЕВ

**ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ –
БУЮК ЁЗУВЧИ, КАМТАРИН ИНСОН, СОДИҚ ДЎСТ**

Муҳаррир
Гавҳар МИРЗАЕВА

Техник муҳаррир
Вера ДЕМЧЕНКО

Бадiiй муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Босишга 14.12.2015 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобоғи 11,0. Шартли босма тобоғи 18,48.
Гарнитура «Bookman Суг + Uzb». Офсет қоғоз.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 675.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
Лицензия рақами: АІ № 198. 2011 йил 28.08 да берилган.
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт — матбаа ижодий уйи
босмахонасида босилди.
Тошкент 100125. Лабзак кўчаси, 86.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими — 278-30-32;
Маркетинг бўлими — 128-78-43
Факс — 273-00-14; e-mail: yangiasravlod@mail.ru